

ԱՋԳԱՑԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՁՁ.

ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐԷ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՑ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ

ԳԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ԱԿԻՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՆՏԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1920

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

- ժԱ. Խաչաթեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Մովս. Խորենացոյ: Կապ. Երևանահայրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն Ս. Սիւննեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ժԲ. Պեղեքսեան շ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները: Թրգմ. Շ. Թ. Կեօպեան: 1907: Էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ժԳ. Հիւրըման շ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները: Թրգմ. Շ. Բ. Պիլէգրիմեան: 1907: Էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—
- ժԴ. Պեղեքսեան շ., Հին հայերէնի ցուցական դերանունները: Թրգմ. Շ. Բ. Տաշեան: 1907: Էջ Ը+90: Փր. 2.—
- ժԾ. Գաղեւքեան շ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկոսայր: 1908: Էջ ԺԳ+433: Փր. 5.—
- ժԶ. Աճառեան շ., Հայերէն նոր բառեր նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ: 1908: Էջ 38: Փր. —.60
- ժԷ. Կիւրճեան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: Էջ ԻԸ+458: Փր. 7.—
- ժԸ¹. Ակիւնեան շ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատնագրութեան մէջ: Էջ Ը+60: Փր. 1.—
- ժԸ². Աճառեան շր., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի Հակածառութեան մէջ: 1909: Էջ 16—106: Փր. 1.50
- ժԹ. Ակիւնեան շ. Ն., Հարարիա Եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: Էջ ԺԲ+87: Փր. 1.—
- Կ. Ակիւնեան շ. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս վրաց: 1910: Էջ ԻԷ+315: Փր. 5.—
- ԿԱ. Մեանկիշեան շ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: Էջ 73: Փր. 1.—
- ԿԲ. Գիւրեմեքեան Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամանակ: Թրգմ. Շ. Շ. Համբարեան: 1911: Էջ Ը+162: Փր. 2.50

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՑ ԳԵՒԸ- ՋԱՆԱԳԻՐՔԸ

Այլ եւ այլ անգամներ փորձուած է կազմել Աղթամարայ կաթողիկոսաց ցանկը. բայց ցայսօր չէ ընծայուած գոնէ մերձաւորապէս ճիշդ ցանկ մը: Այս պակասութեան պատճառն են անբաւական աղբերք: Սակայն եւ այն խոստովանելու է որ այս նիւթով զբաղողներն ըստ բաւականի փոթ չեն տարած օգտուելու ծանօթ՝ մատչելի աղբիւրներէն, որոնցմէ կաթողիկոսաց ցանկին եթէ ոչ ամբողջութիւնը, բայց եւ այնպէս մեծագոյն մասը կարելի էր ճշգիւլ:

Շատերը հիմնուած են թը դարուն վերջերը կազմուած եւ թթ դարուն ուրիշէ մը շարունակուած Կոնդակի մը կամ Հաւարարանի մը վրայ, ուր տրուած է Աղթամարայ կաթողիկոսաց յաջորդութիւնը 921է սկսեալ: Այս ցանկի հետ կ'արժէ ծանօթանալ համառօտիւ:

Հաւարարանս խորագիր կը կրէ. «Յաղագս ամենայն թեմից եւ վիճակիս մերոյ աթոռոյս Աղթամարայ սուրբ Խաչիս, որք յառաջագոյն կարգեցին իշխանք Հայոց, հանդերձ Տէր Գէորգ Կաթողիկոսիւն, որ եկին ի նաւակատիս

սուրբ Խաչին՝ ի Թուականին Հայոց ԳՃՀ¹։
Ասոր կից կայ «Շարք կաթողիկոսացն Աղթա-
մարայ»², սկսեալ Եղիշէ կաթողիկոսէն (921)
մինչեւ Յովհաննէս Շատախեցի († 1843)։ Գրու-
թեան սկիզբը իբր յառաջարան դրուած է
հետեւեալը.

«Ես Ղազարս մինչ ի գործ նաւաւարու-
թեան՝ պատահեցայ ի կղզին Աղթամարու. ըս-
տով բանիւ աղերսեցի Աղաջան մականուանեալ
լուսարար Յովհաննէս վարդապետ եւ նա երաց
զգուռն զբքատանն, եւ իմ նայելով զամենայն
գրեանս, գտի փոքրիկ գիրք մի որ պարունակէր
զթիւ կաթողիկոսացն յԱղթամարու... զգալն
Տէր Գեորգայ կաթողիկոսին եւ զհաստատու-
թիւն Աթոռիս մինչեւ ցՏէր Զաքարիա որ վախ-
ճանեցաւ յԱստան քաղաքի († 1393)։ Նոյն-
պէս գտի տետրակ մի ի Զաքարիայէն մինչեւ
ցՆիկողայոս կաթողիկոս († իբր 1750)։ Արդ
առաջին տետրակ պարունակէր... եւ զգործ
թեմին յԱղթամարու զոր շնորհեալ էր Տէր
Գեորգայ կաթողիկոսին դատաստանաւ իւրով.
եւ այն մագաղաթին վերայ գրեալ էր նշա-
նագրով, երկաթագրով եւ զաւազանակերպ
գրով զոր դժուարաւ որ կարէր ընթեռնուլ,
եւ այս գիրք գրեալ էր Եթովմայ քար-
դուղէ... իսկ վերջին հատոր էր գրեալ ի տի-
րացու Ներսէսէ, որ էր յոյժ հստոր եւ տե-
ղեակ արտաքին փիլիսոփայական արուեստին...

¹ Հմմտ. ԲԶՄ. 1897, էջ 388:

² ԲԶՄ. էջ 414-416:

Արդ իմ պատահեալ սոյն տետրակաց, յոյժ ուրախացայ եւ ընթերցայ: Եւ զայս տեսաներով հայրապետին Յովհաննու, հարկեաց ի վերայ իմ գրել զայն այժմու ժամանակի գրով, զի գիւրին լինի առ ի ընթեռնուլ. եւ ես յանձն առի ակամայ, զի ոչ էի բաւական այդմ բանի... Արդ ի թուականութեան ՌՄՀԳ-ին (1824) եղեւ տարտ տետրակիս, որ կոչի Հաւարարանն անուանց կաթողիկոսաց մեղսամած ձեռամբ Ղազարիս, ի դաւառէն Փէշանտաշտայ, ի յարգելի գեղէն Յասեղու, որդի տէր Գրիգոր քահանայի, ի ցեղէն Խալիփեանց...¹»

Նաւաւարութենէն — պատմագրութեան. ահա ըստ ամենայնի ինչ որ կ'ընծայէ Հաւարարանն, մանաւանդ կաթողիկոսաց շարքին մէջ. տգիտական շարք մը անուանց — 921 — 1824 տարիներուն համար կը թուէ 111 կաթողիկոս, — որոնց թուին մէջ իբրեւ հանգուցէ հանգոյց յերեւան կ'ելլեն հազիւ քանի մ'անուն՝ որոնք ծանօթ են այլուստ պատմութեան, անուններ որոնք անշուշտ հեղինակին ծանօթութեան հասած են վանքերու արձանագրութիւններէ կամ առ ձեռն Յոյսմաուրքներէ:

Հեղինակն ըլլալու է սոյն ինքն նաւաւարն Ղազար Խալիփեան, ինչպէս կ'եղծեալ խօսքերէն կ'իմացուի. թերեւս ունեցած ըլլայ ի ձեռին առաջնորդ մը՝ Ներսէս տիրացուի կազմած ցանկը: Հեղինակին եւ ոչ իսկ վերջին 50 տարիներու կաթողիկոսաց անունները ծանօթ եղած են:

Չեռագրէս օրինակ մը հանած է Հ. Ներսէս Սարգիսեան Աղթամար այցելած ժամանակ Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանին համար. ասկէ ծանօթ եղած է գրութիւնս Հ. Ալիշանի, որ անվստահելի նկատած է զայն¹: Ապա ընդարձակ յառաջբերութիւններով օգտուած է անկէ Էփրեկեան իւր «Աղթամար», պատմական ուսումնասիրութեան մէջ², ուր տուած է անկէ «Շարք կաթողիկոսացն Աղթամարայ, դիտողութեամբս թէ «որոյ մեծագոյն մասը քննութեան եւ ճշդութեան կարօտ կը գտնեմ եւ որոյ վաւերականութեան եւ ստուգութեան չեմ կարող երաշխաւորել» (էջ 414):

Նյն աղբիւրն ընդհանրապէս հիմ եղած է նաեւ Խ. Գ. Լեւոնեանի ուսումնասիրութեան՝ «Աղթամարայ կաթողիկոսները սկիզբէն ցվերջ³»:

Լեւոնեանի սյս աշխատասիրութիւնը առաջին ամիսի գրութիւնն է Աղթամարայ կաթողիկոսութեան վրայ, ուր բաց ի Հաւաքա-

¹ Շնորհալի եւ պարագայ իւր. էջ 54:

² ԲՁՄ. 1897, էջ 388 եւ շար., 414 եւ շար.: Հ. Էփրեկեանի վկայութեամբ Վենետիկի Մատենադարանին մէջ կը գտնուի Հաւաքարանէս երկրորդ օրինակ մըն ուլ՝ ընդօրինակուած (Կ. Պօլիս) Հ. Գ. Ճէլալէ, որ ունի առաջնէն «ոչ սակաւ տարբերութիւն». ԲՁՄ. 1898, էջ 133 ծն.:

³ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1190-1200, 1202-1205: Հեղինակն նոյն աշխատութիւնն աւելի ընդարձակած «Աղթամար եւ իւր կաթողիկոսութիւն» խորագրով (513 էջ) ներկայացուցած է 1903ին Սահակ Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան, որմէ նաեւ վարձատրուած է: Հօս ալ, ինչպէս քննադատն՝ Զրանտ էֆ. Ասատուր կը վկայէ, հիմ առնուած է դարձեալ Աղթամարայ կեղծ Գաւազանագիրքը կամ Հաւաքարանը (հմտ. Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2059):

րանէն նկատի առած է նաեւ այլ եւ այլ ձե-
ռագրաց յիշատակարաններ եւ արձանագրու-
թիւններ, եւ շատ մանրամասնութիւններ հա-
ղորդած է մանաւանդ ժԸ—ԺԹ դարուց կա-
թողիկոսաց մասին: Յսւ է որ Լեւոնեանի այս
աշխատասիրութիւնը միայն Բիւզանդիոնէն
մատչելի է ինձի, ուր Բիւզանդիոնի խմբա-
գրութիւնը շատ մը կարեւոր յիշատակարաններ,
որոնք անշուշտ գործոյն ամէնէն յարգի մասը
պիտի կազմէին, ի բաց յապււած է:

Հիմնւած Լեւոնեանի բնութեան սիրութեան
վրայ շատ կարեւոր ցանկ մը տուած է 1904ի
“Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի
Հայոց¹” (Կ. Պոլիս, էջ 272—275 Աթոռ Աղ-
թամարայ), ուր կազմողն (Գ. Խաչկոնց) ծանո-
թութեան մէջ կը գրէ. “Միայն ստոյգ թուա-
կանները հաւաքուած են այս ցուցակին մէջ:”
Առ այս, ինչպէս կ’երեւայ, կազմողն աչսց առջեւ
ունեցած է կարեւոր աղբիւրներ, բայց անոնց մէջ
եղած են նաեւ ոչ վստահելիներ ալ: Յորչափ
աղբիւրներն յանուանէ չեն նշանակուիր, կարելի
չէ գնահատել ըստ արժանւոյն “կը յիշուի”
բացատրութիւնն ինչ ինչ թուականներու քով:

¹ Այս ցանկը առաջին անգամ լոյս տեսաւ Ընդար-
ձակ օրացոյցի 1903 թուին մէջ, էջ 240—41. յաջորդ տարին
ուելի ճշդուած է եւ նոյնը հիմ եղած յաջորդ տարիներ
ուր համար (1905, էջ 214—15. 1906, էջ 334—35. 1907,
էջ 134—35). զգալի փոփոխութիւն կուսէ 1908ի Օրա-
ցոյցին մէջ (էջ 180—81). նոյնը պահուած է յաջորդ տա-
րին ալ (1909, էջ 287—88). 1910ի Օրացոյցին մէջ գաւա-
ղանագիրք չէ տրուած:

Թէ Լեւոնեանի եւ Թէ Ընդ. Օրացոյցի տուած այս ցանկերուն անձանօթ մնալով Գիւտաւ. քՏ. Աղանեանց՝ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Դ (Տփղիս 1908), էջ 771—72 տուած է նոր ցանկ մ'ալ Աղթամարայ կաթողիկոսաց, զոր, ինչպէս կ'ըսուի, կազմած է Փիրղալէմեան Ղ. վրդ., եւ ճոխացուցած ինչ ինչ յաւելուածներով Աղանեանց: Այս ցանկը համեմատութեամբ նախորդներու շատ անբաւական է:

Իբր առաջիկայ Գաւազանագիրքը հիմնուած է բացարձակապէս ժամանակակից աղբիւրներու վրայ, յատկապէս ձեռագրաց յիշատակարաններու եւ արձանագրութեանց վրայ, զորոնք գտած եւ հաւաքած եմ այլ եւ այլ վայրաՎատին աշխատութեանց մէջէն: Եթէ մերքալ չենք յաջողած ամէն մասամբ լրիւ ցանկ մը տալ, ըստ եւ այնպէս կը յուսանք թէ մեր աշխատութեան հիման վրայ — ուր մի առ մի կը նշանակուին տեղիք, հետք կ'ըլլայ լրացնել պակասը ապագային. մանաւանդ երբ լոյս տեսնեն Ե. Լալայեանցի Աղթամար եւ ի շրջակայս կազմած իբր 2000 ձեռագրաց ցուցակը եւ Փիրղալէմեանի հաւաքած 1500 կտոր Յիշատակարանները:

ՍԿՋԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ

Կեղծ գրութիւն մը, որ Աղթամարայ կաթողիկոսական դիւանէն ելած կը համարուի, Աղթամարայ աթոռոյն սկզբնաւորութիւնը կ'ուզէ ժ դարուն եղած համարիլ. որպէս թէ երբ Արծրունեաց եւ Վասպուրականի նախարարն խորագէտն եւ փառասէր Գագիկ՝ թագաւոր եղաւ երկրին, ուզած ըլլայ որ, ինչպէս ինքնագլուխ քաղաքական տէր, այսպէս ալ եկեղեցական գլուխ մ'ունենայ իր երկիրը. եւ հաւանութեամբ Քաղբատունի թագաւորին Հայոց՝ Գեորգ կաթողիկոս Գագկայ եղբոր որդին՝ զԵղիսէ ձեռնադրած ըլլայ (յամի 921) եպիսկոպոսապետ բոլոր Վանայ ծովուն շրջակայ սահմանաց, հարաւային կողմէն ալ մինչեւ ճուլամերկ եւ Մուսուլ ընդարձակելով անոր թեմերը¹: Եղիսէէն մինչեւ Գաւիթ կաթողիկոս (1113) — երկու դարու միջոց — 20 եպիսկոպոսապետ կը հաշուէ յանուանէ այդ կեղծ գրութիւնը (Հաւաքարան), որոնք սակայն ուրիշ կողմանէ ծանօթ չեն. ոչ թողմա Արծրունիէն եւ ոչ ժամանակակից յիշատակարաններէ:

¹ Հաւաքարան, հմմտ. ԲԶԳ. 1897. էջ 388. Բեւազանդին 1900. Թ. 1191. եւ Արեւան. Ներսէս Ընդհայի եւ պարագայ իւր 54-55:

Բայց կարելի է կարծել թէ Գագիկ ինչպէս ինք զինքը թագաւոր կոչեց, նոյնպէս իր ցեղէն կարգած ըլլայ Վասպուրականի համար արքեպիսկոպոս-մետրապոլիտ մը, բայց ընդհանուր կաթողիկոսին ներքեւ. «այլ թէ ինքնին եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն ունէր, տարակուսելի է, մանաւանդ թէ չէ ընդունելի¹»:

Արծրունեաց թագաւորութիւնը գրեթէ դար մը տեւեց. երբ վերջին թագաւորն Սենեքերիմ՝ ընտանեօք եւ ձիաւորօք փոխադրուեցաւ ի Սեբաստիա (1021)², հարկաւ նուազեցաւ իր թողած երկրին եկեղեցական աթոռն ալ, թէեւ դեռ երբեմն իր արքունի ցեղէն եպիսկոպոսներ ալ նստան Աղթամարայ աթոռը, որ ջանաց միշտ իր մեծապատուութիւնը պահել, եւ անշուշտ ասոր համար էր որ Փիլարեոս բունաւորն այս կողմերէս կաթողիկոս հրաւիրեց՝ փոխանակ Վկայասիրին, եւ գոնէ քիչ ժամանակ մը բերաւ ու նստեցուց իր սահմանները³:

Յայտնապէս այս մեծ հոյրապետին՝ Վկայասիրի ատեն կ'երեւայ Աղթամարայ կամ Վարագայ եպիսկոպոսին գլուխ շարժելն, որ առանց նախընթաց պատճառի կամ համարեալ իրաւանց չէր կրնար ըլլալ:

Այսպիսի իրաւանց մէկն ալ կը համարէին⁴ Վահան կաթողիկոսի Անիէն փախչելով Վաս-

¹ Ալիշան, անդ 55:

² Շար. Թովմ. 308:

³ Ալիշան, անդ:

⁴ Վարդան, էջ 116:

պօւրանկան գալն եւ հակառակ Ստեփանոս կաթողիկոսին՝ Աղթամար նստիլը. դարձեալ Ս. Լուսաւորչի շատ մը թանկագին նշխարաց հոն մնացած ըլլալը, ինչպէս Եթոռ, քօղ, գաւազան եւ այլն, նոյնպէս Հովփփմեաց նշխարք, որոնք միշտ կաթողիկոսին քով կը պահուէին¹:

Բայց ամենէն աւելի զօրեղ պատճառն կրնայ նկատուիլ այն որ Բարսեղ կաթողիկոս Ակայասիրին մահուընէն ետքը «ի յաղմկոյ եւ ի խռովութենէն» ժամանակին ստիպուած թողլով Անի, ուր կը կենար ժամանակ մը, «փախեալ եւ եկեալ եմուտ յԱղթամար, եւ յետոյ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի Հէնի», եւն. եւ քիչ ետքը վախճանեցաւ ի Շուղը² († 1113): Բարսեղ մահուընէն յառաջ իրեն յաջորդ օձեց Ապիրատ իշխանի որդին Գրիգորիս՝ Ներսէս Շնոր-

¹ «Եւ եղ (Մարիամ կին Աբղմանհի պառտկորպպաղատին) ի պահեստի (յեկեղեցւոջ սուրբ Խաչին Աղթամարայ) գգանձս աստուածայինս զԱնու մերոյ սուրբ Լուսաւորչին զՊարթեւին Գրիգորի, եւ զԱնուն սրբարար աստուածային Խորհրդոյն եւ զԳօթի սուրբ միջոյն եւ զԳառաւուն ամենազօր աջոյն . . . եւ զՀաւթա աշխատասեր ոսիցն սուրբ Գուսին Հովփփմեայ եւ զՓղաղապն ներկեալ սուրբ արեամբն, եւ զԲաղախ սուրբ մարտիրոսին տղային Աբղմանհի . . . եւ զայլ եւս նշխարս մարտիրոսացն. եւ զՆշան տէրունական Խաչին, յորոյ վերայ էր կաթուած արեան կենարարին, ընդելլուզեալ ոսկւով եւ մարգարտով. . .» (Շարքոժ. Արժրուհւոյ, էջ 310. հմմտ. եւ Վարդան, էջ 116):

«Յետ ամաց զԱջ սուրբ Լուսաւորչին եւ զԲօղն գողազան յԱղթամարայ եւ տարան առ կաթողիկոսն տէր Գրիգորիս ի Ծովքն Արշնոյ. եւ ապա յետոյ փոխեցան ի Հոսովկայն» (Յայտմաւորք, Թ. 7 մեր Մատ. հմմտ. Տաշեան՝ Յուլիոս, էջ 92):

² Յայտմաւորք, Թ. 7 մեր Մատենագարանի:

հաւոյ եղբայրը (1113—1166), որ ^{ազայ} հասակաւ, էր՝ իբր 15ամեայ¹,

Իէկ կողմանէ անշուշտ Բարսղի տարեւոր քնակութիւնն յԱզլթամար, եւ միւս կողմանէ նախընթաց պատճառներու վրայ աւելցնելով մանաւանդ² նորընծայ Գրիգորիս կաթողիկոսին անկատար հասակը՝ Գաւիթ Ազլթամարայ սուրբ Քաշին եպիսկոպոսը յայտնապէս գլուխ բարձրացուց, եւ հիմ առնելով թէ «աթոռ է եւ այս թագաւորացն Արծրունեաց, վայել է լինել եւ պատրիարգութեան³», եւ քանի մ'ուրիշ եպիսկոպոսներ ալ հաւանեցնելով իւր խորհրդին՝ «արարեալ ժողով եպիսկոպոսաց հնգից⁴», ինք զինքը օծել տուաւ կաթողիկոս (1113), «ոչ թէ միայն իր տեղական աթոռոյն, այլ եւ գուցէ եւ թողոր Հայոց⁵», թէպէտ եւ Գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր բոնարարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամփոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ յետոյ։ Վարդան յայտնապէս կը գրէ թէ «բայց ոչ եղեւ ընկալեալ» ընդհանուրի կողմանէ։

Իր կաթողիկոսութեան համամիտներէն էին գլխաւորաբար արեւելեայք, ինչպէս Յայսմաւուրրի մէջ կ'ըսուի. «Ընկալան եւ հնազանդեցան նմա իշխանքն եւ արքեպիսկոպոսունք արեւ-

¹ Սամ. Ընեցի, էջ 124։

² Սամ. Ընեցի, էջ 124. «արհամարհէ զաղայրու-
մթիւնն Գրիգորիսի»։

³ Վարդան, էջ 116։

⁴ Ընդ. Հմմտ. եւ Կիրակոս, էջ 70։

⁵ Ալիւան, անդ, էջ 56։

եւից. եւ ամբողջալքն Թագէտոսի առաքելոյն եւ Տաթեւոյն, Բշնոյն եւ Համաատոյն. սոքա մարանեցան առ Տէր Դաւիթն Աղթամարցի¹ :

Բնականաբար այս ապստամբութիւնը մեծ շփոթութիւն պատճառեց ի կիլիկիա եւ ի Մեծ Հայս. եւ հարկ տեսնուեցաւ տարի մը ետքը (Յայսմաւուրք) մեծ ժողովով քննել խնդիրը:

Դժբախտաբար այս ժողովոյն որոշումները չեն հասած մեզի. չկայ նաեւ ժամանակակից մանրապատում պատմիչ: Այսչափ միայն կ'աւանդուի թէ 2500 անձէ² աւելի էին ժողովականք, որոնց թուին մէջ կային եպիսկոպոսներ, իշխաններ, վարդապետներ, վանահայրեր եւ արժանաւոր վանականք սուրբ Աբրիմն, որոնք միարան հաւանութեամբ ապստամբ եւ անկանոն հրատարակեցին զԴաւիթ եւ իր հետեւողները. կամ ինչպէս կը գրէ Շնորհալին՝ «Որք նզովեալ հերքեցան յեկեղեցւոյ Քրիստոսի, եւ սրով բանին Աստուծոյ հատեալ եւ ի բաց ընկեցան՝ որպէս զնեխեալ եւ զխտեալ անգամ յառողջ մարմնոյ եկեղեցւոյ, անէծս ցաւագինս հատեալ ի գլուխ նոցա³ »:

¹ Թ. 7, թղ. 530 ա. մեր Մատենադարանի: Հմմտ. եւ Սամ. Անեցի, էջ 124. «Հաւանեցուցեալ ինքեան եւ զամբողջ Սիւնեաց եւ զԹագէտոսի առաքելոյն (Արտազու)՝ տարի մի եւ յեւոյ դարձան նոքա ի հազանդութիւն մեծ ամբողջն»:

² Ըստ Շնորհաւրք, էջ 134. Յայսմաւուրքի մէջ 300 անձ կ'ըսուի:

³ Ընդհանրական բան առ եպիսկոպոսունս, տպ. Ա. Ե. Եւստ., էջ 134: Նզովքի նկատմամբ հմմտ. Չամշ. Գ. էջ 395-397:

ժողովոյն գումարման տեղն կը թուի՝ ըլլալ՝
 Սեաւ լեռը¹, կամ ըստ Ալեշանի՝ «Տաւանօրէն»
 ի սահմանս Կարմիր վանաց»:

Ասոր վրայ արեւելեան եպիսկոպոսները
 (Սիւնիք եւ Արտազ) կրկին հպատակեցան
 Հռոմկլայի աթոռոյն. բայց Գաւթ շարունակեց
 մնալ իւր ապստամբութեան մէջ. միաբանու-
 թեան համար ձեռնարկուած բոլոր փորձերն ե-
 ղան ապարդիւն², ինչպէս կը գրէ Ներսէս Ընոր-
 հալի իւր Ընդհանրականին մէջ կծու խօսքերով՝
 «Որոց ոչ եկեալ ի միտս... դեռ եւս յամա-
 ռեալ բորբոքին ի նոյն շարութեան, արքեալ եւ
 յիմարեալ փառամոլ ախաիւ իրրեւ զգազանա-
 կատաղիս ոչ դադարեն մուծանել զխառնութիւն
 յառագաստ խաղաղութեան երկնաւոր հարսնա-
 րանի փեսայացեալ Բանին, զոր արեամբ գնեալ
 ազատեաց ի չար մշակութեանց բանսարկուին»:
 Որոց արիւն ի գլուխ իւրեանց ելլիցի. եւ վրէժ
 շարութեան գործոց նոցին յանձինս իւրեանց
 լիցի» (էջ 135):

Սեաւ լեռան ժողովոյն մէջ Գրիգորիս Կա-
 թողիկոսի նշովքը Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ

1 Գիւան Ե. 221 կ'ըսուի թէ ժողովն գումարուեցաւ
 «ի Սեաւ լեռան, ըստ ոչանաբեր-թեան ժողովոյն»։ Ժողովո-
 վոյս մասին հմմտ. եւ Չամշ. Գ. 36-37:

2 Հմմտ. Վարդան, էջ 116. «Թե եւ շատիցս եղև
 աշխատ ընծայիք եւ աղաչանք, մանաւանդ ի յԱնուր
 զլիսաւորացն. որոց գրէ մեծ շորհակալութիւն օրհնու-
 թեամբ պատրիարզն Գրիգորիս ամենայն վանօրէիք Սեաւ
 լեռինն, եւ չընկայ եպիսկոպոսացն ձեռնաբով»։ Այս
 թուղթը չէ հասած մեզի:

անոր հնազանդող ժողովուրդեան վրայ առանց ազդեցութեան չմնաց. Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իբր ապստամբութիւն մը, պառակտումն ի միութենէն նկատուեցաւ. եւ ազգին մեծամասնութիւնը խորշեցաւ անոր յարարութենէն: Միութեան նոր փորձեր եղան. բայց առանց գործնական հետեւութեան:

Նշովքն բառնալու առաջին փորձն եղաւ Գրիգոր Անաւարզեցւոյ (1293—1307) օրով. դժբախտաբար սակայն այս մասին ակնարկութիւն մը միայն եղած է յետոցս, առանց մանրամասնութեան. Գրիգոր Անաւարզեցի Հեթում¹ ԹագաւորաՏօր աչքէն ինկած՝ աբսորի (բանտի²) մէջ կ'ուղղէ առ Հեթում խօսքերս. «ՁԱղթամար օրհնել ետուր, նա տուր օրհնել զմեզ այլ¹»: Այս շրջանիս Աղթամարայ կաթողիկոսն էր Ջաքարիա, իմաստուն եւ ուսումնասէր անձնաւորութիւն մը: Թէ Ջաքարիայի կողմանէ առաջարկուած է միութեան խղիւղը, թէ Հեթում կանխած է Վիլիկոյ սթոռոյն հետ բարեկամ ունենալ արեւելցիներն եւ Աղթամարեանը՝ յայտնի չէ. թերեւս Հեթում շարժած ըլլայ հոս Ստեփանոս Օրպէլեանի խորհրդով. որ Ջաքարիայի բարեկամներէն էր եւ անոր հետ թղթակցութեան մէջ²: Ինչ մեկնութիւն ալ ուզ'նք տալ Անաւարզեցւոյ լակոնական խօսքին՝ այն ստոյգ է որ միութիւնն տեւական նշանակութիւն մը չունեցաւ: Մխիթար կաթողիկոս Սոյ

1 Թուղթ առ Հեթում, առ Գալանտի, Ա. էջ 439

2 Գան. Աղթամարցի ի վերջ. Թ. Արժր., էջ 319:

1345ի ժողովոյն մէջ պարզ «արքեպիսկոպոսու-
թիւն» գիտէ Աղթամարայ թեմը¹. Եւ Գանիէլ
Գաւրիժեցի² «հակառակաթող կաթողիկոս»
կ'անուանէ:

Տաք վիճմանց առարկայ եղաւ խնդիրս
1409ին: Գրիգոր Տաթեւացի, որուն հայրն «ի
Քաջբերունեաց» էր³ (եւ ինքն ալ «աշխարհաւ
Քաջբերունի»⁴, կ'ըսուի՝ հաւանօրէն ծննդեամբն),
իւր հանած հոչակին անպատուաբեր համարելով
Աղթամարայ նշովեալ կաթողիկոսական թեմին
պատկանիլ, որով յինքն կը ձգէր նաեւ նշովքը.
1408ին աշնան «վասն տեսլեան գիշերոյ. կը
շարժի Տաթեւէն եւ կու գայ Մեծոփ. ուր
ի խնդիր ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ,
եւ մեծահանդէս ժողով արարեալ՝ արձակեաց
զամենեան (ի կապանաց) հնոց կաթողիկոսաց
մերոց»⁵: Տաթեւացի իւր այս միջամտութիւնն
«ըստ հրամանի հոգւոյն»՝ այսպէս կը բացատրէ
«Աս բնակիչս Արճիշոյ, Բերկրոյ եւ Արժկոյ,
թղթին մէջ»⁶. «... տեսեալ զգեղեցիկ կարգդ
ձեր եւ զպայծառ քրիստոնէութիւն յոյժ ուրա-
խացաք. բայց վասն անիծից նախնեացն, որ կայ
ի վերայ աշխարհացդ, վասն ապստամբութեան
առաջնորդաց սուտանուն կաթողիկոսաց, որ ի

¹ Mansi, Supl. t. III, p. 522.

² Hist. des Croisades, Doc. armén. II, p. 628.

³ Թովմ. Մեծոփ. Պատմ. Լանկ թամարի, էջ 50:

⁴ ԱՐԲՏ. 1913, էջ 753:

⁵ Թովմ. Մեծոփ., էջ 52:

⁶ ԲԶՄ. 1898, էջ 130:

ծովն Աղթամարայ, յոյժ տրտում կայի եւ խնդրէի ելս գտանել իրացն զի մի բազմութիւն տեւող քրիստոնէիցդ ի ներքոյ բանադրանացն Տեսացնն: Եւ մինչ էի յայս յաղէտ տարակուսի, հրամանն ընկալայ ի տեսլեան, եթէ զոր ինչ խորհեալ ես արա վազվազակի, եւ իմ ձեռնարկեալ գրով արձանացուցի: Աւելի երկար կը տեղեկագրէ այս նկատմամբ առ Յակոբ Աթոռղիկոս թղթին մէջ այսպէս¹.

«Տանուցումն լիցի գերիմասա գլխոյդ վասն Աղթամարայ կաթողիկոսութեանն, որ սուտ էր՝ հակառակ մեծի եւ ճշմարիտ կաթողիկոսիդ մերոյ. զոր անփոյթ են արարեալ ի բազում ժամանակաց նախնիքն մեր եւ առաջնորդք... Եկաք ի կողմանս Ասսպուրական ծովուս եւ հասու եղաք զի կրկին խայտառակեալ էր սրտիւք սատանայ զանուանեալ կաթողիկոսն Աղթամարայ... ուստի եւ ամենայն կարգաւորք եւ աշխարհականք կամակից եղեն անկման կաթողիկոսին. եւ նոյին կամօքն ընկեցաք եւ լուծաք զնա ի կարգէն եւ յաթոռոյ՝ եւ գրեցաք երկուս թուղթս՝ առ աջին եւ երկրորդ յամենայն քաղաքս նոցա եւ ի գեղս. այլ եւ յամենայն աշխարհի չորս կողմունս. ի յարեւելք՝ մինչեւ ի յաթոռն Գրիգորիսի Ազուանից կաթողիկոսի. ի հարաւ՝ մինչեւ ի Պարսկաստան. ի հիւսիս մինչ ի Արաց տուն. եւ ի յարեւմուտք՝ մինչ ի յաթոռոգ սուրբ. եւ

¹ Ի մէջ բերուած ջամէան Գ. 455-457. որ մանրամասն կը խօսուի դիպացս մասին. ինչ ինչ կը տեսնենք փարս, երբ կը խօսինք Գաւիթ կաթողիկոսի վրայ:

զլծղթերդ առ ձեզ առաքեցաք: Պիտի յորժամ
հնազանդին սուրբ ամուսնոյդ՝ նոցա եպիսկոպոս
ձեռնադրես, եւ մեռն շնորհես... Եւ բոլոր
այն երեք երկրին որ ի հնազանդութիւն ձեզ
բերաք, ամենեցուն առ հասարակ ամէն քաղաքի
յանուանէ՝ եւ վարդապետացն եւ քահանայիցն՝
թուղթ օրհնութեան գրէք. այլ եւ ննջեցելոց
նոցա արձակումն ի կապանաց անիծիցն: Չի յոր-
ժամ Ոստանայ երկիրն եւ այլք զայն լսեն,
ամենեքեան զղջանսն եւ ի հնազանդութիւն քեզ
գան. եւ լինիցին մի հօտ եւ մի հովիւ. եւ վասն
այսր լիցի մեզ մասն բարեսց...»

Թէ ինչ իրաւունքով կրցաւ Տաթեւացին
բաժնել քաջբերուն՝քն Եզլծամարէն եւ արձա-
կել նզովքը այն ամէնուն համար, որոնք կը
միաբանէին Սոյ կաթողիկոսին հետ, աւելորդ է
երկար հարցաբննել. ըստ Չամչեանի Յակոբ կա-
թողիկոս վաւերացւոց Տաթեւացւոյ արձակումը:
Տաթեւացւ յ ձեռնարկութիւնը չյաջողեցաւ
յուսացածին պէս. թէեւ ի սկզբան ունեցաւ
համաժողովներ, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, բայց ապա
“բարիատեացն սատանայ՝ հանեալ յարուցմունս
ի յընտանեաց մերոց եւ յաշակերտաց, նա եւ ի
բուն իսկ բունաւորաց: Եւ իմ յյժ տրտում
գոլով զի ոչ եղեւ զբաւ մերումս բանի, որ-
պէս եւ ձեզ է յյոսնի» կը գրէ Եւճիշեցի-
ներուն¹: Որպէս զի սակայն գործը շարունակուի²:

¹ ԲՁԻՄ. 1898. էջ 131:

² Ե. յս շրջանին՝ թերեւս Գրիգորի ձեռքէն (համա-
կար. Յոց. Թ. 55 նման գրութիւն մը յանուն Գրիգորի)

Տաթեւացի այս ինքնատուր իշխանութիւնն
 1410ին փոխանցեց իւր աշակերտին Թովմա
 Մեծօփեցեոյ. որուն համար այսպէս կը գրէր¹
 յամի 1410 Երեւանէն առ քաղաքացիս «Ար-
 ճիշոյ եւ Բերկրոյ եւ Արծկոյ, եւ այլ շրջապատ
 գեղերէից», «Եւ կարգեալ կացուցի զդա մեզ
 Երեսփոխան... եւ ետու դմա հրաման եւ իշ-
 խանութիւն... զթերակատար գործն մեր ի գլուխ
 եւ յաւարտ հասուցանել: Ոչ հնազանդի Աղթա-
 մարայ. եւ ոչ տայ թոյլ այլոց ի հնազանդու-
 թիւն նոցին... այլ եւ ետու դմա հրաման. զի
 զբանագրեալն ի մէնջ ըստ հրամանի Հոգւոյն,
 զոր եմ գրեալ ի պատճառս բանի եւ գրով
 արձանացուցեալ, որ է իսկ եւ ի ձերումդ միջի,
 եթէ զղջանան եւ գան ի հնազանդութիւն սուրբ
 աթոռոյ եւ աջոյ Լուսաւորչին...»: Սակայն
 Թովմա Մեծօփեցի իւր կողմանէ միջամուխ չեղաւ
 ամենեւին այս խնդրոյն, մինչեւ որ ընտրուեցաւ
 Վիրակոս կաթողիկոս (1441) եւ անոր քով միջ-
 նորդելով արձակել տուաւ Աղթամարայ կա-

Ելած կը թուի Վենետիկի Թ. 1177 Կանոնագրոց (յամէ 1669
 գրուած ի Վ. Պոլս) մէջ պահուած ճառս՝ «Կանոնք եւ բանք
 գեղեցիկ եւ յոյժ պիտանի վասն աթոռոյն Աղթամարայ որ
 են ի ներքոյ բանագրանաց»: «Յորում հեղինակն — ինչ-
 պէս կը գրէ Էփրիչեան — ազգային եկեղեցւոյ մութեան
 փափաքով վառուած՝ կը քանայ սպորինի եւ հակառակ-
 թոս եւ նոյզից ենթարկուած ցուցնելով Աղթամարայ
 աթոռը եւ նորա հնազանդութեան ներքեւ գանտող ժո-
 զովուրդը, ի մութիւն եւ ի հնազանդութիւն յորդորել
 վամենեան Հայոց ընդհանուր հայրապետի՝ որ ի Սիս կիլ-
 կիոյ» ԲԶՄ. 1898, էջ 128-129:

1 Սիսական, էջ 239-240 եւ ԲԶՄ. 1898, էջ 1

188 1410 17 98
 100.87 1410 17 98

Թողելուս թիւնը նղովքէն, ինչպէս Թովմայի կենսագիրն կը գրէ¹.

«Եւ Տէր Աիրակոս կաթողիկոսն զամենայն անէծքս երարձ ի բանագրողաց եւ ի բանագրելոցն վկայութեամբ սուրբ Էջմիածնին եւ միջնորդութեամբ ժբ վարդապետաց եւ ժբ եպիսկոպոսաց եւ բազում կրօնաւորաց: Եւ յայտոր պատճառ եւ միջնորդ եւ օգնական աղատութեան եւ օրհնութեան լուսաւոր հոգին եղեւ, մեծ վարդապետ Թովմայ:»

Աիրակոս Աթողիկոսի արձակման Աոնդակն ունիմ ձեռքս նոր օրինակութեամբ մը, զոր գտայ † Հ. Գ. Գալէմբեարեանի ձեռագիր մնացորդաց մէջ. դժբախտաբար հոն ոչ գրչի անունն նշանակուած էր եւ ոչ ինչ բնագրէ առնուած ըլլալը. բայց կ'երեւայ թէ սկզբնագրէ մը ընդօրինակուած է, որուն թէ ուղղագրութիւնքն եւ թէ համառօտագրութիւնք ճշգիւ պահուած են: Չայս ընտրած եմ առաջիկայ հրատարակութեանս բնագիր, որուն համառօտագրութիւնք միայն պարզած եմ առանց ուրիշ ո եւ է փոփոխութեան: Աոնդակս աւանդած է նաեւ Ղազար Ջահկեցի, բայց, ինչպէս ծանօթութեանց մէջ դրուած տարբերութիւնք մատնացոյց կ'ընեն, ըստ կամի փոփոխած եւ յաւելուածներ ներմուծած, նոյն իսկ հակաժամանակագրական կէտեր²:

¹ Երարատ, 1913, էջ 746. Հմտ. անդ 1914, էջ 76-77: Տէս եւ Թովմ. Մեծոր. Յիշատակարանն, էջ 84-85: Եւ Չամչ. Գ. 487:

² Գրախո ցանկալի, Կ. Պոլիս 1735, էջ 618-

Կոնդակս կը ղետեղեմ հոս ամբողջութեամբ իբրեւ կարեւոր վաւերաթուղթ մը Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատուութեան համար:

“Անուամբ անեղին Աստուծոյ, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ: Ես Կիրակոս ծառայ ծառայիցդ Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Ողորմութեամբ եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս առաքելական աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ եւ Վաղարշապատու սուրբ Էջմիածնիս:

Գրեմ շնորհօք թագաւորին իմոյ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ: Աւրհնութիւն, գոհութիւն, երկրպագութիւն եւ փառք: Աւրհնութիւն ամենայն սրբոց բերանոյ. յերկնաւորացն յանմարմին հրեշտակացն, եւ յերկրաւորաց մարմնաւոր որդւոց Աստուծոյ: Եւ ասեմ օրհնեալ է Աստուած եւ Հայր Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որ օրհնեաց զմեզ ամենայն հոգեւոր օրհնութեամբ յերկնաւորս ի Քրիստոս: Եւ բարձր առնեմ զքեզ Աստուած իմ եւ թագաւոր իմ. եւ արհնեմ զանուն Քոյաւիտեան եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Գրեմ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն եւ արձա-

620: Հմմտ. եւ Չամչեան Գ. 488 որ ծանօթ է Կոնդակիս անշուշտ Զահկեցւոյ այս գործէն:

2 Կ. կաթողիկոս: — 3 ծառայիցն... եւ Յիսուսի: — 6 Է յաւիտենիս եւ ամենայն Հայոց: — 9 օրհնելոյն յամենայն: — 10 յերկնաւորաց անմարմին հրեշտակաց: — 12 Աստուծոյ կենդանւոյ: — 12—18 ի՞ եւ ասեմ — յաւիտենից:

- 20 կումն յամենայն կապանաց բոլոր ազգաց եւ
ամենայն լիզուաց. ամենայն քրիստոնէից ուղղա-
փառաց, կենդանեաց եւ հանգուցելոց: Գար-
ձեալ գրեմ օրհնութիւն եւ պահպանութիւն
եւ արձակումն յամենայն կապանաց ընդհանուր
25 ազգիս Հայոց, կենդանեաց եւ հանգուցելոց
հոգեւոր որդւոց սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
մերոյ: Գարձեալ գրեմ օրհնութիւն եւ պահ-
պանութիւն շնորհօք եւ զօրութեամբ Հոգւոյն
սրբոյ արձակումն ամենայն կապանաց անիծից
30 եւ բանադրութեանց եւ մեղաց կապանաց որ
եղեալ է յամենայն ազգս ընդհանուր քրիստո-
նէից ուղղափառաց: Աստուածային բարձր եւ
յաղթող իշխանութեամբս որ ունիմ ի Քրիստոսէ
Աստուծոյ իմմէ: Արձակեալ եմ զամենայն կա-
35 պեալս եւ զբանադրեալս յանիծից բոլոր ազգաց
քրիստոնէից ուղղափառաց եւ զբոլոր ազգիս
Հայոց հոգեւոր որդւոց սրբոյն Գրիգորի Լու-
սաւորչին մերոյ:

Ազթամարայ կաթողիկոսն տէր Գաւթ.
40 եւ եպիսկոպոսունքն ամենայն. եւ վարդապետքն
ամենայն եւ քահանայքն ամենայն եւ սարկաւա-
գունք ամենայն. եւ աստիճանաւորքն ամենայն,
եւ ժողովորականք անք եւ կանայք ամենքն:

21 չէ+ ամենայն (քրիստոնէից): — 24—26 կա-
պանաց, որք ընդհանուր տեղիս Հայոց ազգիս հո-
գեւոր...: — 27 չէ+ մերոյ: — 29 յամենայն: — 30 բաւ-
նադրանաց: — 31 է յազգս ընդհանուր ազգաց քրիստո-
նէից: — 34 իմոյ. արձակեմ: — 35—38 չէ+ բոլոր —
մերոյ: — 39 Մանաւանդ զԱզթամարայ... զտէր: —
42—44 ժողովուրդքն եւ ամենայն աստիճանաւորքն,

45 Կենդանիք եւ Հանգուցեալք ի Քրիստոս: Աւր-
 Հնեալք եղիցին եւ արձակեալք եղիցին յա-
 մենայն կապանաց անիծից եւ ի բանադրութեանց
 եւ ի կապանաց մեղաց ամէն: Գրիգորիս կա-
 թողիկոսն եւ իւր միաբանքն ամենայն ժողովեցան
 եւ զանէծքն գրեցին, զբանադրանքն եւ զկա-
 50 պանքն գրեցին: Աւրհնեալք եղիցին եւ արձա-
 կեալք եղիցին ի կապանաց անիծից եւ ի բա-
 նադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց եւ ի դառն
 դատապարտութենէ իւրեանց: Եւ ի դառն դա-
 տապարտութենէ իւրեանց. որ անցին զպա-
 55 տուիրանաւն Աստուծոյ որ ասէ. Աւրհնեցէք
 զանիծիչս ձեր. օրհնեցէք եւ մի անիծանէք:
 Ի սոսկալի ատենին Քրիստոսի ազատեալ լիցին
 ի դատապարտութենէ իւրեանց. ամէն: Աղթա-
 մարայ կաթողիկոսն տէր Գաւիթ, որ անց զպա-
 60 տուիրանաւն Աստուծոյ որ ասէ. Հնազանդ լերուք
 առաջնորդաց ձերոց: Աւրհնեալ եղիցի եւ ար-
 ձակեալ եղիցի ի կապանաց անիծից. եւ ի բա-
 նադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց: Եւ ի
 սոսկալի ատենին Քրիստոսի ազատեալ լիցի ի
 65 դատապարտութենէ. ամէն: Ինքն օրհնեալ ե-

արք եւ կանայք եւ ամենայն կ. եւ Հանգուցեալքն: —
 45 օրհնեալ եւ արձակեալ: — 46 ի բանադրանաց եւ
 ի կապից մ. իւրեանց, զոր Գրիգորիոս: — 48—63 միա-
 բանեալքն ամենայն որք ժ. եւ զանէծս եւ զբանադրանս
 գրեցին, եւ արձակեմ զնոսա ի կապանաց ա. եւ ի բա-
 նադրանաց եւ ի դառն դ. նոցա, որք անցին զպ. Ա.
 եւ ապստամբեցան ի սուրբ աթոռոյս Էջմիածնի, որպէս
 ասաց Տէրն թէ Մի կացլիք Հակառակ. եւ Պօղոս գրէ
 թէ Հնազանդ լերուք առաջնորդաց ձեռոց, զոր այժմ
 կաթողիկոսն Աղթամարայ տէր Գաւիթ, իւրովք հնա-

ղիցի յԱստուծոյ բարձրելոյն: Եւ օրհնեալքն ի նմանէ՝ ճշմարիտ օրհնեալք եղիցին: Եւ արձակեալքն ի նմանէ ճշմարիտ արձակեալք եղիցին: Եւ ձեռնադրեալքն ի նմանէ՝ ճշմարիտ ձեռնադրեալք եղիցին: Եւ մկրտեալքն ի նմանէ ճշմարիտ մկրտեալք եղիցին: Եւ պսակեալքն ի նոցանէ՝ ճշմարիտ պսակեալք եղիցին: Եւ խոստովանեալքն նոցա ճշմարիտ ազատեալք եղիցին ի մեղաց իւրեանց: Եւ ի սոսկալի ատենին քրիստոսի ազատեալք եղիցին ի դատապարտութենէ իւրեանց. ամէն:

Աղուանից կաթողիկոսն տէր Գրիգոր Հոնեցին եւ այլ կաթողիկոսքն ամենայն. եւ եպիսկոպոսքն ամենայն. եւ վարդապետքն ամենայն. եւ կրօնաւորքն ամենայն. եւ քահանայքն ամենայն. եւ սարկաւազուներն ամենայն, եւ աստիճանաւորքն ամենայն. եւ ժողովրդականքն արբ եւ կանայք ամէնքն: Կենդանիք եւ հանգուցեալք ի քրիստոս: Աւրհնեալ եղիցին եւ արձակեալ

զանդեցելովքն ամենայն զղջացան եւ հնազանդեցան սրբոյ աթոռոյս մերոյ. նաեւ մեք ընկալաք զնոսա սիրով ըստ հրամանի Փրկչին եւ թողաք զսանցանս նոցա եւ ազատեցաք ի կապանաց անիծից աստ եւ ի հանդերձեալն ի դատապարտութենէ: Եւ . . . — 67, 68, 70, 71, 72 չէ՛ եղիցին: — 73 ի նոցանէ: — 74—76 չէ՛ եւ ի սոսկալի — ամէն: — 78—92 կաթողիկոսք ամենայն, եպոսք եւ վարդապետք, քահանայք եւ ժողովրդականքն ամենայն արբ եւ կանայք, ծերք եւ տղայք, կենդանիք եւ ննջեցեալք ամենեքեան օրհնեալք եղիցին յԱստուծոյ եւ ի մէջ: Այլ եւ օրհնեալքն ի նոցանէ օրհնեսցին եւ կապեալքն կապեսցին ի յերկրի եւ յերկինս. եւ արձակեալքն արձակեսցին: Ձեռնադրեալքն ճշմարիտ ձեռնադրեալք եւ մկրտեալքն. . . :

85 եղիցին յամենայն կապանաց անիծից եւ ի բա-
նադրութեանց եւ ի կապանաց մեղաց. ամէն:
Աւրհնեալք եղիցին եւ արձակեալք եղիցին:
Աւրհնեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ օրհնեալք
եղիցին եւ արձակեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ ար-
90 ձակեալք եղիցին: Եւ ձեռնադրեալքն ի նոցանէ
ճշմարիտ ձեռնադրեալք եղիցին: Եւ մկրտեալքն
ի նոցանէ՝ ճշմարիտ մկրտեալք եղիցին: Եւ պսա-
կեալքն ի նոցանէ ճշմարիտ պսակեալք եղիցին.
եւ խոստովանեալքն նոցա ճշմարիտ ազատեալք
եղիցին ի մեղաց իւրեանց: Եւ ի սոսկալի ատենին
95 քրիստոսի՝ ազատեալք եղիցին ի դատապարտու-
թենէ իւրեանց. ամէն:

Սոյ կաթողիկոսացն, եպիսկոպոսացն, վար-
դապետացն, կրօնաւորացն, քահանայիցն անի-
100 ծեալքն օրհնեալ եղիցին եւ կապեալքն ար-
ձակեալ եղիցին ի բանադրութեանց եւ ի կա-
պանաց մեղաց. ամէն:

Հնօրհօք Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի
քրիստոսի: Աւրհնութիւն եւ գոհութիւն եւ
105 փառք անհասանելի եւ հրաշագործ անեղին Աս-
տուծոյ Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. յա-
մենայն յաւիտեան. ամէն:

91, 92, 93 չէ՛ եղիցին: — 94 արձակեալք: —
98—107 Սբայ կաթողիկոսունքն, եպ-քն, վարդապետք,
քահանայք, սարկաւազունք եւ կրօնաւորք եւ ամենայն
հաւատացեալք ի քրիստոս՝ եղիցին օրհնեալք. եւ կա-
պեալքն արձակեալք. եւ բանադրեալքն ազատեալք ի
կապանաց մեղաց: Հնօրհօք... քրիստոսի, որում փառք
եւ պատիւ ընդ Հօր եւ ընդ սրբոյ Հոգւոյն. այժմ եւ
յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Յաջորդ դարերուն սակայն չպակսեցան խնդիրներ Էջմիածնի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց մէջ, մասնաւորապէս իրաւասութեան սահմանաց մասին:

Աղթամարայ նորակազմ կաթողիկոսութեան կառավարչական ձեւին վրայ ոչինչ գիտենք. ինչպէս նաեւ կաթողիկոսական ընտրութեան եւ նուիրապետութեան սահմաններուն վրայ: Արդէն յիշեցինք թէ կաթողիկոսութիւնն ի սկզբան օրէնք իւր իրաւասութեան ներքեւ բաց ի Ղասալօրականէն՝ նաեւ Սիւնիքն եւ Արտաղ. վերջին երկու նահանգներն տարի մը վերջը բաժնուեցան. թէեւ դեռ 1216ին կը յիշուի թէ Տաթեւու եպիսկոպոսն Յովհաննէս յԱղթամար ընդունեցաւ իւր ձեռնադրութիւնը (Ստեփ. Օրպէլ. էջ 251. հմտ. եւ Սիսական, էջ 232), բայց հակառակ իրաւանց եւ սովորութեան: Մասնաւորապէս Աղթամարայ թեմերէն կը յիշուին Ժ.Գ. դարուն՝ Արճէշ, Խլաթ, Բերկրի, Խիղան, մէկ խօսքով քաջերունիք ամբողջ: Յաջորդ դարերուն ըստ պարագայից՝ այս սահմանն մերթ ընդարձակուած է եւ մերթ սեղմուած: Վերջէն պիտի տեսնենք որ Ժ.Ե. դարուն երկրորդ կէսին Աղթամարայ կաթողիկոսը մինչեւ անգամ տիրացած է Էջմիածնի, թէեւ սակաւատեւ ժամանակով: Վերջին դարերու մէջ երկար խնդիրներու դուռ բացած է երկու ամօտներուս՝ Էջմիածնի եւ Աղթամարայ՝ իրաւասութեան սահմաններու վէճը: Մասնաւորապէս Ժ.Զ.— Ժ.Է. դարերուն կը բաղձային Աղթամարցիք իրենց

Տետ միացնել Վան, Բերկրի, Արձէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Խոշապ եւ մինչեւ Ամիգ տարածուող երկիրները: Ասոնցմէ մաս մը՝ Բերկրի, Արձէշ եւ Խլաթ ստուգիւ Աղթամարայ կը վերաբերէր մինչեւ ժե դար (տես այս նկատմամբ վարը): Որչափ ալ հետաքրքրական է կէտիս քննութիւնը, բայց զժուարին ճիշդ եղբակացութեան մը հասնիլ՝ անբաւական աղբիւրներու պատճառաւ:

1345ին կ'ըսուի թէ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իբր 14 եպիսկոպոսական աթոռ ունէր իւր ներքեւ (Դանիէլ Գաւրիժեցի, Doc. armén. II, p. 628):

Այսօր Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը ունի երկու վիճակ՝ երկուքն ալ Վանայ ծովու հարաւային եզերքը տարածուած:

ա. Աղթամար՝ որ ուղղակի կաթողիկոսին (հիմայ Տեղապահին) սեպհական թեմն է: Վանայ կուսակալութենէն եօթը գիւղախմբեր այս թեմին շրջանակին մէջ են (Ոստան, Գաւաշ, Շատախ, Նօրտուղ եւ Մոկք): Այս եօթը գիւղախմբերուն մէջ ընդ իրաւասութեամբ Աղթամարայ կաթողիկոսին կայ 193 եկեղեցի եւ 41 վանք, որոնց հասոյթներով կը մատակարարուի Աղթամարայ վանքն ու կաթողիկոսարանը:

բ. Խիզան՝ որ իբր անջատ առաջնորդութիւն մը կը ներկայանայ ժԳ դարէն սկսեալ եւ մինչեւ հիմայ կը պահէ Նոյն հանգամանքը: Անոր առաջնորդը կամ առաջնորդական փոխառնորդը կ'անուանուի Աղթամարայ կաթողիկոսէն

կամ անոր տեղապահէն: Խիզանի հոգեւոր շրջանակին մէջ են Ստորին Կարկառ, Շինիձորս, Սպարկերտ, Մամրտանք, Նզար, Խորորս գիւղախմբերը, որոնց մէջ սփռուած է 109 եկեղեցի եւ 17 վանք, որոնք Աղթամարայ կաթողիկոսութեան ենթակայ են¹:

Կաթողիկոսական աթոռն ի սկզբանէ անտի սեպհական մնաց Արծրունեան (Գագկայ) տան, ուստի յաջորդութիւննոյն աթոռին վրայ՝ կ'անցնէր միշտ տոհմին անդամներէն միոյն. յատկապէս կաթողիկոսին եղբորորդւոյ մը, եւ եթէ կը պակսէր այս՝ հօրեղբորորդւոյ եւ կամ ուրիշ մերձաւոր ազգականի մը: Եւ որպէս զի ուրիշներու ռոնձգութեամբ չխափանուէր այս կերպ յաջորդութիւնը՝ կաթողիկոսներն կը կանխէին իրենց կենդանութեան ընտրել եւ ձեռնադրել յաջորդը. որ սակայն իւր իշխանութիւնը միայն կաթողիկոսին մահուրնէ ետքը կրնար գործածել: Այս է պատճառը որ Աղթամարայ կաթողիկոսը կը պարծէին միշտ իրենց «յազգէ թագաւորաց»՝ «ի տոհմէ թագաւորին Գագկայ» ըլլալուն վրայ. եւ իրենց ազգականք կը կրէին յաճախ «թագաւոր» կամ «արքայուն» տիտղոսը: Ընտրութեան այս կերպը առիթ առնով կ'ամրաստանէր 1340ին Ներսէս Պայլեկնց հայերը՝ թէ անոնք ի կենդանութեան կաթողիկոսին կ'ընտրեն յաջորդը (Mansi, Suppl. III, p. 522.)

¹ Ներկայ հանդամանաց մասին հմեմ. Աւագյանեան, 424. Օր. 1908, էջ 346:

կաթողիկոսք իրենց ընտրութենէն ետքը
կը ներկայանային նոյն կողմանց աշխարհի բռնա-
կալին եւ կ'ընդունէին անկէ հաստատութիւն. կը
պատահէր երբեմն որ — հակառակորդաց ջան-
քերու առաջն առնլու համար — նաեւ կաշառք
կ'ընձեռէին բռնակալաց¹ :

1 Հմմտ. ԳանիէԼ Աղթամարցի, էջ 324: Հեաա-
բբրական է այս տեղ լսել Ներսէս Պաղիէնցի ամբաստա-
նութիւնն եւ անոր պատասխանը ԳանիէԼ Գաւրիժեցոյ
կողմանէ՝ դրուած 1345ին :

Ներսէս կը գրէ (Mansi, Sanct. Concil. Coll.,
Suppl. III, p. 522).

Հայք «գիշխանութիւնն որ անկ է կաթողիկոսին
առնուն ի բաց եւ ընկենուն եւ կամ պատժեն: Ասան զի
կաթողիկոսն Ագուանից (Columbarum) եւ կաթողիկոսն
Աղթամարայ ի կենդանութեան իւրեանց ընտրեն զայլ ոմն
յազգէն իւրեանց զոր եւ կամին եւ ապա օժանեն զնա ի կա-
թողիկոս. այլ ոչ վարի նա այնու իշխանութեամբ մինչեւ
իցէ վախճանեալ կաթողիկոսին այնորիկ որ ընտրեացն զնա :
Բայց իբրեւ մեռանիցի կաթողիկոսն առաջին՝ յաջորդ կա-
թողիկոսն երթայ առ ինքնակալն Թաթարաց, որ հեթանոս
է, եւ ի նմանէ հաստատի ի կաթողիկոս. եւ զի հաստատիցի
ի նմանէ՝ պահանջի ի նմանէ դրամ որչափ եւ վճարել կա-
րիցէ: Այս ձեւ ընտրելոյ եւ հաստատելոյ կաթողիկոս՝ մեռ-
եալ եղև յեկեղեցին Մեծ Հայոց ի ձեռն Շապուհոյ թա-
ղաւորին Պարսից, հեթանոսի, որ պաշտէ զՏուր, եւ տեւէ
մինչեւ ցայս որ ժամանակի: Եւ իբրեւ հաստատիցի ի նմին
թաղաւորէ, ապ թաղաւորն զթողթո (հաստատութեան),
զի եպիսկոպոսք եւ հպատակք հնազանդիցին նմա, վասն զի
հաստատեալ է ի նմանէ, եւ զի դարձեալ նացեն նմա
զամար ինչ արձամոյ, եւ ապա ամ ըստ ամ նոյնպէս: Եւ
ամենայն քահանայք ասն նմա ամի ամի առ նուազն զգին
միոյ վղորինի. եւ նոյնպէս ի քրիստոնէից եւ ի հպատակաց
ունի ամի ամի զգին առ նուազն վեց զբողջ արձամոյ, եւ
կաթողիկոսն ամի ամի ունի տալ թաղաւորին որիչ ինչ
դամար արձամոյ, զոր թէ շտայցէ կամ այլ ինչ յանցանս
յանցանիցի՝ թաղաւորն ընկենու զնա (յիշխանութենէն) եւ

Բնականաբար եկեղեցական օրինօք ընտրութիւն չէր կարելի համարիլ այսպիսի ընտրութիւն մը . եւ Ներսէս Շնորհալի իրաւունք ունէր բողոքելու եւ ապօրինի համարելու նոյնը, ըսելով. «Ձինչ է ասել եւ զմօրէն այսոցիկ չարեաց՝ զյայտնապէս հակառակացն ճշմարտութեան, եւ սրբոյ աթոռոյ Լուսաւորչին, որք ինքնաշարժ ախտիւք եւ ըննակալաց աշխարհի հրամանօք, զանձինս իւրեանց յայս աշտինձան հոգեւոր քարձրութեան ձգեն, եւ ոչ ընտրութեամբ Աստուծոյ աստուածայնոց արանց համօրէն ազգիս, որպէս օրէնն պահանջէ» (էջ 133):

Ըստ որպիսութեան յանցանացն գործելոց՝ պատժէ դնա մահու իսկ»:

Առ այս կը պատասխանէ Գանիէլ Գաւրիժեցի (Hist. des Croisades, Documents arméniens, t. II, p. 628).

«Երկու հակառակաթոռ կաթողիկոսք են, այս ինքն Աղուանից զոր թարգմանեն Columbarum (Աղաւնեաց), եւ որ ունի իբր 30 եպիսկոպոսունս ստորակարգեալս, որպէս լուսայ, եւ միւսն Աղթամարայ, որ ունի իբր 14 եպիսկոպոսունս ստորակարգեալս, եւ են սորա ի Մեծ Հայս, վասն զի բռնաբար տիրեն եւ ոչ ըստ օրինաց Աւետարանի, նոյնպէս ըստ նմին օրինակի եւ բռնաբար յաջորդեն. յորժամ կարեն դտանել զզք յազգականաց՝ ընտրեն յազգականաց անտի (իւրեանց) յաջորդս. այլ եթէ ի մէջ ազգականաց (չ)գտանիցին ատակք եւ արժանաւորք առ պաշտօնն՝ ընտրեն յայլոց: Վաթողիկոսք իբրեւ նորոգ սկիզբն առնեն իշխելոյ, պատշաճ եւ ի դէպ համարին երթալ առ ինքնակալն եւ յայտնել զիւրեանց մեծարանս, ըստ օրինակի այլոց ժամանակաւոր (մարմնաւոր) իշխանաց. եւ թագաւորն տայ նոցա շնորհս եւ ընդունի գնոսա իբրեւ զտեսարս քրիստոնեայ ժողովոգոց: Այլ թէ թագաւորին պարտին տանել ինչ կամ տալ, չէ ինչ հաւաստեալ յայտ:»

Յաջորդ՝ յատկապէս վերջին ժ-ի:—Ժ-Թ. դա-
րերուն Գրիգորիսեանց շառաւղին շիջանելէն
ետքը, երբ Աղթամարայ Աթոռին վրայ երեւցան
ապիկար անձնաւորութիւններ, որոնք շահու եւ
փառքի համար աւելի, քան հօտին բարօրու-
թեան համար կը ձգտէին գահին, բոլորովին
նսեմացաւ կաթողիկոսութեան փայլը, կաշառք,
կուսակցական կռիւններ գերիշխող եղան, արեւու
ծագման հետ նոր կաթողիկոս յերեւան կ'ելէր
Աթոռին վրայ. ամէնն ալ իրարմէ ապիկար եւ
աննշանակ: Յանցառ չին դէպքեր դժբախտա-
բար, երբ այս անընդհատ փոփոխութիւնն նոյն
իսկ անարգ՝ դաւաճանական պարագաներու մէջ
տեղի կ'ունենար, մանաւանդ վերջին շրջանին,
որով եւ կորսնցուց Աթոռն իւր կարեւորու-
թեան վերջին նշոյններն ալ. եւ յաչս ամէնուն
աւելորդ նկատուեցաւ բոլորովին Աթոռին գոյու-
թիւնը:

Իրաց այս վիճակին քաջ գիտակ էջմիածնի
կաթողիկոսութիւնը ժամանակ ժամանակ փորձեր
ըրած է միջամտելու Աղթամարայ կաթողիկոսաց
խնդիրներուն: Այս միջամտութեան առաջին
յիշատակութեան կը պատահինք Փիլիպպոս
կաթողիկոսի (1633—1655) օրով, որուն
մասին կը գրէ Սոոյ Սիմէոն կաթողիկոս իւր առ
Փիլիպպոս ընդդիմաբանական թղթին մէջ այսպէս
(ԱՐՐՏ. 1904, էջ 381).

“Դուք ընդէր զԱղուանից տունն յափշտա-
կեցիք զոր ի ձեր թուղթն գրեալ էիք, թէ ինքն
գլուխ աթոռ է ի սուրբ Աուսաւորչէն կարգեալ:

Նոյնպէս եւ ՂԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուաճեցիր, որ ԵՃԻԶ տարի է, որ ինքնագլուխ կաթողիկոսք են. թէպէտ գիրք կու պարտաւեն: Տես նոս եղայ յարող տուն առ տուն՝ թէ դու Ուտելով զտունս այրեաց, պատճառանօք երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դատաստանն ընդունիցին:»

Յաւ է որ Սիմէոնի թղթին մէջ աւելի մանրամասնութիւններ չեն աւանդուած այս կարեւոր խնդրոյ վրայ: Բայց շարժումը, որ անգամ մը սկսաւ, շարունակուած կը տեսնենք. Եղիազարի (1682—1691) կաթողիկոսութեան առաջին տարին Էջմիածին կը գտնենք Աղթամարայ թովմաս կաթողիկոսը, ուր Եղիազարէն կ'օծուի եւ «կը բառնայ զըմբոստութիւն ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց», եւ կը դառնայ Աղթամար «հանդերձ սրբալոյս մեռոնաւ», եւ ինչպէս կ'ըսուի «եղեն Եջմիածին եւ յԱղթամար մի հօտ եւ մի հովիւ¹» (1683): Այս դէպքը կրկնուեցաւ ապա Նիկողայոս եւ թովմաս Բ. (1761—1783) կաթողիկոսաց օրով, որոնք իրենց օծումն եւ վերահաստատութիւնն ընդունեցան առ ոտս Ղազար եւ Սիմէոն կաթողիկոսաց. թովմաս մինչեւ իսկ առանձին բազմակնիք պայմանաւորութեամբ պարտաւորեց իւր յաջորդները, որ այնուհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսները իրենց ընտրութեան հաստատութիւնն եւ օծումը Էջմիածնի կաթողիկոսներէն

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1198:

առնուեն եւ մնան անոնց գերիշխանութեան հնազանդ: Թէեւ գործնական երկարատեւ նշանակութիւն մը չունեցաւ այս պայմանաւորութիւնը, բայց Էջմիածնի աթոռոյն գերիշխանութիւնը միշտ ճանչցան Աղթամարոյի: Էջմիածնի կաթողիկոսաց վերաբերութիւնն գէպի Աղթամարայ թեմն լաւ կարելի է տեսնել Ղուկաս կաթողիկոսի 1791 թուին առ Ախիջան աղա ի վան գրած թղթէն, ուր կաթողիկոսական թիկնածունքու վրայ խօսելով կ'ըսուի. "...բայց վասն այլոց՝ զորս ի միջոյ իւրեանց ընտրել կամիցին, մեզ չէ փոյթ: Զի եթէ մեզ եւ քեզ անսացող լինիցին ողորմելիք այնքիկ, մեք ունիմք տալ նոցա զխորհուրդս պատշաճագոյն եւ օգտակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեզ. իսկ որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ ոչ պարտին մնալ առանց հոգեւոր այցելուի, ...արժան է մեզ խորհել զնոյն" (Գիւան, Գ. էջ 552):

ԺԹ. դարէն սկսեալ ենթարկուեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը Կ.Պոլսոյ Ազգ. Պատրիարքարանին: Աերջին ժամանակի կաթողիկոսաց գայթակղական կռիւներն ու անհոգ կառավարութիւնը պատճառ եղան որ այլ եւս նշանակութիւնը կորսնցուցած Աթոռն մարձուի: Արդեամբք ալ խաչատուր կաթողիկոսի մահուամբ (1895) վերջացաւ նաեւ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը:

“ Հիմայ այս աթոռին մատակարարութիւնը այնքան փայլուն երեւոյթ մը չունի: Վանական

Տնօրէն խորհուրդ մը եւ նոր կազմած քաղաքական առժամեայ ժողով մը տեղապահի մը նախագահութեամբ կը վարեն գործերը Ա. Պոլսոյ Պատրիարքարանին վերին հսկողութեան ներքեւ¹ :

Անցնինք այժմ Աթողիկոսաց յաջորդութեան :

1. Դաւիթ Ա. (1113—1165):

Յայսմաւուրքի համաձայն Դաւիթ էր «թագաւորազն ի թոռանցն Գագկայ», իսկ Վարդան (էջ 116) որոշելով կ'ըսէ. «Դաւիթ ոմն որդի թոռնկայ ի կղզւոջն Աղթամարայ»: Բայց Վարդանայ տեղեկութիւնը վստահելի չի թուիր հոս, վասն զի ինչպէս թովմայ Արծրունւոյշարունակողին (էջ 309—11) տուած ցեղաբանութենէն գիտենք՝ Գաւիթ թոռնկայ ոչ թէ որդին էր, այլ թոռը: Ի մէջ կը բերեմ հոս այս ցեղաբանութիւնը, որ ամէն կողմանէ վստահելի է եւ համաձայն այլուստ ծանօթ տեղեկութեանց:

Երբ Վասպուրականի Խաչիկ-Գուրգէն թագաւորին (904—936) թոռը, Աբուսահլ-Համազասպի որդին՝ Յովհաննէս-Սենեքերիմ (1003—1026) Սելջուկեանց յարձակմանց առաջն առնուլ չկարենալով թողուց հայրենի աշխարհն Յունաց կայսեր՝ Վասիլ Բ. ին (1021), եւ ամփոփուեցաւ Սերաստիա, Արեւելք՝ Աղթամարայ եւ շրջակայից տէր մնաց Սենեքերիմայ «ազգականներէն», Խեղենիկ արքայուն¹:

1 «Արքայուն», բառս այս տեղ եւ այլուր պարզապէս «արքայազուն», «յարբունական սերնդոց» իմաստով է, եւ

Խնդենիկ ունեցաւ չորս որդի՝ տէր Գրիգոր, տէր Ստեփանոս, տէր Դաւիթ եւ Թորոնիկ Ա.։ Թորոնիկէն ծնաւ Թաղէնոս իշխան. եւ Թաղէնոսէն ծնաւ Թորոնիկ Բ.։ Եւ այս Թորոնիկէն ծնաւ Արղլմանն Կիւրապաղատ († 1121), որ ամուսնանալով Ծաղկոտան եւ Կոզովտի իշխան Գրիգորի դստեր՝ Մարիամի († 1123)՝ Ալուզի թոռան հետ՝ ունեցաւ եօթը մանչ եւ հինգ աղջիկ զաւակ։ Արու զաւակներէն կը յիշատակուին՝ երիցագոյնն՝ ԴԱԻԻԹ կաթողիկոս, եւ կրտսերն՝ Ստեփանոս-Ալուզ, որ Ամիւկի տէր կը կարգուի (էջ 315)։

Դաւիթի կեանքէն քիչ բան ծանօթ է։ Թէ երբ հասաւ եպիսկոպոսութեան, չենք գիտեր։ Ինչպէս տեսանք, 1112ին երբ կաթողիկոս օծուեցաւ 15 ամեայ Գրիգորիս Փոքր Ակայասէր, Դաւիթ «արհամարհեց անոր տղայութիւնը», եւ ապստամբեցաւ՝ ինք զինքը ինքնագլուխ կաթողիկոս հռչակելով յԱղթամար։ Միութեան փորձերն՝ որոնք եղան Ծովքի կաթողիկոսարանէն եւ Անիէն, ի դերեւ անցան. անարդիւնք մնացին նաեւ Սեաւ լեռան ժողովքը եւ Նղովից շանթերը. Դաւիթ մնաց անշարժ աթոռոյն վրայ ինքնագլուխ՝ յեցած իւր եղբարց եւ ազգականներու ճոխութեան վրայ։

չունի որ եւ իցէ (կրօնական) աղերս մոնղոլական «արքայուն» (arkhon) անուան հետ։ Հմմտ. այս մասին Марръ, Аркаунъ, монгольское название Христианъ, въ связи съ вопросом объ Армянахъ - халкедонитахъ. С. Петерб. 1905 (— Византийскій Временникъ, XII, 1—2), յատկապէս, էջ 65։

Իր կաթողիկոսական գործունեութեան մասին մանրամասնութիւն չէ աւանդուած մեզի: Ինչի ծանօթ է երկու յիշատակարան ձեռագրաց, ուր կը յիշուի Գաւթի իբրեւ կաթողիկոս Աղթամարայ:

1118ին Յովհաննէս կրօնաւոր, որդի Մուշի՝ խմբագրելով Եսայեայ Մեկնութիւն մը յՈսկեբերանէ եւ յԵփրեմէ՝ Յիշատակարանին մէջ կը յայտնէ թէ «Գրեցաւ ի ՇԿԷ թուականիս Հայոց ի գեւղս, որ կոչի Մարմետ, ընդ հովանեաւ սուրբ գերեզմանի վարդապետին Թադէոսի, ի հայրապետութեանն Տեառն Դաւթի Հայոց կաթաղիկոսի ի Վասալ[ուրական]. յորում կայր եւ այլ կաթաղիկոս ի ներքին երկրին, մերձ ի յԱնտիոք. արդ եթէ ո՞ր ճշմարիտ է, կամ ո՞ր սուտ զայն Աստուած գիտէ¹:»

Հատ նկարագրական են Յովհաննէս կրօնաւորի տողերը, ուսկից կ'իմացուի թէ Գաւթի կաթողիկոսութիւնը դեռ 1118ին ի Մարմետ խնդրական էր, վանականք իսկ միաբան չէին թէ «ո՞ր ճշմարիտ է, կամ ո՞ր սուտ»:

Երկրորդ յիշատակարանն է մագաղաթեայ հատակոտոր մը (այժմ բոլորովին եղծուած եւ ծակոտուած), որ ինկած է գլխագիր-երկաթագիր գրչութեամբ ձեռագրէ մը:

¹ Էջմ. Թ. 1239/1214 (Կար. Յուլ. 1209). հրատարակեալ է Գ. Տէր-Մկրտչեան, ԱՐՐՏ. 1913, էջ 51: Հմմտ. եւ Գ. Վ. Յովսէփեան՝ Քարտեզ հայ գրչութեան. Էջմ. 1913, էջ 29:

«Յամի վեց հարիւրերորդի եւ տասներորդի թուականութեանս Հայոց (1161) եւ աէր Պա-
հան սուրբ Կաշի եպիսկոպոս, ցանգացոյ եղեալ
ստացոյ զսուրբ Աւետարանս ի աէր Սաեփան-
նոսէ որդւոյ Արղլմնի՞¹ Կուրապագատին եւ
եղբար տեան Պաւթի, Հայոց կաթողիկոսի:
Արդ ազաշեմբ ձեզ ով սուրբ քահանայք եւ
մանկանք սուրբ եկեղեցւոյ . . .² զաէր Սաեփաննոս
յազաւթս ձեր յիշեալեր եւ զիս ստացոսք՝³ . . .»

Ասկէ կը տեսնուի թէ Պաւթի 1161 թուին
գեռ կենդանի էր. միւս կողմանէ կը ստացուի
Թովմայի Շարունակողին տեղեկութիւնք թէ Պա-
ւթի Արղլմնի հիւրապագատին որդին էր եւ
տներ Սաեփաննոս անուն եղբայր մը: Այս Սաե-
փաննոս (Արուղ) Ամիկի աէր կարգուելէն ետքը՝
ինչպէս յիշատակարանիս «աէր» յարանունն
կարծել կու տայ՝ եկեղեցական աստիճանի ալ
հասած է:

1161ին Պաւթի հաւանօրէն շատ ծեր
ըբար էր, գոնէ 80 ամեայ մը, ժամն զի 1113ին
15 ամեայ Գրիգորիսի «ազայութիւնն արհամար-
հելու» համար ինքը գոնէ 30 ամեայ մ'ըբար
էր: Այս թուականէն ետքն ալ երկար ապրած
պիտի չըլլայ. այսպէս մտածել կու տայ նաեւ
Շնորհալոյ ընդհանրականին (գրուած 1166ին)
այն տեղը՝, ուր Ազմամարայ ակնուղին վրայ փո-

¹ Կապուտուած, անթմեանի մէք Խոջուցիք:

² Կապուտուած:

³ Այս մ'ի ձեռագիր հասակաւորս Խ. Ա. Գաղեանի
հմն: Թովմեան՝ Եւրոպի ձեռագրաց: Բ., էջ 28:

⁴ Տե՛ս վերը:

փոխութիւն մը կ'ակնարկուի՝ որ Պաւլի մահուանէն ետքը Քիւսիս պատահած կրնայ ըլլալ: Գամենայն գէպս 1165ին արդէն փոխանանած էր Պաւլիմ:

Ա՛յլ յաջորդեց իրեն:

Պաւլիմ կաթողիկոսէն ետքը գրեթէ դար մը ըստած են Ազմունացայ կաթողիկոսներու անուանք: Ընդ. Օրացոյցի մէջ Պաւլիմն ետքը առաջին կաթողիկոս կը նշանակուի "Ստեփանոս Ղկարենայ", որ 1272ին փոխանանած է, որով 1165—1272 դասարկ ձգուած է: Այս դասարկը Հասարարանը կը լիցնէ բազմութիւ անուաներով, զորանք հոս եւ ոչ իսկ յիշատակել կ'ուզենք:

2. Ստեփանոս Ա. (1165°—1185°/90°):

Ինձի կ'երեւայ թէ յետ Պաւլի անձան գրուած է տէր Ստեփանոս, անոր եղբայրը. գծրախտարար այս մասին Թովմայի Շարանակոզը, որ իբր 1130ին կ'որինակէր Ստեփանոսի համար Թովմայի Պատմագրութիւնը, տեղեկութիւն չունի, եւ միայն Ամիւկի տէր գրեթէ զՍտեփանոս, սակայն այն հասակատար յիշատակարանն յամէ 1161 զինքը "տէր Ստեփանոս", անուանելով՝ ամէն կասկած կը փարսառէ թէ նա Ամիւկի մարմնաւոր տէր ըլլալէ զատ եկեղեցական՝ եւ այն բարձր աստիճանի հասած է:

Եթէ ուզել է մեր ենթագրութիւնը՝ Ստեփանոս ձեռնագրութիւնն ընդունած ըլլալու է

Գաւթի կենդանութեան՝ ուստի 1165էն քիչ յառաջ: Ընտրութիւնն տժգոհութիւններ պատճառած կ'երեւայ, դատելով Շնորհալոյ վնորոյիշեալ խօսքերէն: Այս թուականին Ստեփանոս ըլլալու էր ակելի քան 60 տարեկան, վասն զի հայրն՝ Արղլմսեհ վախճանեցաւ 1121ին: Ընդունելով թէ նա ապրեցաւ իբր 80 տարի, մահն պատահած պիտի ըլլայ իբր 1185/90:

Ստեփանոս-Ալուզ ամուսնացած էր, ըստ Շարունակողին (էջ 318) եւ ունեցած ամուսնութենէն զաւակ մը միայն՝ Խեղենիկ արքայուն: Սա կը յիշատակուի յամի 1245 Հռոմոսի վանաց արձանագրութեան մը մէջ այսպէս¹.

«Ես Խէտէնեկս, որդի Ալուզի, եւ ամուսին իմ Մարջան տուաք ի սուրբ ուխտս զԹէզանո շամբն, որ գետն ի մէջն կու անցանէ, որ իշխանն մեզ էր տուել. տէր Բարսեղ եւ այլ եղբարքս սահմանեցին զտաւն սուրբ կարապետին բոլոր յեկեղեցիքս պատարագել զՔրիստոս, որչափ մէք կենդանի եմք, իշխանին եւ Խորիշահի կատարեն եւ յետ ելից մերոց ի մեր յանուն կատարեն ի տաւնի Նաւասարդի. եթէ որ զմեր նուէրքս ի սուրբ ուխտէս հանէ եւ կամ զժամն խափանէ, դատի յԱստուծոյ. կատարիչք գրիս աւրհնին ի Քրիստոսէ. ամէն. ՈՂԴ:»

Խեղենիկ մանչ զաւակ չունենալով իւր դուստրն՝ Մարիամ կ'ամուսնացնէ Սեֆեղին

¹ Սարգսեան Հ. Ն.՝ Տեղագրութիւն ի Մեծ եւ Փոքր Հայս, էջ 150. Կոստանեանց՝ Վիմական տարեգիր էջ 88:

արքայունի հետ, — որ նոյնպէս արծրունի թագաւորական զարմէ կը սերէր —, տալով իբրեւ օժիտ Աղթամարայ կէսը: Պարոն Սեֆեղինի եղբայրներէն կը յիշուին Պր. Կուռճիբէգ եւ Պր. Նուրագին: Խեղենիկ յընթացս ժամանակի իյնալով դրամական կարօտութեան մէջ՝ Սեֆեղինի կը ծախէ նաեւ կղզւոյն մնացած մասը. եւ այսպէս ամբողջ կղզին կ'ըլլայ Սեֆեղինի սեպհականութիւն, ընդ նմին նաեւ կաթողիկոսական աթոռը: Այս տեղեկութիւնները ունինք Դանիէլ Աղթամարցիէն (Թովմ. Արծրունի, էջ 321):

Թէ այս ո՞ր թուականին կը պատահի՝ Դանիէլ չի նշանակեր: Վերագոյն տեսանք որ Խեղենիկ 1245ին դեռ կենդանի է. թերեւս Սեֆեղին ըլլայ 1211ին հետեւեալ արձանագրութեան մէջ յիշուածը՝ Մանազկերտի Նօրատի գիւղի Խաչքարի վրայ¹.

“Ու. թվիս. եւ յիշխանութեան Սէվդնին² ես Մարտիրոս որդի Վարդանայ կանգնեցի վէմ եւ արձան պատուական ընտրեալ նշան յալթութեան նկարեալ արեամբն Յիսուսի Քրիստոսի” եւն:

Յամենայն դէպս Աղթամարայ Սեֆեղինեանց անցնիլը ԺԳ դարու առաջին քառորդին զնեղու է:

¹ Թորոս Աղբար. Բ., էջ 279:

² Կրնայ նաեւ Սէյիֆ էդ-դին Պաթթամուր Շահ-Արմէնն ալ ըլլալ. Խլաթի իշխողը (1195—1193), եթէ արձանագրութեան թուականն “Ու” կամ “ՈՍ” կարդացուի

3. [Անանուն. 1185—1272]:

Կաթողիկոսական աթոռը Սեֆեդինեան տան չանցած հարկ է ենթադրել Ստեփանոս Ալուզի յաջորդ մը նոյն աթոռին վրայ: Եթէ Ստեփանոս առ անագան 1185 վախճանած է, ասկէ մինչեւ 1272՝ երբ կը յիշատակուի ուրիշ Ստեփանոս Կաթողիկոսի մը մահը՝ կը մնայ իբր 80 տարուան դատարկ մը. որուն մէկ մասն Ստեփանոսի տալով՝ մնացած ժամանակը ուրիշ անունն մը կառավարած ըլլալու է աթոռը: Ասայժմ հարկ է սպասել այս անուան յայտնութեան:

4. Ստեփանոս Բ. (—1272):

Անանունի կը յաջորդէ Ստեփանոս ոմն, զոր ընդ. Օր. «Ստեփանոս Նկարենայ» կը կոչէ: Սա վախճանած է ըստ տապանագրին 1272ին. տապանաքարը կը գտնուի Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ լեռան մը կողքին շինուած Դիւարոյնի Ս. Յարութիւն վանքի գերեզմանոցը, «գեղակերտ» քանդակուածով եւ հետեւեալ արձանագրութեամբ¹.

«Ի թուին 21 Ա հայրապետին տեառն Ստեփաննոս Կաթողիկոսի տապան:»

Ինձի ծանօթ է 1223էն Ստեփանոս Աղթամարցի մը, աչակերտ Յովհ. Վանական վարդապետի. բայց թէ կարելի է զինքը ապա կաթողիկոսական աթոռին վրայ բարձրացած տես-

նել եւ նոյնացնել այս Ստեփանոսի հետ, զայն չգիտեմ:

Յիշատակարանս է (Էջմ. Կար. Յուլյ., Թ. 2050).

“Գրեցաւ իմաստացոյց բանքս առաջնոց գտաւղաց բնութեան իրաց, որ ըստ գովի եւ պարսաւի. ի ՈՀԲ (1223) Թուարբերութեանս մերաին ազանց ի վանքս Խորանաշատ կոչեցեալ ի նահանգիս Աղուանից ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ Աստուածածնիս ձեռամբ Ստեփանոսի Աղթամարցոյ կրթեալ առ ոտս վանական վարդապետիս: Արդ աղաչեմ զհանդիպեալստ յիշել միով Տէր ողորմէիւ զվարդապետն իմ եւ զտէր Սարգիս հաւրեղբայր եւ զձնաւղն իմ զՅոհանէս եւ զԻմնն ամենայն: Եւ հասարակաց ողորմեսցի Աստուած յիշողացտ եւ յիշելոցս. եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն¹.”

Այս Թուականէն (1272) ետքը յաջորդաբար ընդառաջ կ'ելեն մեզի յիշատակարանաց մէջ Աղթամարայ աթոռոյն վրայ բազմաթիւ անուններ, որոնց ցանկը կարելի է կազմել գրեթէ առանց մեծ ընդհատութեան:

Կծիկին Թելը կու տայ մեր ձեռքը Գանիէլ Աղթամարցի՝ Թովմայ Արծրունւոյ պատմագրութեան ընդօրինակողը, իւր ընդարձակ յիշատակարանին մէջ (էջ 321 եւ շար.):

¹ Марръ, Тексты и Разысканія по армяно-грузинской филологіи. VI. С. Петерб. 1904, էջ XVIII.

5. Ստեփանոս Գ. Սեֆեդիևեան.
(1272—1296°):

Սեֆեդին արքայուն բազմաթիւ զաւակաց Տայր կըլլայ ի Մարեմայ գտաբէն Խեղենիկ արքայունի. ասոնց անուններն են. ուստերք՝ Ստեփանոս, Ամիր կամ Պարոն Կուռճիբեգ, Ամիր կամ Պարոն Գուրգէն (Գորգի) եւ Ջաքարիա. զստերք՝ Թագուհի, Մարթա:

Այս անուններն աւանդած է մեզի Գանիէլ Աղթամարցի անթուական յիշատակարանի մը մէջ ալ (զոր ի մէջ բերած է Խ. Ղեւոնեան՝ Բիւզանդիոն, Թ. 1193), ուր յիշելով զկաթողիկոսն Ջաքարիա կը գրէ. «... ի յիշատակ ծնողաց Պարոն Սեֆեդիևի եւ աստուածասէր տիկնոջն Մարիամու եւ գեղեցիկ, բարեմիտ շառաւիղին եղբօրն Պարոն Գորգոյ եւ դարձեալ երկուց եղբարցն Տ. Ստեփանոսի կաթողիկոսի եւ Պարոն Կուռճիպէկի եւ քոնն Թագուհւոյ եւ Մարթայի հանգուցելոցն ի Քրիստոս...»:

Սեֆեդիևի երէց որդին Ստեփանոս կ'ընդունի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն «ի մանկութեան հասակի», հաւանօրէն առ կենդանութեամբ Ստեփանոսի Նկարենայ († 1272) եւ կը գրաւէ աթոռը անոր մահուընէ ետքը: Գանիէլ իրեն 40 տարուան կաթողիկոսութիւն կու տայ. («զոր իրրեւ կացեալ ամս Խ, վերափոխի յաշխարհէս տարածամ կենօք եւ սակաւաւորքք. եւ թողեալ զսուգ անմխիթար հօր իւրոյ պարոն Սեֆեդիևն». որոշ չէ բացա-

տրութիւնը. 40 տարի ապրեցաւ թէ վարեց կաթողիկոսութիւնը). եթէ այս 40 տարիները 1272էն հաշուենք՝ Ստեփանոս կը վախճանի 1312ին: Բայց այս դժուարին է վասն զի 1300էն սկսեալ կը կառավարէր աթոռը Զաքարիա՝ անոր եղբայրը: Ընդ. Օր. համեմատ «Ստեփանոս տղայ Սէֆէտինեան» կը յիշուի 1275—1276 թուականներուն. իսկ ըստ Լեւոնեանի (Բիւզանդիոն, Թ. 1193) 1288—1292: Ինչի ծանօթ են հետեւեալ յիշատակարանները 1276, 1291, 1293 եւ 1296 տարիներէն.

1. Ռոմանոս վարդապետ 1276ին ընդօրինակելով Աւետարան մը՝ կը գրէ.

«Այլ աւարտեալ սա ի թուիս Հայոց 21Ի (1276) յամսեանն Մեհեկի Ը. ի տիեզերակալութեանն Ղուպիլա զանին եւ յոստանիութեան Ապաղա զանին որդոյ եղբօրն նորին: Եւ ի թագաւորութեանն Հայոց Լեւոնի՝ որդի Զսպէլ թագուհոյ, դստեր Լեւոն թագաւորի: Եւ ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփանոսի: Եւ մեր ընդ հովանեաւ լեալ՝ Ընծայեաց Աստուածածնիս՝ ի գաւառիս Վասպուրականիս: . . . յիշեցէք . . . զԳեաղստն զՊոլքոս Մելիքն եւ զսոնտու որդի նորա զԹագավորն. նաեւ զերկու եղբայրն նորա զՅեհանա եւ զԵլիա¹:»

¹ Ապա կը յիշէ Արճէշի շարժը. հրա. Սարգիսեան հ. Բ. Ցուցակ, էջ 426-427. նոյնն կը յիշատակեն նաեւ Զամշ. Գ. 280 եւ Մատենադարան, 164-165. հոս կը գրուի «ի թագաւորութեան տեառն Ստեփանոսի». տպագրու-

2. Մեծուիայ մօտերը՝ Յարութիւն գիւղին եկեղեցւոյ մէջ տեսած է Հ. Ն. Սարգսեան¹ արձանագրութիւնս յամէ 1291.

“Ի ժամանակս տէրութեան Ուլաուն զանին ես ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ տէր Աբրահամ տեսուչ գաւառիս Քաջբերունոյ. տվաւ ինձ տեղիս այս տեառն է սորին Սահմադին կոչեցել. եւ շինեցի զեկեղեցիքս նախ զսուրբ Աստուածածինս. իսկ ի թագաւորութեանս Արղուն զանին, ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսի զսուրբ Յարութիւնս ի կորդոյ շինեցի: . . . Շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս ի թւիս 210 ի փառս Քրիստոսի:”

3. Աղթամարայ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ դրան ճակատը կը կարդացուի արձանագրութիւնս² յամէ 1293.

“210Բ: Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանաւորացն Սարգսի եւ Ստեփաննոսի որդեացն Հոռոմշահի յարդար վաստակոց իւրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականացն. որք հանդիպիք յիշեցէք ի Քրիստոս:”

4. Աւետարան³ գրուած ի վանս Վարա-

թեան վրիպակ, թէ ձեռագիրն այնպէս կ'ընթեռնու. իբր հոմանիշ “արքայուն” անուան:

¹ Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 269:

² Ազգագր. Հանդէս Ի (1910), էջ 209:

³ Ձեռագիր Նոր Նախիջեւանի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ. հմտ. Ե. Շահագիդ՝ Պատմական պատկերներ, էջ 100, ծն.:

գայ Ս. Նշան, ի թուին Հայոց ՁԽԲ (1293) ի կաթողիկոսութեան Ստեփաննոսի :

5. Կարինեան Յուզակ, Թ. 999 (էջ 140) կը նշանակուի :

“Մաշտոց՝ գրեալ ի թղթի ի գիւղն Բաջանջ ի գաւառին Ածնդայ (sic) ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, եւ ի թագաւորութեան Հայոց Հեթմոյ Բ. ի Անանեայ սարկաւազէ ի թուին Հայոց ՁԽԵ (տպ. ջխե) = 1296:”

6. Զաքարիա Ա. Սեֆեդիկնեան. (1296—1336):

Ստեփաննոսի կը յաջորդէ անոր կրօնը եղբայրն Զաքարիա: Դանիէլ Աղթամարցոյ հետեւելով հարկ է Ստեփաննոսի մահուընէն մինչեւ Զաքարիայի ընտրութիւնը քանի մը տարուան դատարկ ենթադրել. վասն զի “յորժամ եհաս ժամ պարոն Սեֆեդնին... փոխիլ յաշխարհէս՝ սա ոչ ժամանեաց իւրովք ձեռօք հաստատել զտէր Զաքարիայն յաթոռ եղբօր իւրոյ տեառն Ստեփաննոսին: Ապա տուեալ լինի յուսումն աստուածեղէն սուրբ գրոցն եւ հասու լեալ հին եւ նոր կտակարանացն: Եւ ոչ զօր ունէր զօրաւիգ եւ օգնական իւր՝ բայց միայն զհարազատն իւր զԱմիր Գուրգէն, զհայր եւ զհայրագլուխ եւ զպարոն Կուռճրէկն եւ զպարոն Նուրագինն զհօրեղբարքն իւր: Սօքա կամօքն Աստուծոյ ժողովեալք ի միասին, կոչումն արարեալ

սուրբ եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ բազում կրօնաւորաց, եւ աղօթս արարեալ ի միասին՝ օրհնեցին եւ ձեռնադրեցին շտէր Զաքարիայն յաթող հայրապետութեան հօրեղբօր իւրոյ տեառն Ստեփանոսի՝ (էջ 322)։ Ըստ այսմ Զաքարիայի ձեռնադրութիւնը կրնանք դնել իբր 1296ին։

Թէ ո՞վ վարեց տեղապահութիւնը, չէ աւանդուած։

Ընդ. Օր. Զաքարիայի ընտրութիւնը կը նշանակէ 1296ին եւ պաշտօնավարութիւնը յերկարած կը դնէ մինչեւ 1343. չգիտեմ ինչ հիմամբ այսպէս. ստոյգ է որ 1298ին կը յիշուի արդէն Զաքարիա, ուստի եւ կրնար 1296ին ընտրուած ըլլալ։ Լեւոնեանի համաձայն Զաքարիա ձեռագրաց մէջ կը յիշուի 1301—1334 եւ ըստ Փիրղալէմեանի 1335ին։ Ինչի ծանօթ են յիշատակարաններ 1298—1336 թուականներու մէջ գրուած, որոնք զԶաքարիա կենդանի գիտեն։ Բայց զարմանալի է որ ժամանակակիցն Դանիէլ, որ 1303ին զինքը ի մերձուստ կը ճանչնայ իբրեւ «աստուածապատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետ Հայոց», եւ «յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր եւ աստուածային ձրիւք բարգաւաճեալ¹», մահը պատահած կը դնէ 22ե, այս է՝ 1326 թուին. կարդալ արդեօք 22ե, այս ինքն 1336։

1 Թովմ. Արժր., էջ 319։

Զարարիա Սիւնեաց մետրապոլիտին՝ Ստեփանոս Օրպէլեանի նշանաւոր բարեկամն էր եւ թղթակիցը, որ խնդրելով իրմէ Թովմա Արծրունւոյ պատմութիւնը՝ 1303ին գրել կու տար Գանիէլ Աղթամարցւոյ: Իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին հետեւեալ դէպքը կը պատմէ Շարունակողն Սամուէլի¹.

“ՌՅԱԶ: Ի 22Գ.² (= 1334) ամին մեռաւ Բուսայիտ Ղանն (իմա՝ Աբու Սէյիդ 1316—† 1335) եւ նստաւ Արփա Ղանն զ ամիս (1335—1336). եւ եկեալ քեռի Բուսայիտին Ալի փաշայ Նուինն ի Բաղդատայ՝ զԱրփա Ղանն եսպան, վասն զի քրիստոնեայ էր՝ յառաջին Ղանորաց զարմէն, եւ ինքն իւրովի այլ նոր Ղան եդ ի թախթն՝ Մուսի անուն (1336), որ ոչ ելաւ եւ ոչ զօրացաւ. եւ ինքն Ալի փաշայն վարէր զՏուքմն Օրդուին՝ տարի եւ կէս. եւ արար հրաման քակել զեկեղեցիս, եւ քակեցին ի բազում տեղիս ի Մօսլայ մինչ ի Խլաթ եւ ի Սալամաստ. մինչ որ գնաց առ նա տէր Զարարիա Աղթամարայ կաթողիկոսն՝ պայազատն եւ արքայազարմն եւ սպաս եքարծ զէսր հուրմն:”

Նոյնն կը կրկնէ ուրիշ յիշատակագիր մը յամէ 1336, ըսելով “որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբն եւ ձեռօք

¹ Սամ. Անեցի, էջ 159. հմմտ. եւ Զամէ. Գ. 338:

² ՏԳ. 2ԾԳ:

իւրովք¹ : Կը յիշէ նաեւ Գանիէլ Աղթամարցի (էջ 323). «Սա կացեալ ընդդէմ շարեաց մրրկին Ալի փաշային եւ այլոց նմանեացն նորա, որ խրոխտային ի վերայ սրբոց եկեղեցեաց եւ հաւատոց քրիստոնէից. սա բազում հարկս եւ հարաճս խափանէր ի վանորաց եւ ի կրօնաւորաց :» —

Բաց ասկից արդիւնաւոր եղաւ Զաքարիա նաեւ շինարարական գործունէութեամբ. Գանիէլ կու տայ այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ (էջ 322—324). Աիմ կղզւոյն վրայ կը կառուցանէ յանուն Ս. Գէորգ զօրավարի դմբեթաձեւ տաճար մը եւ առընթեր մենաստան մը. յԱղթամար «ի թիկունս Ս. Խաչին» ձմեռնային ժամանակի համար մեծ ժամատուն մը եւ «ի կողմն արեւելից» ամառնային ժամանակի համար ժամատուն մը, «մեծանիստ կամարակապ ձեւօք կրակապ եւ սրբագործ, բերեալ զքարինս նորա յաշխարհէն Խլաթայ» եւ այլն :

«Հաւաքարան, ի համաձայն Զաքարիա Աղթամարայ թեմի համար սահմանած է նաեւ վանական «կողոպուտ» կոչուած օրէնքը .

«Առաջին տէր Զաքարիա զայս օրէնս սահմանեաց ամենայն թեմիցն յԱղթամարու. այս ինքն եթէ եպիսկոպոս, վարդապետ եւ քահանայ մեռանիցի, նախ զգրեանս իւր, նաեւ զփիլըն եւ զհանդերձս կողոպուտ առնելոյ են իրրեւ հոգւոյ բաժին : Նոյնպէս եթէ Մելիք կամ թէ

¹ Թոր. Աղբ. Բ., էջ 258. տե՛ս վարը :

Ուես (գիւղապետ) մեռանիցի՝ զնոյն արասցենն եւ ամենեքին ամոռոյս լիցին: Ահա զայս բան Չարարիա կանոնեաց որ կայ մինչեւ ցայսօր օրհնութեամբ եւ անիծիւք¹։»

Զինրը պէտք չէ շփոթել ժամանակակից եւ համանուն Չարարիա Ծործորեցւոյ հետ, որ Արտազու Ս. Թագէտոս վանքի արքեպիսկոպոսն էր։

Չարարիայի մասին ինձի ծանօթ յիշատակարաններն են.

1. Աւետարան կարսի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ. գրուած «Յովսեան քահանայի ձեռքով Տուրուրերան դաւառի Բէրդուկ գիւղում, Թաթարաց Ղազան խան եւ Չարարիա Հայոց հայրապետի օրով, Չուէ Թուին²»։

2. «Կատարեցի զտուրը Աւետարանս զայս յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար... ի հայրապետութեան տեառն Չարարիայի եւ ի Թուրերութեան հայկազեանս տումարի ՉուՉ (1297) ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս³։»

3. Գանիէլ Աղթամարցի Թովմ. Արծրունւոյ Պատմութեան վերջը (էջ 319) կը գրէ 1303ին.

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1193։

² Լուսնայ 1903, Թ. 5, էջ 59։

³ Աւետարան կղզայկի գեղջ Արցախոյ. Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 112։ Թուականն արուած է հան ՋԻՉ (1477)․ որովհետեւ Աղթամարոյ ամրոտն յայտնիս եւ ո՛չ ՋԽՉ (1497) կամ ՉԻՉ (1277) Թուին համանուն կաթողիկոս կարելի է ենթադրել, կ'առաջարկենք սխալուրով թիւն համարելով՝ կարգաւ ՉԽՉ։

«... սուրբ Եկեղեցւոյս Ս. Խաչիս Աղթա-
մարայ, ընդ որոյ հովանեաւ շարագրեցաւ Պատ-
մութիւնս այս ի թուականութեանս Հայոց ի
ՉԾԲ, եւ յաշխարհակալ թագաւորութեանն
Ղազանի, հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածա-
պատիւ եւ երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ
Հայրապետիս Հայոց տեառն Չաքարիայի, որ է
յոյժ բարի եւ առատամիտ եւ աղքատասէր
եւ աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ, եւ ի
խնդրոյ... տեառն Ստեփաննոսի (Օրպէլեան)...
Եւ նա վասն սիրոյն աստուածային խնդրեաց
զՊատմութիւնս ի մերոյ աստուածընկալ եւ
քրբասէր եւ աթոռակալ սուրբ Լուսաւորչին ի
տեառն Չաքարիայէ. իսկ սա մեծաւ ջանիւ ետ
գծագրել զսա յաղագս խնդրոյ նորա: Եւս ա-
ռաւել կամեցող եղեալ այսմ գործոյ... հա-
րազատ եղբայր տեառն Չաքարիայի Ամիր Գուր-
գին...»

4. «Գիտապետք Հայոց՝ Տէր Գրիգոր
[Սոյ], տէր Չաքարէ [Աղթ.] եւ տէր Ստեփան-
նոս Աղուանից եւ վարժապետ Եսայեայ... գրե-
ցաւ... ձեռամբ Թաղէոսի... ի թուին Հայոց
ՉԾԲ ի գաւառիս Այրարատեան ի վանքն որ
կոչի Նանաւնից¹:»

5. Գրութիւնք Եպիփանու Վիպրացւոյ².
«Գրեցաւ ի հայրապետութեան տեառն Չա-
քարէի Աղթամարայ եւ յառաջնորդութեան

¹ Սեկն. Ժ.Բ. մարգարէից՝ Թովմեան Յուցակ Գա-
ղեան ձեռագրաց. Բ., էջ 45:

² Մատենագարան, էջ 413:

գերահռչակ եւ սուրբ ուխտիս Վարագայ Յոհան վարդապետի յոյժ իմաստասիրի, հեզի եւ խոնարհի... ի... թուարբերութեան Հայոց մեծաց 2ԾԳ... ձեռամբ... Յոհաննէս քահանայի ի գաւառիս Վանայ ի գեւղս որ կոչի Աւանս...:

6. Աւետարան ընդօրինակուած «ի 2ԾԸ (1309) թուին ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի ի կղզին որ կոչի Լիմ¹»:

7. Գիրք մանկութեան. «Գրեալ յիշատակ Գէորգ կրօնաւոր քահանայի. ի թուա. Հայոց 2ԾԹ (= 1310) ձեռամբ Յովհ. գծագրող քահանայի. ի հայրապետութեան Զաքարէի Հայոց կաթողիկոսի, եւ յառաջնորդութեան գերահռչակ սուրբ ուխտիս Վարագայ՝ համաշունչ եղբարց Տէր Սարգսի եւ Տէր Պետրոսի, որք հեզութեամբ եւ հանդարտութեամբ հովուեն զբանաւոր հաւտս... գրեցաւ ի գաւառիս Վանայ ի գեաւղն Աւանց ընդ հովանեաւ Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին եւ Ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին...²»:

8. Աւետարան գրուած 1314ին ի խնդրոյ տանուտէր Թորոսի.

«Ողորմութեամբ Տեառն սկսայ եւ կարողութեամբ նորին կատարեցի զաստուածալոյս սուրբ Աւետարանս ի գաւառիս Արձիշոյ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսիս, յառաջնորդու-

¹ Թօփճեան, էջ 53. հմտ. յիշատակարան մ'ալ հաւանօրէն այս տարիէն՝ Հայրենիք թերթ, 1887, թ. 2257:

² Թոր. Աղբ. Բ., էջ 411. ուրիշ մը այս թուէն՝ Բ.ՁԿ. 1898, էջ 514:

Թեամբ նահանկիս տեառն Զարարիայի, որոյ Տէր Յիսուս պահեսցէ: Այլ ես Յովսէփ գրիչ մեղուցեալ ծառայս Աստուծոյ աղաչեմ զամենայն մանկունստ յիշեսջիք զՅովսէփ գրիչս եւ զծողսն իմ: Ի ԹՎ. 249¹:"

9. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ նուաստ քահանայի Սարգսի, մեղապարտ գրչի. աւարտեցի... ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածանիս եւ Նախավկայիս ի ԹՎ. մեծաց Հայոց 246 (1320) ի հայրապետութեան Զարարիայի, ի Թագաւորութեան Բուսայտին (1316—1335). յիշեցէք զեղկելի գրիչս եւ զձնողսն եմ զՍուքիաս եւ զՄէլէքնազ...²:"

10. Լեւոնեան (անդ) կը գրէ «1312ին գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին մէջ այս Զարարիայի հետ ի միասին կը յիշատակուի նաեւ Ներսէս կաթողիկոս մը իբրեւ աթոռակից:»

11. Կար. Յուլ. Թ. 182 Աստուածաշունչը կը գրուի. «Ի հայրապետութեան տեառն Զարարիայի ի Լիմ կղզւոյ յԱբրահամ կրօնաւորէ, ի Թուին Հայոց 249 (= 1315):»

12. Թուղթք Պաւլոսի եւ Մարգարէութիւնք Եսայեայ գրուած 1318ին, այժմ Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանքը.

«Արդ յամն վերադիտութեան երջանիկ հոգեւոր տեսուն Զարարիայի Հայոց

¹ Սարգիսեան՝ Յուլ. Թ., էջ 660:

² Թովմեան՝ Յուլ. Թ., էջ 30:

դիտապետի եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս հոգեկիր վեհիմաստ հովուապետի տեառն Պետրոսի եւ նորին Յովասափի գրեցաւ տառս աստուածային ընդ հովանեաւ սրբոյ նշանիս վարագայ յոյժ տառապանաւք եւ նեղութեամբ. ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան կր[օնաւոր]ի Յակորի ի թուիս հայկազնեան տումարիս եւ թն հարիւրորդի վաթսներորդի եւ թներորդի (24 է = 1318). յայսմ ամի, որում ծփի ամենայն երամ քրիստոսափառաց ի շնչմանէ նետողական ազգին Ղարպանդաղու շանի. փչելով ի նաստանայ հարկ հրամայեաց առնուլ յամենայն քրիստոնէից վասն հաւատոցն որ ի Քրիստոս. եւ նշան կապոյտ հրամայեաց կարել ի վերայ թիկանց հաւատացելոցս, եւս աւելի կրանաւորացս հարկ առնուին առանց շանի հրամանին: Յետոյ երիցս երանեալ երջանիկ հայրապետն Զարբիայ հետ ղանին գնացեալ միւշխու ի Բաքելոնս ամ' մի ողջոյն եւ առլելիս առեալ ի նմանէ զկրանաւորքս եւ զքահանայսն ազատեաց ի հարկապահանջութենէ. այլ յաշխարհականացն եւ ի տղայոցն առնուին. որոց զարդիս խաղաղական կենաւք շնորհեսցէ նմայ Տէբ եւ իւրոցն ամենայն եւ զելիցն¹ յիշատակ աւրհնութեամբ ի Քրիստոս:

Եւ յայսմ ամի գարունն առին զհարկն եւ աշունն ղանն մեռաւ. եւ այլ եկին ոմն անուն Աղաղու, Սինթամուր եւ Հասան Թամուր ՌԳՃ

¹ Տպ. գեշիցն:

մարդով եւ կրկին հարկ առին յոյժ անչափ եւ ոչ ոք ընդդիմացաւ նոցա. եւ վանօրայքս որ աղատ էին զոր ըմբռնեցին անհնարին տանջանօք չարչարեցին եւ անչափ տկ. առին. մանաւանդ սուրբ. ուխտս մատնեաւ ի ձեռս նոցա յանկարծակի գաղտաբար եկին յերեկուն եւ ամենեքեան փախեաք եւ զորս ըմբռնեցին անհնարին տանջեցին որ ոչ կարեմք պատմել. եւ քաղաքի տաճկնին բազում ինչք սուին եւ հազիւ թափեցին ի ձեռաց նոցա. եւ այլքս որ փախեաք այլ չիշխեցաք դառնալ ի վանքս, զի հանապազ զտիւ եւ զգիշեր ի խնդիր ելանեն մեզ. եւ մեր ահարեկեալք ի նոցանէ ահիւ եւ դողութեամբ կէաք. զցայգ եւ զցերեկ ի սուրբ լերինդ ի խորշս եւ ի ծերպս վիմաց. եւ նորա ամեն օր գային եւ զեկեղեցեաց դռներն եւ զխցերոյն զամէն բացին եւ յաւարի տարան զինչ որ գտան. բայց սուրբ Յովհաննիսա դուռն միայն մնաց վասն զի ճգնագգեաց փակակալս մեր Ղազար կր. զահ եւ զերկիւղ ի բաց եդեալ եւ յեկեղեցին կացեալ բազում աւուրս եւ սուրբ նշանն պահեաց զնոսա. եւ ափշեցոյց զսիրտս այլազգեացն որ ոչ մաքառեցան ընդ դուռս երկաթի: Եւ այլ բազում վիշտս եւ նեղութիւն եւ տառապանք կրեցաք յամենայն դիմաց յամարանի եւ ի ձմեռանի փախստեայ լինելով եւ բացօթեայ կելով ի սուրբ լերինդ եւ այլ դժնդակ նեղութիւն որ ոչ կարեմք պատմել. եւ մեք ամէն կրօնաւորքս կամ աւելի երիցս երանեալ առաջնորդաւս մերով տէր Պե. որ ոչ եթող վարատել մի ոք ի մէնչ.

որոց զարդիս խաղաղական կենօք շնորհեսցէ սոցա Տէր միաբան ուխտիս եւ զելիցն յիշատակաւ օրհնութեամբ ի քրիստոս: Եւ մէք բազում ժամանակս զայս նեղութիւնս կրելով եւ առաւել քան զսոյնս եւ առ սէր սուրբ Նշանիս եւ ի սա ապաւինելով ի սուրբ ուխտէս ոչ հեռացաք. քաղաքն եւ երկիրս ամեն այսր անդր փախեան լուր մարդատատան մնաց եւ մէք ի տեղս հաստատուն կացաք վասն սուրբ Նշանի սիրոյս¹:

13. Աւետարան գրուած՝ «յերկրիս արքունական որ Մոկս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱռինչ... գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի. ի թուականիս 229» (տպ. 229)² = 1324: Հ. Ալիշան ի ծան. կ'ըսէ Ներսիսի համար՝ «Աղթամարայ կաթողիկոս», բայց որովհետեւ ոչ 1524ին (229) եւ ոչ 1324ին Աղթամարայ աթոռոյն վրայ տեղ կայ Ներսէսի, հարկ է ենթադրել թէ հոս Ներսէս կամ Մոկաց եպիսկոպոսն է կամ Զաքարիայի աթոռակից մը, բայց այս դէպքին զարմանալի է միոյն «հայրապետ» եւ միւսին՝ «առաջնորդ» յորջորջումը:

14. Գրեցաւ (Աւետարանս) յամի 229 (1327) թուականութեանս Հայոց. ի հայրա-

¹ Լալայեանց՝ Ազգագր. Հանդ. ԺԲ. (1905), էջ 163-164:

² Նաթանեան՝ Արուստ Լայսաստանի, Կ. Պոլիս 1879, էջ 147-150, ասկէ Հայապատում Գ., էջ 269:

պետութեանն տեառն Զաքարիայի, ձեռամբ...
Աստուածատուր իրիցու¹:

15. Կարինեան թ. 949 Մայր Մաշտոց՝
կը գրուի ի քաղաքն Արճէշ ի դուռն Ս. Գէորդայ ի
հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի ի Յովհաննիսէ ի
թուին Հայոց ԶՀԹ, (1530, կարգա՛լ 2ՀԹ = 1330, վասն զի այդ թուին
Զաքարիա անուն կաթ. չի յիշուիր ո՛չ յեջ-
միածին եւ ո՛չ յԱղթամար):

16. Գիրք ձեռնագրութեան յամէ 1331.
«Փառք... Յամի հայկազեան տօմարի արեգա-
կան տոհմի 22 երօրդի, ի թագաւորութեան
Աբուսայիտ սուլտանի ազգի Նետողաց. եւ մե-
րում թագաւորի Հայոց ազգի Վեռնի թագաւորի
եւ Բուրթելի իշխանաց իշխանի, ի հայրապե-
տութեան տեառն Զաքարիայի, յեպիսկոպոսու-
թեան ստացողի գրոցս տէր Վարդանայ,
ի մենաստանին որ կոչի Արգելան, ընդ հովանեաւ
Աստուածածնիս եւ սուրբ Նշանիս եւ Յուսկայ
որդոյ սուրբ գերեզմանիս, ես Յոհաննէս մեղա-
պարտ եւ անպիտան ի պիտանիս, հարկեալ յեղ-
բարց գծագրեցի զշնորհալից տառս սրբարար
եւ աստուածահրաշ, ըստ խնդրոյ եւ փափա-
գանաց նորակնքեալ եպիսկոպոսի տէր Վարդա-
նայ ի ժամ հասեալ ծերութեանս. քանզի պա-
տուհանք լուսարանաց պակասեալ եւ ձեռքս խո-
պանացեալ գողգոջէր...»²: Գրուած է 22 թուին

¹ ԱՐԲՏ 1911, էջ 460:

² Ms. Brit. Mus. Or. 2682. Հմմտ. Conybeare, Cata-

Մեհեկի եւ Արեգ ամիսներուն, այս է Յուլիան-
Օգոստոս 1331:

17. Խաչատուր եպիսկոպոս կը գրէ Աւետարան մը ի խնդրոյ Ահարոն միայնակեցի.

“Յանգ հանեալ կատարեցի շնորհաբ եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ յամի 22Բ երորդի թուարբերութիւնս Հայոց, ի հայրապետութեան տեսուն Զաքարիայի. գրեցաւ ձեռամբ մեղապարտ գրչի ի Վիմս ի հռչակաւոր եւ ի մեծ անապատի. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ Գէորգայ զաւրավարիս: Արդ աղաչեմ զամենեսեան սիրովն Աստուծոյ յիշել ի Քրիստոս զԱհարոն ստացող սուրբ Աւետարանիս... ընդ սոցին եւ ես մեղապարտս ի գրչաց Խաչատուր եպիսկոպոս յերեսս անկեալ աղաչեմ...¹”:

18. Աբրահամ գրիչ 1336ին վասն Խաչատուր քահանայի կը գրէ Աւետարան “ի կղզիս Վիմս, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնին եւ Ս. Կարապետին եւ Ս. Գէորգեայ զօրավարին. յիշեցէք զ[հայրապ]ետն Զաքարիա որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսութեամբն եւ ձեռաբ իւրովք: Ընդ նմին եւ զառաջնորդս տեղոյս յիշ. Տէր Յօհաննէս, ի

logue of the Armenian Manuscripts in the British Museum, London 1913, p. 59.

1. Հ. Յ. Բօսեան՝ Յուլիանի հայերէն ձեռագրաց Արձնեան վարժարանին ի Կարին, Թ. 28 (անտիպ):

Թուիս 22Ե¹ ... ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում ամի եւ ըստ մեղաց մերոց այս ամենայն հարկապահանջութիւնս եկն ի վերայ մեր² ։

19. Մկրտիչ Մեծոփեցի ի կենսագրութեան Մխիթար Կերմանցւոյ՝ անոր գործունէութեան ժամանակը կը դնէ³ .

“Ի Թագաւորութեան ազգին նետողաց Խարպանդին եւ որդւոյ իւրոյ Բուսայիտի (1316—1335) ամբարշտաց եւ հալածչաց, եւ ի Թագաւորութեանն Հայոց յաշխարհին Կիլիկեաց Օշնի եւ որդւոյ նորին Ղեւոնի եւ ի կաթողիկոսութեանն Տէր Յակոբու Անաւարզեցւոյ (1327—1341). իսկ յառաջնորդութեան աթոռոյս Ախթամարայ Տեառն Չաքարիայ:”

7. Ստեփանոս Գ. (1336—1346):

Ընդ. Օր. Չաքարիայի յաջորդ կը նշանակէ “Ստեփանոս Սէֆէտինեան, քեռորդի Չաքարիա կաթողիկոսի. գրաւեց 1343, վախճանեցաւ 1346” ։ Դանիէլ գրիչ յականէ չի յիշատակեր Չաքարիայի քեռորդւոյն կաթողիկոսանալը, թէ եւ անոր անունը ծանօթ է իրեն, երբ

1 Սրբանձտեանց ունի ԶԾԵ = 1506. բայց որովհետեւ այս թուին Չաքարիա հայրապետ չկայ յԱղթամար կամ այլուր, հարկ է կարդալ 2ԾԵ, լաւ եւս 22Ե որ կը համապատասխանէ Սամուէլի շարունակողին տուած թուականին. հմմտ. նաեւ վերը Յիշատ. Թ. 12 ։

2 Թորոս Աղբար. Բ., էջ 253 ։

3 ԱՐԲՏ 1899, էջ 166 ։

կը պատմէ (էջ 323 — 24) թէ Զաքարիայի կենդանութեան ժամանակ « քեռորդին իւր Տէր Ստեփաննոս զազգական իւր զդուստրն քեռ իւրոյ տարեալ ետ այլազգեացն . . . եւ եղեւ յետ սակաւ ժամանակի եհաս կատարումն եւ մահ սոցա՝ Ստեփաննոսին եւ Շամշայ Խաթունին » : Հոս յանձին Ստեփաննոսի աչքի կը զարնէ աթոռակիցէ աւելի իբր հակառակաթոռ մը (հմմտ. եւ Լեւոնեան՝ « կ'երեւի թէ . . . Դաւթէն աթոռը յափշտակած է բռնութեամբ, ձեռնտուութեամբ այլադաւան պարոնի մը, որուն ի փոխարէն կնութեան կու տայ իր քրոջ աղջիկը՝ Շամշայ Խաթուն¹ ») : Շամշայ Խաթունի արարուածը պատահած է սակայն Զաքարիայի օրով. ուստի եւ Լեւոնեանի հետեւութիւնը ճիշդ չի կրնար նկատուիլ : Յամենայն դէպս այն ստոյգ է թէ Զաքարիայի մահուընէն ետքը՝ ընդդէմ Դաւթի՝ Աղթամարայ աթոռին տիրացած էր կաթողիկոս մը Ստեփանոս անուն՝ Արծրունի տնէն, որ ըստ Լեւոնեանի « կը յիշուի ի ձեռագիրս 1336ին », ինձի ծանօթ է ինքը միակ յիշատակարանի մը մէջ՝ 1340էն : Սա ըլլալու է ներսէս Պալիէնցի յիշած « Զաքարիա կաթողիկոսի եղբօր խորթ որդին », որ յաջորդած է Զաքարիայի. Պալիէնց Հայոց դէմ գրած ամբաստանագրոյն մէջ ի մէջ այլոց կ'ամբաստանէ Հայերը².

¹ Ի. զանգին 1900, Թ. 1193 :

² Հմմտ. Documents armén. II, 640. քառակուսի փակագծի մէջ առնուած տողերը Ռայնալդէն են :

“Խորթք եւս առ նոսա այնպէս յաջորդեն ի ժառանգութեան, որպէս թէ օրինաւոր (ծնունդք) էին, եւ յառաջ մատուցանին՝ առանց իրիք տնօրինման՝ յաստիճանս եւ յեպիսկոպոսութիւն, եւ մինչեւ ի կարգ իսկ կաթողիկոսութեան [որպէս արդեամբք իսկ դիպեցաւ եղբորորդւոյ Չաքարիայի, որ էր որդի հարձին եղբոր յիշեալ Չաքարիայի, որ յառաջ մատուցաւ յեպիսկոպոսութիւն յետ հօրն իւրոյ]”:

Առ այս կը պատասխանէ Դանիէլ Դաւրիժեցի ջատագովելով Հայերը¹. “Եւ նա, զօրմէ ասացն ի կատարածին հատուածին՝ եթէ իցէ խորթ, սուտ է. քանզի նա կոչի Ստեփանոս եւ զմայրն նորա տեսի զձմեռն մի ողջոյն՝ կալով յաշխարհին ուր նոքա էին. եւ հայր նորա էր եղբայր կաթողիկոսին:”

Իսկ Մխիթար կաթողիկոս 1345ի Սոյ ժողովոյն մէջ կը յիշէ խնդիրս. “Իսկ զեղբորորդւոյ յիշեալ տեառն Չաքարիայի ասի եթէ հարձորդի է եղբոր տեառն Չաքարիայի. զայսմանէ ոչ էր լուեալ մեր. եւ իբրեւ լուաք եւ քննեցաք, ասացաւ մեզ եթէ ըստ հրամանի տեառն Յովհաննու լեալ իցէ²:”

Մխիթարայ յիշատակած Տ. Յովհաննէսը ինձի անծանօթ է. Վիլիկիոյ աթոռոյն վրայ կը յիշուի ԺԳ—ԺԴ դարերուն մէկ Յովհաննէս միայն, եւ այն է Յովհ. Մեծաբարոյ 1203—1221, որ Ստեփանոսի հետ խնդիր չէր կրնար

¹ Documents armén. II, p. 640-641:

² Ի մէջ բերուած անդ, էջ 641:

ունենալ. արդեօք Յակոբը կաթ. կ'ակնարկուի, որ ժողովոյն հանդիսականներէն էր. դժուար է կարծել թէ Աղթամարցիք այսպիսի խնդրոյ մը համար Սիս դիմած ըլլան: Թերեւս նկատի առնուի հոս Յովհ. արքեպիսկոպոս Օրպէլեան, որ այս ժամանակները բաժնուած էր Սսէն եւ թերեւս յարած Աղթամարայ կաթողիկոսին եւ օրինաւոր հռչակած Ստեփանոսի յաջորդութիւնը: Այս խնդրոյ վրայ ուրիշ կողմանէ տեղեկութիւն կը պակսի: Ստեփանոս վախճանած է 1346 (կամ 1348) թուին. եւ որուն տապանաքարն մինչեւ ցայսօր ցոյց կը տրուի յԱղթամար. «կղզու ափին ինկած», այսպիսի արձանագրութեամբ.

«Ի թվին 29Ե վախճանեցաւ աղքատասէր հայրապետն մեր տէր Ստեփանոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ազգաւ Արծրունի. Աստուծոյ ողորմութիւն ամենակից արասցէ զնա սրբոց հայրապետացն. ամէն¹:»

Այս գովութիւնը կ'ըլլայ իրեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանին մէջ (ճաշոց գիրք Ագուլիսի Ս. Թովմայի վանաց), որ գրուած է Սարգիս կրօնաւորի ձեռքով 22Թ = 1340 թուին «ի վանս Աղաւնից, ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի, որ եւ ազատեաց զազգս քահանայից ի հարկէ հալածչաց եւ նոյն ինքն տեսանէ զազատութիւն իւր ի թագաւորու-

¹ Հրատարակուած Ազգագր. Հանդէս. Ի (1910), էջ 210. ուր տպագրուած է 29Ե, բայց լուսագոյն կը թուի. Լեւոնեանի ընթերցումածը՝ 29Ե, որ առաջին անգամ ծանօթացուց. Բիւզանդիոն 1900. Թ. 1194:

թեան, զոր ոչ գոյ. այլ բարձեալ է թա-
 գաւորութիւն. քանզի իշխանք են խռովարարք
 եւ տատանեալք ի վերայ միմեանց աղմկեալք.
 զոր ոչ կարէ բերան պատմել զոր յայսմ ամի
 տեսին աչք մեր զաղէտ տարակուսանաց ի հե-
 ծեւեաց, զորս երեսուն հազար մարդագէտ գա-
 զանաց ի վերայ երկրիս մերում յարձակեալք,
 զնետս սրեալ եւ զաղեղն լարեալ եւ զթուրս
 իւրեանց թափեալ յարեան ի վերայ երկրիս մե-
 րում. եւ ով կարէ պատմել զանօրէնութիւնս
 նոցա զոր արարին եւ գործեցին. քանզի բազում
 գաւառս գերեցին եւ աւերելով կործանեցին
 եւ զինչս արդիւնաց զամենայն յափշտակեցին
 եւ զամենեսեան զքրիստոնեայք կողոպուտ արա-
 րին. մերկ եւ բոկ եւ ոչ թողին եւ ոչ մի ինչ
 ի վերայ անձանց քրիստոնէից. այլ զանասունս
 տաւարաց ջոկս ջոկս առեալ տարան զոչխարաց
 եւ զեղանց, եւ զկովուց եւ զցլուց, զիշուց եւ
 զերկվարաց եւ զհանդերձս ի յանձնէ մերկա-
 ցուցին եւ մերկս արարին ի տեսիլս խայտառա-
 կաց. քանզի որ աչք բաւէ տեսանել զաղիողրոմ
 տարակուսանաց. եւ կամ որ անձն բաւէր տե-
 սանել եւ տանել այնմ չարչարանաց որ յերէկ
 տան տանուտէր եւ ամենայն իրօք լի, այսօր
 բեկեալ սրտիւ եւ տրտմեալ եւ մերկ ի վերայ
 մոխրոյ նստեալ. քանզի այնպէս լի էր երկիրս
 ամենայն բարութեամբ եւ յանկարծակի այնպէս
 արարին որ շունք ի սովոյ սատակէին. քանզի
 զխորս ամբարաց հացից հանէին եւ այնպէս բար-
 կութեամբ եւ սրտմառութեամբ ի վերայ բոլոր

երկրիս արձակեցան, որ եւ հարիւր անձն սրով
խողխողեալ նահատակեցան, որ եւ ծաղկողի
սորա մայրն նետով խողխողեալ փոխեցաւ ի
Քրիստոս¹ :

8. Դաւիթ Բ. Կաթ. (1346—1368):

Զաքարիա Կաթողիկոսի եղբայրն Ամիր
Գուրգէն՝ կ'ունենայ իւր ամուսնութենէն 4 մանչ
զաւակ՝ Ամիր Սահմանդին, Ամիր Կուրծիրէկ,
Ամիր Սէֆէգին եւ Գաւիթ. եւ մէկ դուստր՝ ա-
նունն անծանօթ: Գաւիթ Զաքարիայի խնամոց
տակ կը սնանի. որուն եւ յաջորդն պիտի ըլլար:
Ինչպէս Գանիէլ Աղթամարցի (էջ 324) կը
պատմէ արդեամբ ալ Զաքարիա կը կանխէ ձեռ-
նադրել զինքը կաթողիկոս իւր կենդանութեանը,
երբ վախճանած էին անոր հայրն (կը յիշուի կեն-
դանի 1303ին) եւ երիցագոյն եղբայրը (անդ):

Աթոռին տիրանալը սակայն բաւական
դժուարութիւններու կապուած էր: Երկրին այ-
լազգի բռնատէրերը որոշած էին մեծաքանակ
տուրք՝ «Ձի բազում ինչս գանձուց ոսկւոյ եւ
արծաթոյ եղին ի վերայ թէ ով որ յառաջ մա-
տիցէ յաթոռ յայն հայրապետութեան՝ տացէ

¹ Ազգագր. Հանդէս ԺԲ. (1905), էջ 165: — Կը
հարցնեմ. ինչ տարբերութիւն կայ այս կողմանց այն ժա-
մանակի եւ այժմեան ժողովրդոց բարուց մէջ: Նոյն «մար-
դապէմ գազաններն» կը շրջին դեռ այսօր հոն. ժամանակը
փոխանակ զգօնացնելու — աւելի գազանացուցած է սնան-
ւանդ: 1915-16ի հայկական տառապանաց կենդանի նկարա-
գրութիւնը կրնան նկատուիլ յիշատակագրին խօսքերը, բա-
զում մասամբ աւելի տկար ներկայացուած քան խիստ:

զբազում ինչն զայն. ապա թէ ոչ այլազգիքն տիրեսցեն ուխտից...» (Դանիէլ, էջ 324):

Գաւիթ կորսնցուցած ըլլալով իւր հայրն եւ երիցագոյն եղբայրը, չունէր ամուր թիկունք դիմադրելու ընչաքաղց բռնակալներու ուժին: Իրեն օգնութեան հասան ի վերջոյ Ափր Կուրձիբէկ եւ Ափր Սէֆէգին հարազատները. որոնք ամէն ջանք ի գործ դրին՝ հաստատելու զԳաւիթ հայրապետական աթոռին վրայ եւ յաջողեցան (1346) — հաւանօրէն յետ մահուան Ստեփանոսի ընդդէմ Ներսէս Բողատի:

Գաւիթ կաթողիկոսի օրով յԱղթամար գրուած յիշատակարան ծանօթ չէ ինչի: Փիրզալէմեան զԳաւիթ 1336ին կը դնէ (Գիւ. 771):

Լեւոնեան Գաւթի մահը պատահած կը համարի «լստ ձեռագիր յիշատակարանի մը»՝ 1368ին (Բիւզ. Թ. 1194): Իրմէ առած նոյնպէս ունի նաեւ Ընդ. Օր.: Այն ստոյգ է որ 1369 թուին կը յիշատակուի Զաքարիա (տես վարը). ուստի կամ Զաքարիա առ կենդանութեան Գաւթի օծուած էր եւ այնպէս ինք զինքը կաթ. կը կոչէր. եւ կամ Գաւիթ այս թուականէս յառաջ վախճանած էր:

[Ներսէս Բողատ:]

Ընդ. Օր. իրեն ծանօթ յիշատակարաններու հետեւելով՝ Զաքարիայի աթոռակից կուտայ Ներսէս ոմն Բողատ¹, որ կը յիշուի 1307—

¹ Բողատ կամ Փորատ յորջորջումը «Հաւարարանի» համաձայն է (Բիւզանդիոն, Թ. 1194):

1315. *Իսկ ըստ Փիրղալէմեանի*¹ “Ներսէս կը յիշուի 1313 թին: Լեւոնեանի (թ. 1193) նայելով “1312ին գրուած Մաշտոցի մը վերջին յիշատակարանին մէջ այս Զարարիայի (Ա.) հետ միասին կը յիշատակուին ահա Ներսէս կաթողիկոս մը իբրեւ Աթոռակից”: Սա նոյն Ընդ. Օր. համաձայն ապա Գաւթիթ կաթաղիկոսի օրով Գաւթի մրցակից կը հանդիսանայ եւ կը փորձէ 1363ին յինքն կորզել աթոռը, բայց չի յաջողիր այն անգամ: Սակայն յետ մահուան Գաւթի կը գրաւէ գաւազանը՝ հակառակ Զարարիայի եւ իբր կաթողիկոս “կը յիշուի 1369—1377 թ. մինչդեռ Փիրղալէմեան (անդ) Ներսիսի մահը 1369ին կը զնէ: Սակայն Գանիէլ Աղթամարցի, որ հանդիսատես եղած ըլլալու էր այս խնդիրներու, զարմանալի կերպով ակնարկութիւն չունի ասոր վրայ. եւ ոչ իսկ ծանօթ ցուցնելով ինք զինքը Ներսիսի: Բան մը, որ կասկածական կ’ընծայէ ամբողջ պատմութիւնը: Ես ինձի մատչելի աղբիւրներու մէջ չեմ հանդիպած Աղթամարայ Ներսէս կաթողիկոսի, յայտնի վկայութեամբ. ուստի չեմ համարձակիր զՆերսէս դասել կաթողիկոսաց շարքին մէջ, ո՛չ իբր աթոռակից եւ ո՛չ ալ իբր հակառակաթոռ: Պատահած եմ սակայն “Ներսէս հայրապետի” մը հետեւեալ տեղեր.

1. Կար. Յուլ. թ. 749 Կիւրղի Կոչումն ընծայութեան՝ գրուած “յԱղթամար կղզւոյն ի հայրապետութեան տեառն Ներսէսի ի Գանիէլ

¹ Դիւան, Գ., էջ 771:

եպիսկոպոսէ ի թուին Հայոց 246, (տպ. 242) այն է 1316¹:

2. Վերոյիշեալ յիշատակարանն Աւետարանին «Գրեցաւ... յերկրիս արքունական որ Մոկս կոչի, յաստուածապահ գեղս յԱռինչ... ի հայրապետութեան տեանն Ներսէսի եւ յառաջնորդութեան տեանն Զաքարիայի ի թուականիս 229» (կարգա՛ 229 = 1324):

3. Յիշատակարան ճաշոցի մը³ գրուած «ի թուականութեանս Հայոց ՊԻ» (1371), ուր կ'ըսուի. «... յիշեա, քրիստոս Աստուած, ողորմութեամբ քով զսրբասնունդ եւ զընտրեալ կրօնաւորքս որ կան այժմ ի դուռն Ս. Խաչին Աղթամարայ... եւ են թուով իբրեւ 15, որոց անուանքն են այսոքիկ. Տէր Ներսէս կաթողիկոս հեզահոգի, եւ անննգ որդին եւ ազգական նորին Տէր Զաքարիա սրբահոգի եւ առաքինի, եւ ալեօր ծաղկեալ հարքս մեր կարապետ կրօնաւոր...»:

Այս երեք յիշատակարաններէն առաջինը կարեւոր է ամբողջութեամբ ունենալ՝ գնահատելու համար ըստ արժանւոյն: Ըստ երեւութին հետաքրքրական է այն, վասն զի գրիչն ինքնին Գանիէլ Աղթամարցին կ'երեւայ: Երրորդը երկիմաստ է. ըստ կիտաղրութեան «կաթողիկոս» յորջորջումն կրնայ թէ Ներսիսի եւ թէ Զաքա-

¹ Թերեւս այս ձեռագիրն ըլլայ «Հաւաքարանի» մէջ յիշուած Աղթամարայ օրինակը (Բիւզանդիոն, Թ. 1193):

² Տես վերը էջ 55:

³ Ի մէջ բերուած Խ. Լեւոնեանէ, Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1194:

րիայի տրուիլ: Ամէն դէպքի մէջ պէտք է սպասել լաւագոյն աղբիւրներու:

9. Զաքարիա Բ. Մահատակ (1369—1393):

Զաքարիա, զոր ընդ. Օր. «ազգական մը Ներսէս Բոլատի», կը կոչէ, անշուշտ վերագոյն յիշուած 1371ի յիշատակարանէն առեալ, կը յաջորդէ՝ ինչպէս յիշատակագիր մը կը վկայէ (տես վարը), 1369ին Գաւթի (կամ ըստ լեւոնեանի եւ Փիրղալէմեանի՝ Ներսէսի 1378ին, Փիրղալէմեան՝ ՊԺԸ 1369 կը նշանակէ¹). եւ կը նահատակուի յՈստան Ռշտունեաց 1393 Յունիս 25ին²: Զաքարիա ըլլալու էր Գաւթի վաթողիկոսի եղբորորդին. հաւանօրէն «Գուռճիբէկ եւ զկողակիցն Մէլեք Խաթուն յիշեցէք ի Քրիստոս ԹՎ. ՊԻԵ» (1376) սկիզբէն թերի տապանաիրն յԱղթամար³, անոր ծնողները կը յարաբերէ:

Նահատակութիւնն այսպէս կը պատմուի. Ոստան քաղաքէն մօլլա մը («Դատաւոր») կու գայ վաթողիկոսին յԱղթամար, եւ նենգաւոր մտօք կ'ուզէ իւր մախաղը աւանդ թողուլ անոր քով. վաթողիկոսը գուշակելով անոր չար խորհուրդը՝ կը մերժէ ինդիրքը. «Տուն իմ չէ պատշաճաւոր տեղի պահեստի, մօլնայ, այլ տեղ

¹ Նօտարք, էջ 3, ծ. 3:

² Մանրամասն վկայաբանութիւնը տես Հայոց Նոր Վկաները, էջ 170—176, եւ Գանձ մը՝ 177—181: Վկայաբանութեան եւ Գանձին յօրինողն է Գրիգոր Խլաթեցի, որ ունի նաեւ ողբ մը ի Զաքարիա, հրտ. Լալայեանց՝ Զաւակը, էջ 306—308:

³ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211:

տեսցես յանկաւոր պահեստից քոց, : Զայրացած ասկէ մօլլան՝ ձեռք կը վերցնէ կաթողիկոսին վրայ եւ կը հարուածէ: Աղմուկիս վրայ միաբանք յօգնութիւն կը դիմեն կաթողիկոսին. զոր տեսնելով այլազգին կը փետէ անձամբ իւր մօրուքը, կը վերաւորէ երեսը, եւ այնպէս սպառնալեօք կ'երթայ Ոստանի ամիրային՝ չարախօսելու կաթողիկոսի եւ Աղթամարցիներու վրայ: Կաթողիկոսը առանց գիտնալու մօլլային երթն Ամիրային՝ ինքն ալ կ'երթայ Ամիրային, որ նոյն ժամուն բաղանիք կը գտնուէր. Կաթողիկոսն բռնաքարչ կը տարուի բաղանիք: Ամիրան կը ստիպէ զԿաթողիկոսն յուրացուծիւն. եւ երբ սա յանձն չ'առնուր, այլազգիք կը յարձակին վրան, սաստիկ կը ծեծեն եւ գետնաքարչ կը ձգձգեն քաղաքին փողոցներէն, երբ կ'աւանդէ Կաթողիկոսն հօգին: Նշխարներն կը հաւաքեն քրիստոնեայք եւ պատուով կը թաղեն Աղթամար: «Այս եղեւ ի թուականիս Հայոց Պիսթ ամին՝ Յունիս ամսոյ ի Իե, յաւուր չորեքշաբաթի եւ ի Մեհեկի ժեհ հանգիպեցաւ¹ .»

Սոյն Զարարիան կ'ականարկեն նաեւ հետեւեալ յիշատակարանները՝ 1369է, 1386է, 1389է եւ 1393է.

1. «Ես... քահանայ կարապետ... կատարեցի զսուրբ գիրքս զայս (Ճաշոց)... ի քա-

¹ Հայոց Նոր Ա. կաներ, էջ 176. անդ էջ 182-183 կը բնուի նահատակութեան տարին. սխալ է Չամչ. Գ. էջ 433-434 տրուած թուականը՝ 1296: Ճշդիւ 1393 Յունիս 25՝ չորեքշաբթի կ'իյնայ:

ղաքն Ոստանն . . . ի թուակաւնութեանս Հայոց ՊԺԸ (1369) ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի՝ որ յայսմ՝ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան¹ : »

2. « Ի հայկազեան թուականիս ՊԼԻ (1386) կատարեցաւ . . . (Աւետարանս) ի հայրապետութեան Հայոց տեսանէ Զաքարիայ եւ ի թագաւորութեանն որ ոչ երեւի բարեպաշտ² » եւ այլն :

3. « Բազում եւ մեծ աշխատանաւք հասուցի զսա (Ճառընտիր) յաւարտումն յաստուածաբնակ կղզւոջս Աղթամարայ ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչիս. եւ սուրբ Նշանիս. ի թուականութեանս . . . ՊԼԸ. ի հայրապետութեան . . . տեսան Զաքարիայի³ : »

4. Զաքարիա կրօնաւոր ի խնդրոյ թագէոս կրօնաւորի կ'ընդօրինակէ Աւետարան մը « ի կղզիս Աղթամար. ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչի եւ սուրբ Նշանի ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի եւ ի թուին Հայոց ՊԽԲ⁴ » (1393) :

1 Նօտարք, էջ 119 : Փիրղալէմեան գրչութեան թուականը կու տայ ՊԶԸ, որ յայտնապէս վրիպական է, վասն զի 1439ին Զաքարիայի հինգերորդ տարին էր : Տես վարը Զաքարիա Գ : Հակոբակէն Զաքարիա Գ.ին կը վերաբերի Սարգիսեան՝ Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, էջ 278 եւ Լալայեանց՝ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 209 տրուած արձանագրութիւնն ՊԺԳ (կարգա՛ ՊԶԳ) թուէն. տես Դարձեալ վարը :

2 Ճանիկեան՝ Հնութիւնք Ակնայ, Տփղիս 1895, էջ 78 :

3 ԱՐԲՏ 1911, էջ 764 :

4 Փիրղալէմեան՝ Նօտարք, էջ 1-2 :

5. Թուժա քահանայ կ'ընդօրինակէ Մաշտոց մը՝ «ի գառնացեալ եւ ի վշտաբեր ժամանակին, յորում էր թուին Հայոց Պիսի. ի քաղաքիս որ կոչի Վան... ի հայրապետութեան տեսն Չաքարիայի. եւ տէր Սահակայ¹»:

10. Դաւիթ Գ. (1393—1433):

Չաքարիայի նահատակութենէն (1393) ետքը բարձրացաւ Աղթամարայ աթոռը անոր «հարազատ» եղբայրը՝ Գաւիթ, ինչպէս կը գրէ Գրիգոր Ելաթեցի 1393ին իւր՝ ի նահատակութիւն Չաքարիայի ողբին մէջ.

«Վասն մեր բարեխօսեա առ Քրիստոս Տէր ամենայնի.

Շնորհել մեզ հովիւ բարի զհարազատն քօսիրելի,

ՉՏէր Գաւիթ հոգւովն արի, լի շնորհաւք յաջորդ աթոռի.

Պահել անասան յերկրի յամեր ամա ժամանակի²»:

¹ Նոտարք, էջ 3: Սոյն տէր Սահակ թուի եպիսկոպոս Արարայց, ինչպէս կը համարի նաեւ Քիրզալեմեան, անդ ծան. 4. ասոր օրով կ'օրինակուի Ճաշոց մը՝ «Ի գառնացեալ եւ ի վշտացելոց ժամանակի, ընդ հովանեաւ սուրբ Գեորգոս զօրավարիս, որ հանդէպ Վարազայ. եւ ի հայրապետութեան քիւր Սահակայ եւ եղբոր նորին Պօղոսի. եւ ի թուին Հայոց Պիսի», Նոտարք, էջ 2. Հմմտ. եւ էջ 10: Սահակայ «հայրապետութենէս» պէտք չէ շփոթիլ:

² Լալայեանց, Ջաւախք, էջ 308:

Ժամանակակիցներէն գրուածնորք կը յիշատակուի Գաւիթ իրրեւ «սուրբ եւ անբիծ քաւչապետ» (յամի 1410), «Տեղահոգի եւ հացատու ամենայնի եւ բարի ընդդէմ չար հատուցանողաց» (1416): 40 ամեայ երկար հովուապետութեան շրջանս թէպէտ «չար եւ դառն ժամանակ» կը կոչուի, բայց կենդանի եւ ուսումնասէր շրջան մը կը ներկայանայ, երբ ի վասպուրական հակառակ անընդհատ հալածանաց կը ծաղկի գրչութիւնը, մասնաւորապէս Աղթամար եւ ի Հիզան: Բազմաթիւ գրչագիրներ հասած են մեզի այս շրջանէն, գրուած Գրիգոր Խլթեցի, Թովմա, Ստեփանոս եւն գրիչներէն:

Իր կաթողիկոսութեան եօթներորդ տարին պատահեցաւ Գրիգոր Տաթեւացւոյ յարձակողականը Աղթամարայ վրայ, զոր յիշատակեցինք վերը. այս ինքն քաջբերունեաց նահանգը Աղթամարայ կաթողիկոսի իրաւասութենէն կը հանուի եւ Սոյ կաթողիկոսութեան կ'ենթարկուի: Չամշեանի համաձայն այս կը պատահի նախընթաց գժտութեան մը հետեւութեամբ, որ տեղի ունեցած է Գաւիթ կաթողիկոսի եւ Ժողովրդեան մէջ: Վարեւոր կը համարիմ յառաջ բերել հոս Չամշեանի սողերը¹, որուն մասին ուրիշ վկայ կը պակսի ինձի:

«Յառաջնում ամի կաթողիկոսութեան սորա (Յակորայ Ստեղւոյ 1409) ծագեցաւ երկ-

¹ Չամշ. Գ, էջ 455-456:

պառակուծիւն մեծ յաթոռն Աղթամարայ. զի
 առաջնորդք եւ իշխանք կողմանց Ասսպուրա-
 կանի թշնամացեալ ընդ կաթողիկոսին իւրեանց
 (իմա՛ Գաւթի)՝ խորհէին ընկենուլ զնա յա-
 թոռոյ. եւ բազումք ի նոցանէ պնդէին թէ ոչ
 եւս կամիմք մեք զառանձին առաջնորդութիւն
 այսր աթոռոյ, որոյ վասն իսկ գրեցին թուղթ
 յայլ եւ այլ կողմանս եւ ծանուցին զմիտս
 իւրեանց: Գէպ եղեւ ի նմին ժամանակի գալ
 Գրիգորի վարժապետին Ստաթեւու հանդերձ
 աշակերտօք իւրովք յերկիրն Արճիշոյ ի վանս
 Մեծորայ, եւ բնակիլ անդ զամ մի ողջոյն, առ
 որ մատուցեալ ոմանց ի բնակչացն Աղթամարայ
 եւ ի մերձակայ տեղեաց՝ եղին առաջի նորա
 ծանր ծանր ամբաստանութիւնս վասն կաթողի-
 կոսին իւրեանց. եւ նա ժողովեալ առ ինքն
 զքանի մի վարդապետս խնամատարութեամբ
 Յովհաննու վարդապետի առաջնորդին Մեծորայ,
 խորհուրդ արար ընդ նոսա լուծանել զկաթողի-
 կոսն Աղթամարայ յիշխանութենէն իւրմէ եւ
 արկանել զբովանդակ վիճակ թեմի նորա ընդ
 ձեռամբ հարազատ կաթողիկոսին Հայոց Յակո-
 բայ, որ նստէր ի Սիս, եւ բառնալ զնղովս ապ-
 ստամբութեանն Աղթամարայ: Ըստ այսմ խոր-
 հրոյ ընկեցին զկաթողիկոս տեղւոյն յա-
 թոռոյ նորա. եւ գրեցին վասն այսր յամենայն
 կողմանս Հայոց. յղեցին եւ առ տէր Յակոբ կա-
 թողիկոս Սոյ թուղթ ընդարձակ յայտ առնե-
 լով նմա զամենայն անցս Աղթամարայ: Այս
 թուղթ գտանի ի կարգս վարդապետական նա-

մակաց, զորս հաւաքեալ է Թովմաս վարդապետ Մեծօրեցի. եւ սկիզբն թղթոյն է այսպիսի¹.
 “ Ի յանեղական էէն է գերակատար... :”

Զսոյն գրեաց Յակօր կաթողիկոս եւ յայլ տեղիս. եւ փութայր անյապաղ ի գլուխ տանել զելս իրաց. բայց ոչ յաջողեցաւ. զի յետ սակաւ աւուրց ոմանք յեկեղեցականաց եւ յաշխարհականաց եւս եւ ոմանք ի միաբանից Ստաթեւու. եւ Մեծօրայ պաշտպան լեալ ի կողմն Աղթամարայ՝ նստուցին անդրէն զկաթողիկոս տեղւոյն յայն աթոռ ի ձեռն իշխանութեան այլազգեաց. եւ վարեցին ի սահմանաց անտի զայնոսիկ՝ որք գումարեալ էին ընդդէմ Աղթամարայ ։

Զեմ կարծեր սակայն, թէ իրականութեան համապատասխան ըլլան այս տողերը. Զամչեան իւրովի հետեւցուցած է ժամանակակցաց մութ ակնարկութիւններէն: Այլազգ հարկ էր նշանակուիլ Գաւթի յաջորդին անունը. մինչդեռ ունինք յիշատակարաններ 1410էն, որոնք Աղթամարայ աթոռոյն վրայ զԳաւթի գիտեն: Բայց թէ արդեամբք Գրիգոր Տաթեւացւոյ յարուցած խնդրոց Գաւթի դէմ նաեւ յԱղթամար կուսակցութիւն մը կազմակերպուեցաւ, այն կարելի է ենթադրել. եւ նոյնը կ'ակնարկեն անշուշտ 1416ի յիշատակագրին խօսքերը՝ “ բարի ընդդէմ չար հատուցանողաց ”:

¹ Ապահովապէս այս թուղթն է Կար. Յուլ. Թ. 55.
 “Թուղթ վասն եպիսկոպոսացն Աղթամարայ ի Գրիգոր վարդապետէ, :”

Գաւիթ երկարակեաց եղաւ. կենաց վերջին օրերը շատ տառապալից էին. Բուրդերը՝ Փիրի բէկի առաջնորդութեամբ գրաւեցին Աղթամարը (1431). վանականք, անոնց հետ անշուշտ նաեւ ծերունի վաթուղիկոսը, կը փախչին կղզիէն «մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն», եւ երկու տարի «տարաշխարհիկ» կը մնան Մոկաց կեցան գաւառի Ուրանց գիւղը, մինչեւ որ Գաւիթ կերպով մը հաշտութիւն կնքելով Փիրի բէկին հետ՝ կը ժողվէ կրկին զանոնք եւ կը բերէ Աղթամար (1433): Բայց այլ եւս հաշուած էին անոր օրերը. մասամբ հասուն տարիքը եւ մասամբ այս տառապանքները կ'ընկճեն զինքը եւ կը վախճանի իրեններէն շրջապատուած յԱղթամար:

Այս տեղեկութիւնները ունինք Գանիէլ քահանայի յիշատակարանէն, որ կը գրէ 1436ին յԱղթամար այսպէս.

«Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիս Աղթամար՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանի. ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի. եւ ի թուին Հայոց ՊԶԵ, ձեռամբ Գանիէլ քահանայի. կենօք տառապանօք եւ բազում պանդխտութեամբ ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս՝ յորում եկեալ... Փիրի բէկ, եւ առեալ զկղզիս Աղթամար... եւ մեր փախստական եղեալ եւ մերկ եւ թափուր ի հայրենի ընչիցն՝ եւ տարաշխարհիկ եղեալ կայաք երկու տարի ի յաստուածապահ գիւղն Ուրանց (ի կեցան գաւառի Մոկաց) մինչեւ մեծ տէրն (Գաւիթ կաթ.) խնդիր արարեալ եւ երբը զմեզ (յԱղ-

(Թամար) եւ ինքն Աստուած փոխեցաւ. եւ կամք երկմիտ եւ ի վայր մնացած¹։”

Աղթամարայ առումն տեղի ունեցաւ 1431ին, ինչպէս կը գրէ Ժամանակակիցն Թուսա Մինասենց. “Ի ՊԶ Թուականին էառ Փիրիբէկն զԱղթամար կղզին. եւ անպատմելի տրտմութիւն եհաս աշխարհիս եւ ազգիս Հայոց. եւ երկիրս աւերակ մնաց երկու տարի²”։

Նոյնը կը հաստատէ Թովմա գրիչ (Մինասենց) 1433 թուին ի փախստեան գրած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. “Փիրի պէկ պաշարեաց եւ էառ զկղզին Աղթամար, եւ մեր եղեալ փախստական ի տեղւոյէ՝ մերկ եւ Թափուր ի հայրենի ընչիցն լինելով, եւ եկեալ բնակեցաք ի քրիստոսապահ գիւղս Ուրանց³։”

Ուստի փախստականաց “երկու տարի վերջը” յԱղթամար դարձն միջնորդութեամբ “մեծ տեառն” Դաւթի եղած ըլլալու է ՊԶԲ (1433) թուին եւ Դաւթի մահն պատահած նոյն ՊԶԲ տարւոյն վերջերը կամ յաջորդին սկիզբը։ Յամենայն դէպս ՊԶԳ թուին ընտրուած էր արդէն Զաքարիա իբրեւ պայազատ աթոռին, ինչպէս կը վկայէ խաչքարի մը արձանագիրը։

Այս հիմամբ հակաժամանակագրական է կիրակոս Կաթողիկոսի Կոնդակին այն տեղին, ուր յամի 1441/2 Աղթամարայ Ժամանակակից կաթողիկոսն երկիցս “Դաւիթ” կ’անուանուի⁴։

1 Նոտարք էջ 107: — 2 Նոտարք, էջ 95: — 3 Նոտարք, էջ 102: — 4 Ըստ Օրինակին, զոր Ղազար Զահկեցի յառաջ կը բերէր (տես վերը էջ 21, ծան.)։

ուսկից ազդուած է նաեւ Չամչեան եւ նոյն սխալի մէջ ինկած : Նոյն շրջանին կ'իշխէր Աղթամար Զաքարիա, ինչպէս գիտէ զայս նաեւ Թովմա Մեծոփեցի : Կոնդակին խօսքերը Գաւթի Ա. կաթողիկոսի վրայ են, ինչպէս մեր տուած բնագրէն յայտնի է :

Յաջորդիւս կ'ամփոփեմ այն յիշատակարանները, որոնք Գաւթի կաթողիկոսութեան օրով գրուած են եւ զինքը կը յիշեն.

1. « Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց Պետի յերկիրս Ռշտունեաց ի գեաւղս որ կոչի Տշող... ի հայրապետութեան տեսուն Դաւթի¹ : » Տօնամակ մը կը գրուի Պետ (1397) թուին « ի վանքս Գամաղիէլ կոչեցեալ. ի հայրապետութեան կիլիկեցոց տէր կարապետին եւ ի մեր հայրապետութեանն Ախթամարայ Տէր Գաւթի² » :

2. « Աստուածաշունչ... գրեալ ի թղթոյն Պօղոսի որ առ Հոովմայեցիս ցՀանգիստ Յովհաննու ի գաւառին եւ քաղաքին Հիզան կոչեցեալ... ի հայրապետութեան կիլիկեցոց Տէր կարապետի եւ ի հայրապետութեան Ռշտունեաց որ յԱղթամար կղզի Դաւթի եղբորն Տեսուն Զաքարիայի... ի թուին Հայոց Պետ (1400)³ : »

3. Ծերուն քահանայ կ'օրինակէ ճառընտիր մը « ի քաղաքիս Ոստան. ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին... ի թուականութեանս

1 Ինճիճեան՝ Ստորագր. հին Հայաստ., էջ 171 :

2 ԲՁՄ. 1898, էջ 30, ծն. :

3 կար. Յուց. Թ. 155 :

Հայոց ՊԾ, ի հայրապետութեան տէր
Դաւթի Աղթամարայ, եւ ի Աիլիկեցւոց տէր
Վարապետի¹ ր:

4. Գրիգոր Խլաթեցի ի խնդրոյ Վարապետ
քահանայի կ'օրինակէ Աւետարան մը. «... ձեռ-
նարկեալ գրեցի զսուրբ Աւետարանս ընդ հո-
վանեալ ամենամարուր սուրբ Աստուածածնի ի
վանս Մատենի վանի մերձ Խլաթայ մայրաքաղաք
Բղնունեաց գաւառի, ի հայրապետութեան
տեառն Վարապետի ընդհանուր կաթողիկոսի եւ
մերոյս նահանգի տէր Դաւթի Աղթամարայ կա-
թողիկոսի. իսկ յաշխարհակալութեան նետողաց
ազգին Միր Թամուրին եւ զարմից եւ զաւակաց
նորին: Եւ գրեցաւ սա ի թուականութեանս
Հայոց ի ՊԾԱ ամին² ր:

5. Աւետարան գրուած ի Հիզան «ի մեծի
թուականիս Հայոց ՊԾԱ եւ ի կաթողիկոսու-
թեան հայկազեան սեռի տեառն Դաւթի Աղ-
թամարցւոյ, որ եւ եղբայր տեառն Զարա-
րիայի վկայեցելոյն ի Տեառնէ մարտիրոսական
արեամբ...³ ր:

6. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յաս-
տուածաբնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեալ
սուրբ Խաչիս, ի հայրապետութեան տէր Դաւթի,
ի թուականիս Հայոց ՊԾԲ ձեռամբ Գանիէլի⁴ ր:

¹ Նօտարք, էջ 13-14: Ուրիշ մ'ալ անդ էջ 14:

² Աւետարան յԱլաշկերտ. հմտ. Բանասէր 1905,
էջ 100:

³ Նօտարք, էջ 18:

⁴ Նօտարք, էջ 20:

7. Դանիէլ սարկաւազ կ'օրինակէ Մաշտոց մը. «ի կղզիս Աղթամար, ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի, եւ թուականիս Հայոց ՊԾԳ. ի դառն ժամանակիս¹»:

8. Ստեփանոս գրիչ կ'օրինակէ Տօնական մը «ի գեաւղս որ Տշող կոչի... ի թուականիս Հայոց ՊԾԳ. ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Թամուր Ղանի...²»:

9. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ի շիզան Աւետարան մը ՊԾԳ (1404) թուին «ի կաթուղիկոսութեան Հայկազանց սեռի տեառն Կարապետի Աիլիկեցւոյ. եւ ի մերոյ հայրապետութեանս տեառն Դաւթի Աղթամարայ. զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անսասանելի զաթոռ հայրապետական³»:

10. Յայսմաւուրք՝ նկարէն, մեծագիր. «Գրեալ ի թվին Հայոց ՊԾԳ (1405) յանպատիս ՂԱՆՃՆԱԿԱՄ. ի հայրապետութեան Տեառն Դաւթայ, եւ ի թագաւորութեանն ազգին Մարաց Եղտինշէրի: Յայսմ ամի մեռաւ Թամուր Ղան. որ ի մի ամ իբրեւ զբաժակ բարկութեան առեալ էր զնա Աստուած ի ձեռն. եւ ում կամէր արբուցանէր. զի յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու զամենեսին հասարակ գերեաց, զհաւատացեալն եւ զանհաւատն զամենեսեան սրախողխող արար. եւ զԳրմիսչ՝ այնպէս արար

1 Թորոս Աղբար, Բ, էջ 276:

2 Նօտարք, էջ 22:

3 Նօտարք, էջ 23:

որպէս Ներսէս Տայրապետն էր ասացեալ ի յողբն Ռուհայոյ: Յայսմ ամի շարժն Թ. գիւղ ի Հէշատայ երկիր յիրար խառնեաց: Յայսմ ամի ջուրքն յէնց պակասեցան որ բազում գետաղաց ջաղացք խափանեցան¹ ։

11. «Արդ գրեցաւ տառս այս (Յայսմաւուրք) ձեռամբ յոգնամեղ եւ անարհեստ գրչի Յովհաննէս քահանայի ի Հիզան քաղաքի... ի Թուականիս Հայոց ՊԾԶ. ի Տայրապետութեան տեառն Գաւթի Աղթամարցւոյ, եւ ի Խանութեան Ղարայ Յուսուֆի Թուրքի. ի Խնդրոյ Պօղոս կրօնաւորի պատուական արեղայի² ։»

12. «Ճաշոց... գրեցի ի տեղիս որ կոչի Խորայձորու Ս. Աստուածածին որ է Տխում Ասորոց. ի Թվ. Հայոց ՊԾԹ. ի Տայրապետութեան տէր Գաւթի... (յիշեցէք) զԱսոմ քահանայն...³ ։»

13. «Գրեցաւ սուրբ տառս (Յայսմաւուրք) ի Թուականիս Հայոց ՊԾԹ. ի Տայրապետութեան տեառն տէր Դաւիթ սուրբ եւ անբիծ քաւչապետի. ի Խնդրոյ աստուածասէր Յովհաննէս քահանայի... գրեցաւ սուրբ տառս ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս... [ի բռնակալութեան] աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆին, եւ ի հռչակաւոր գեաւղ՝ որ Տշող կոչի... յիշեցէք... զՍտեփանոս գծողս...⁴ ։»

¹ Թոր. Աղբ. Բ, էջ 391:

² Նօտարք, էջ 26:

³ Յուց. Դադ. Բ, 51:

⁴ Նօտարք, էջ 38:

14. Ի Թուին ՊԿԱ (1412) «ի կաթողիկոսութեան մերոյ վիճակիս տեառն Գաւթի» Ստեփաննոս փիւ վարդապետ կը նորոգէ ի Ռշտունիս Ս. Յակոբայ վանքը¹:

15. Կարապետ գրիչ ՊԿԲ (1413) Թուին կ'աւարտէ ճաշոցի մը ընդօրինակութիւնը «յերկիրս Մոկաց, ի վանքն Ծպատ» «ի հայրապետութեան տեառն Գաւթի»²:

16. Ստեփաննոս գրիչ կ'օրինակէ Աւետարան մը ՊԿԳ (1415) Թուին ի Նարեկայ վանս «ի հայրապետութեան տեառն Գաւթի»³ եւ յիշխանութեան գաւառիս մերոյ Բէլէք-բէկի»:

17. «Գրեցաւ (Յայսմաւուրբ)... ի գեղս որ կոչի Իլոյ վանք... ձեռամբ Ղազար գրչի... ի հայրապետութեան տէր Գաւթի... ի Թուականիս Հայոց ՊԿԳ. ի ժամանակիս ղանութեան Ղարայ Ուսուֆիս, ի յամիրութեան Եզգինշէրին եւ որդւոյ իւր Մեղիքին»⁴:

18. Ստեփաննոս քահանայ կ'օրինակէ Մաշտոց «ի հայրապետութեան տէր Դաւթի. յոր էր թիւս ՊԿԶ»⁵:

19. «Կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս (ի ձեռն Յովհաննէս գրչի) ի յերկիրս Զերմաձորոյ, ի վանքս Ակոռոյ... ի Թուաբերութեանս...

1 Նօտարբ, էջ 137:

2 Նօտարբ 72, ուր դասած է 1423 տարւոյն մէջ թերեւս կարգաւ ՊՀԲ:

3 Բարխուդարեանց՝ Աղուանից երկիր եւ դր յէք թիֆլիզ 1893, էջ 247:

4 Նօտարբ, էջ 45:

5 Նօտարբ, էջ 51:

ՊԿԶ. Ի հայրապետութեան Հայոց տէր
Դաւթի¹։”

20. “Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ձեռամբ...
գրչի Յովհաննիսի, Ի քաղաքս Հիզան կոչե-
ցեալ... Ի թուականիս Հայոց ՊԿԶ. եւ Ի մերոյ
հայրապետութեան տեառն Դաւթի Աղթա-
մարցոյ, (որ է) հեզահոգի եւ հացատու
ամենայնի եւ քարի ընդդէմ՝ չար հատու-
ցանողաց...²։”

21. Քարոզգիրք Տաթեւացոյ ընդօրինա-
կուած ձեռամբ գրչի Աստուածատուր կրօնաւորի
“Ի թուականութեանս... ՊԿԶ, Ի հայրապե-
տութեան տեառն Դաւթի. եւ թագաւորու-
թեան... Ղարայ Յուսուֆի... Իսկ յիշխանու-
թեան գաւառիս Մելիք Մահմատի... Գրեցաւ
Ի վանս Նարեկայ... եւ աւարտեցաւ Ի մեծ եւ
հռչակաւոր սուրբ ուխտս՝ Ս. Յակոբ³։”

22. “Աւարտեցաւ ճառս որ կոչի Ոսկե-
փորիկ Ի վանքս Յիպնայ... Ի թուականութեան
Հայոց ՊԿԶ. Ի շանութեան Ուսուֆին, եւ Ի կա-
թողիկոսութեան Սոյ Գրիգորի, եւ յԱղթա-
մարայ կաթողիկոսութեան տէր Դաւթի, Ի չար
եւ Ի դառն ժամանակի...⁴։”

23. Աւետարան ընդօրինակութիւն “Թու-
մայ մեղուցեալ գրչի մեղսամած մատամբ Ի

1 Նօտարք, էջ 51։

2 Նօտարք, էջ 51։

3 Նօտարք, էջ 52։

4 Նօտարք, էջ 53։

յաստուածարնակ եւ յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Նշանիս եւ աստուածամուխ սուրբ Գեղարդեան ի հայրապետութեան Տեառն Գաւթի Հայոց ի ՊԿԷ (1418)¹ n:

24. Թովմա կրօնաւոր կ'օրինակէ ճաշոց մը «ի յաստուածարնակ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, եւ այլ սրբութեանց, որ աստ կան, ի հայրապետութեան տեառն Գաւթի, ի թուականութեան Հայոց ՊԿԸ² n:

25. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ ճառընտիր մը, որուն Յիշատակարանին մէջ կը գրէ. «Եւ յայսմ ամի եկն մարախ բազում ի յաշխարհս մեր. եւ եկեր զամենայն բոյս դաւարի, եւ եղև նեղութիւն մեծ. յորում էր թիւս Հայոց ՊԿԸ ի Նաւասարդի ամսոյ Ի (= 30 Գեկտ. 1419), ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ փոքր Զաքարիայի. եւ ի բռնակալութեան աշխարհիս Ղարայ Յուսուֆի եւ Ամիր Էզգընի: Արդ գրեցաւ յերկիրս Ռշտունեաց՝ յանուանի եւ հռչակաւոր գեաւզս, որ կոչի Տայշող...³ n:

26. Իգիտ (Պսակ) կրօնաւոր կ'օրինակէ Աւետարան մը ի վանս Նարեկայ «ի թուականութեանս Հայոց ՊԿԹ, ի հայրապետութեան տեառն Գաւթի. եւ [ի բռնակալութեան] նա-

¹ Լալայեանց՝ Զաւար, էջ 310:

² Նօտարք, էջ 58:

³ Նօտարք, էջ 59:

հանգիս մերոյ (Ռշտունեաց) բարձր անուն Մէ-
լէքի...¹ ր:

27. Ստեփանոս քահանայ կ'օրինակէ Աւե-
տարան (ի Հիզան) «ի մեծ թուիս Հայոց Պկթ.,
ի կաթուղիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն
Գրիգորի. եւ ի մերոյ կաթուղիկոսութեան Աղ-
թամարայ տեառն Գաւթի. եւ ի թագաւորու-
թեան այլասեռից Ղարայ Յուսուֆի...² ր:

28. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուա-
կանութեանս Հայոց տումարի ՊՀ (1421) ի
հայրապետութեան Հայոց կաթուղիկոսի տէր
Պօղոսի Սոյ. եւ Աղթամարայ տէր Գաւթի.
ի յաշխարհակալութեան Սքանտար ղանին, ի
յերկիրս Վասպուրականի, ի գեաւղս որ կոչի
Մարմետ...³ ր:

29. Յամի ՊՀ (1421) թումմա կրօնաւոր
կ'ընդօրինակէ ճաշոց մը. «բազում եւ մեծ աշ-
խատանօք հասուցի զսա յաւարտումն յաս-
տուած արնակ եւ անառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ
հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Գեղարդեանս.
ի հայրապետութեան տեառն Գաւթի կաթուղի-
կոսի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զտեղիս զայս
խաղաղութեամբ սթոռակալաւն իւրով ամէն⁴ ր:

30. «Աստուածաշունչ՝... գրեալ ի Տոսպ
գաւառի ի մենաստանին Վարագայ ի կաթողի-
կոսութեան Աղթամարայ տէր Դաւթի ի

1 Նօտարք, էջ 62:

2 Նօտարք, էջ 62:

3 Նօտարք, էջ 66:

4 Նօտարք, էջ 67:

Սաղաթիէլ արեղայէ. ի թուին Հայոց ՊՀ (1421)¹։”

31. Թումա գրիչ կ’աւարտէ ՊՀԷ (1428) թուին Աւետարանի մը ընդօրինակութիւնը “Սստուածով նախախնամեալ կղզիս Աղթամար, ընդ հովանեաւ գմբէթայարդ եւ երկնանման սուրբ խաչին եւ սուրբ Աստուածածնիս. եւ այլ բազմահաւաք սրբոց նշխարացս, որ ամուսկան հաւաքեալ. ի հայրապետութեան տեառն Դաւթի. եւ ի զանութեան ազգին Նետողաց ամիրզա Սքանտարին թուրք ազգաւ. որ եւ տիրեաց աշխարհիս մերում. եւ էառ բռնութեամբ զանառիկ ամրոցք աշխարհիս մերոյ. այս է զանմատչելիս եւ զանկոխ ոտից թշնամեաց՝ եւ զտեղիս ապաստանի բոլոր աշխարհացս զկղզիս Աղթամարայ, եւ զանառիկ ամրոցս եւ զմայրաքաղաքս երկրիս (Ռշտունեաց) զՈստան. զպարանոցատանջն զԱմուկ եւ մինչ ի Հէշատ եւ ի Նըւան, զբոլոր աշխարհս բռնակալեաց ընդ ձեռամբ իւրով եւ ընդ իշխանութեամբ...²։”

32. Վարդան գրիչ կ’օրինակէ Յայսմաւուրք մը. “Եւ է ի մեծ թուականիս Հայոց ՊՀԹ (1430) ի կաթողիկոսութեան Հայոց Աղթամարեցոյ տեառն Դաւթի՝ եղբօր տեառն Զաքարիայի, որ վկայական արեամբ կատարեցաւ, եւ պսակեցաւ ի Քրիստոսէ ընդ ամենայն աւուրս. ի սուրբ ուխտս որ կոչի Հոսրովայ վանք³։”

1 Կար. Յուց., Թ. 178։

2 Նօտարք, էջ 88։

3 Նօտարք, էջ 94։

33. Մահտասի Ներսէս կը նորոգէ Աւետարան մը ՊԶ թուին «ի կաթողիկոսութեան Հայկազեանս սեռի տեառն Կրտսանգեայ, եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն Գաւթի եւ ի թագաւորութեանս մերոյ ամիր Գայուտի, եւ ի զանութեան աշխարհիս Սքանտարի. զոր Տէր Աստուածն Իսրայէլի պահեսցէ անսասան զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական մերոյ ազգին¹»:

34. «Արդ գրեցաւ սա (Աւետարան²) ի թմբ ՊԶ ի հայրապետութեան Տ. Գաւթի յերկիրս Ռշտունեաց ի գիւղս Շատուան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնի . . ի դառն ժամանակիս զոր չեմ կարող ընդ գրով արկանել:»

11. Զաքարիա Գ. (1434—1464):

Գաւթի կաթողիկոս իւր կենդանութեանը ձեռնադրած էր իրեն աթոռակից եւ յաջորդ «ի թագաւորական զարմէ զՏէր Զաքարիա, որ էր ի յազգէն Գագկայ թագաւորին³»: Թէ ինչ արենակցական կապ ունէր Զաքարիա Գաւթի հետ՝ յայտնի չէ. իր ծնողաց եւ հարազատաց մասին կ'երեւայ թէ մանրամասնութիւններ կ'աւանդէ մեզի Զաքարիա Խաչքարի մը հետեւեալ արձանագրութեան⁴ մէջ (յամէ 1444).

¹ Նօտարք, էջ 97:

² Ղ. Պ. Նահապետեան տեսած է ի Շատուան. Հայրենիք 1887, Թ. 2256:

³ Նօտարք, էջ 208:

⁴ Հրա. Լալայեանց՝ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211:

«ԹՎ. ՊՂԳ. Ես Տէր Զաքարիա կաթողիկոս կանգնեցի Խաչս բարեխաւս առ Ա(ստուա)ժ սակս փրկութեան Մեկիք Ստեփանոսի եւ Խաթուն Մէլէքին ծընաւդացն¹, Տուղշահ բէկի, Տովլաթ շային, Ասլան բէկին որ երկիր պագանէք յիշեցէք ի Ք(րիստո)ս:»

Զաքարիա արդէն 1419ին կը յիշուի իբր աթոռակից Դաւթի. այսպէս Ստեփանոս գրիչ ի Տշող Ռշտունեաց ճառընտիր մը կ'օրինակէ՝ «ի հայրապետութեան տէր Դաւթի եւ փոքր Զաքարիայի²»: Բայց պաշտօնապէս նստաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ յետ մահուան Դաւթի՝ 1434ին սկիզբները³. այս թուին կը

1 «Հաւաքարան»ի մէջ (Բիզանդիոն, Թ. 1195) կ'ըսուի «Տէր Աստուած լուսաւորէ զտէր Զաքարիայի հոգին եւ զի. ր ծնողացն զԱմիրայ Գուրծիպէկին եւ եղբոր նորին Ամիրայ Ստեփանոսին եւ Խաթուն Մէլէքին»: Ուսկից սակայն յայտնի չէ թէ ի՞նչ էր յատկապէս հօր անունը. ըստ արձանագրին ըլլալու էր հայրն՝ Ստեփանոս եւ մայրն՝ Մէլէք Խաթուն. իսկ հօրեղբարքն՝ Տուղշահեկ, Ասլանբէկ եւ հօրաբոնորն՝ Տովլաթշահ: Այն ստոյգ է որ Զաքարիա ունէր կուրծիպէկ անուն եղբայր մը. ուստի շոշուացնելու համար Հաւաքարանին տողերու նշանակութիւնն՝ ենթադրելու է ետեւառաջութիւն:

2 Տե՛ս վերը, էջ 82:

3 Ընդամենալի են կարապետ գրչի խօսքերն, որ ՊԶԸ թուին կ'աւարտէ Ոստան ճառըց գրքի մը ընդօրինակութիւնն՝ «ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի որ յայտմով նստաւ յաթոռ հայրապետութեան» (Նստաբք, էջ 119). Գտնն զի բաց ի ԶԶԳ թուի արձանագրութենէն կը յիշուի Զաքարիա արդէն ՊԶԵ եւ ՊԶԶ թուին (Նստաբք, էջ 107 եւ 113): Հաւանօրէն հոս ընթերցման սխալ մը կայ. եւ կարգալու է փոխանակ ՊԶԸ՝ ՊԶԸ, որ կը յարմարի Զա-

պատահինք իրեն խաչքարի մը արձանագրութեան մէջ յԱղթամար.

«ԹՎ. ՊՁԳ. (ԵՍ) Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիայ կարողութեամբն Աստուծոյ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ Աստուած հոգւոյս իմոյ. որք երկիր պագանէք յիշեսցէք ի Քրիստոս Յիսուս: ԶԳրիգոր կազմող յիշեցէք ի Քրիստոս¹:»

Աղթամարայ մեծագործ եւ անուանի կաթողիկոսներէն մին եղած է Զաքարիա. ժամանակի մարդը, որուն մասին սքանչանօք կը խօսին միաբերան ժամանակակիցք, իբրեւ «պատուական հայրապետ, ուղղափառ, անբիծ ախոյեան, քաջ եւ յաղթող, սրբասէր աղքատասէր եւ ողորմած», (1437): Բոլոր հոգւով իւր հօտին նուիրուած անձնաւորութիւն մը, որ նաեւ յաչս այլազգեաց մեծարգի էր եւ ազգեցիկ: 1459ին երբ Ղլիճ Ասլան կ'ասպատակէր Վասպուրականն եւ կը սպաննար նաեւ Աղթամարայ, Զա-

քարիա նահատակ կաթողիկոսի. որուն գահակալութիւնն Փիրղալէմեան կը դնէ ՊՁԸ թուին (Նօտարք, էջ 3, ճ. 3), եթէ չուզենք ըսել թէ կարապետ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան առաջին տարին՝ այն է ՊՁԳ՝ սկսած է ճաշտի օրինակութիւնն եւ ՊՁԸ թուին աւարտած:

1 Նօտարք, էջ 103: Այսպէս կարդացած է Փիրղալէմեան 1866ին եւ 1887ին: Կարծեմ նոյն արձանագրութիւնն է զոր ի մէջ կը բերեն Լ. Ն. Սարգսեան՝ Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս. Վենետիկ 1864, էջ 278 եւ Լաւրյանն՝ Ազգագր. Հանդէս Ի, էջ 209 հեռեւեալ մեռով. «ԹՎ. ՊՁԳ. Հայոց կաթողիկոս տէր Զաքարիա կարողութեամբն Աստուծոյ եւ աջողութեամբ նորին կանգնեցի զխաչս բարեխօս առ Աստուած հոգւոյ իմոյ:» Տարեթիւն «ՊՁԳ» յայտնապէս սխալ է. 1364ին Զաքարիա անուն կաթողիկոս չկար:

քարիա կը դիմէ անձամբ ԶՏանշահին ի խոյ եւ օգնութեան կը կոչէ քրիստոնեայ ժողովրդեան. որ արդեամբք ալ «բազում զօրօք» կու գայ «վրէժ ինդիր վասն աւերման աշխարհիս եւ վասն տառապեալ ազգիս քրիստոնէից». «եւ մնաց ի խաղաղութեան Աղթամար... արիութեամբ տէր Զաքարիա կաթողիկոսին¹»: Նշանաւոր եղաւ իր դերը մանաւանդ 1461ին, երբ իւր միջամտութեամբ հաշտեցուց Բաղէշի ամիրան ԶՏանշահի հետ²:

1460ին, երբ ԶՏանշահ Իրաղ, Հրէ եւ Խորասան նուաճեց եւ յաղթական մուտքն պիտի կատարէր Դաւրէժ, բազմահնարն Զաքարիա «բազում ընծայիւք եւ պատարագօք» ընդառաջ ելաւ յաղթողին շնորհաւորութեան. «զոր յոյժ սիրով ընկալաւ արքայն արքայից ԶՏանշահ փաթշահն եւ դշխոյն Բէկում խաթունն եւ պատուեալ մեծարեցին զնա³»:

Զաքարիա մեծ ծրագիրներով եկած էր: Էջմիածնի այն ինչ նորոգուած Աթոռին խեթիւ կը նայէին Աղթամարեանք: Մանաւանդ փառամոլն Զաքարիա ինք զինքը շատ վերաւորուած զգացած էր, որ Աթոռին նորոգութեան ժամանակ փոխանակ զինքն հրաւիրելու նստիլ նորահաստատ աթոռին վրայ⁴, որով պիտի միանար Մեծ Հայաստան մէկ հովուի ձեռաց մէջ, Էջ-

¹ Նոտարք, էջ 194. տես վարը:

² Նոտարք, էջ 201. տես վարը:

³ Տես վարք Թ. 12:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի՝ Յիշատակարան, էջ 66:

միածնի ժողովն ընտրեց զԱիրակոս Աիրապեցին, եւ երբ ասկէ տոգո՛ճ մնաց՝ Գրիգոր Մակուեցին հանեց գահը: Անշուշտ այս վէրքն աւելի զարացուցին այն ինդիրք, որ յընթացս ժամանակի ծագեցան երկու աթոռներու իրաւասութեան սահմանին շուրջը: Չաքարիա խորհեցաւ իւր փառասիրութիւնն բռնութեամբ յագեցնել՝ յինքն կորզելով Աթոռը: Այս խիզախ քայլն իւր քաջալերիչն ունէր Գրիգոր Մակուեցւոյ օրինակին մէջ, որ կաշառքով յափշտակած էր Աիրապեցւոյ ձեռքէն իշխանութիւնը: Դժուարին չէր բազմահնար Չաքարիայի հաճել Ջհանշահն, որուն համար անտարբեր բան էր խնդիրը. տեսակէտով մը՝ մինչեւ անգամ բաղձալիւ էրկուց սթոռոց միութիւնն քրիստոնեայ ժողովուրդն սերտագոյնս կը կապէր իւր գահին հետ: Չաքարիայի առատաձեռն պարգեւները կը նպաստեն շինուած ծրագրին յաջող իրագործման: Ջհանշահ կը հաւանի Չաքարիայի առաջարկութեան. «եւ ետուն նմա խիլայ եւ պարգեւ զԱջն Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի եւ զպատիւ պատրիարքութեան. ամենայն Հայոց¹:

Յիշատակագրիս տողերուս համաձայն Լուսաւորչի Աջն արդէն Գաւրէժ կը գտնուէր, երբ եկաւ հոն Չաքարիա: Այսպէս կ'իմանայ Առաքել Գաւրիժեցի, էջ 436 եւ կը հաստատէ Չամչեան (Գ. 503) ուրիշ աղբիւրէ մը քաղելով տողերս. էջմիածին Արիստակէս վարդապետ

¹ Յիշատակարան Թ. 12:

կաթողիկոսական իշխանութիւնն կը յափշտակէ Մակուեցւոյ ձեռքէն. « եւ յայնմ շփոթութեան մի ոմն ի վարդապետաց կաթողիկոսարանին Սարգիս անուն գողացեալ յէջփածնայ զՎջ Լուսաւորչին՝ տարաւ ի Գափրէժ. եւ սպասէր անդ գալստեան Զահանշահայ, զի առցէ ի նմանէ հրաման իշխանութեան՝ լինելոյ կաթողիկոս »: Չամչեան այս դէպքին հետ կը կապէ Զաքարիայի Գա. րէժ գալը (« Տեղեկացեալ այսմ ամենայնի կաթողիկոսն Աղթամարայ, որ կոչիւր Զաքարիա » եւն): Բայց ինձի շատ հաւանական չի թուիր այս միջադէպը. որովհետեւ ուղիղ չէ թէ Արիստակէս 1465էն յառաջ գրաւած է Մակուեցւոյ աթոռը, որ մինչեւ 1461 ինձ ծանօթ բազմաթիւ յիշատակարաններու մէջ առանձին կը յիշատակուի միշտ:

Ինձի բոլորովին ճիշդ չի թուիր նաեւ 1462 թուի յիշատակագրին խօսքերն (տե՛ս Թ. 13), որ կը գրէ. « որ տիրեաց երկու աթոռոցն՝ ոչ զբաւլով, այլ բաշխելով եւ շնորհելով Զհանշահ զանին »: Նաեւ Զաքարիա գործածեց այն վատ միջոցն, կաշառքն, որ ժամանակակիցներու գլխաւոր զէնքն էր:

Զաքարիա աճապարեց անմիջապէս էջմիածին. հալածեց անկէ զԳրիգոր Մակուեցի եւ տիրացաւ Աթոռոյն: Այս կը պատահի յընթացս ԶԹ. (1460 Նոյ. 1 — 1461 Նոյ.) թուականին: Այս թուին Ստեփաննոս ոմն կը յիշատակագրէ նոյն տարին գրուած Աւետարանի մը մէջ. « եւ ես Ստեփաննոս ետու զՍ. Աւետարանս

Հաւատաւորի վանաց դրան Ս. Գէորգայ զօրավարին՝ ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի որ յայսմ ամի տիրեաց Էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն¹ : Այս իմաստով կ'ըսուի նաեւ ԶԹ թուին (1461 Նոյ. — 1462 Նոյ.) թէ « յայսմ ամի եղեւ պատրիարք² : երկու յիշատակագիրներուս վկայութիւնն աւելի կը հաստատէ ուրիշ յիշատակագիր մը, որ ԶԹ թուին յիշելով զԶաքարիա կը գրէ. « որ մին ամ է որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի յԷջմիածին³ », այս ինքն սկսեալ 1460ի կէսերէն : Արդեամբք ալ Զհանչահ ԶԶ — ԶԸ թուականներուն դեռ Հրէ եւ Խորասան պատերազմներ կը մղէր⁴ :

Ստոյգ չ'երեւար Չամչեանի (Գ. 504) տողերն թէ Զաքարիա « յետ սակաւ աւուրց կարգեաց զՍարգիս վարդապետ ի փոխանորդութիւն՝ ձեռնադրեալ զնա եպիսկոպոս Էջմիածնի : Գոնէ իր անուան ամենեւին չեմ պատահած այս շրջանին :

1461ին ծագեցաւ Զհանչահի եւ Խլաթայ սուլթանին՝ Զհանգիրի մէջ նոր անհամաձայնութիւն. Զհանչահ ստիպուեցաւ մեծ բանակ մը խաւրել Խլաթայ վրայ. զոր գրաւեց, քանդեց եւ բնակչութիւնն դերի վարեց : Նոյն

¹ Նօտարք, էջ 196 :

² Անդ, էջ 199 :

³ Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 139 :

⁴ Աճառեան՝ Յուլիան հայերէն Չեռապրաց Թաւրիզի :

պատուհասի պիտի ենթարկուէին նաեւ Բաղէշ, Սասուն եւ Տարսն: Բնականաբար այս առթիւ մեծապէս պիտի կրէին այս կողմերուս քրիստոնեայ բնակչութիւնք: Չաքարիա ուզեց հաշտարար մտնել երկու բռնապետներու մէջ եւ այսպէս պաշտպանել իւր ժողովուրդն նոր ասպատակութեանց առջեւ: Երեք չորս ամիս զբաղցուց այս գործը զինքը, բայց իւր միջնորդութիւնն պսակուեցաւ յաջողութեամբ, եւ այսու առունն հռչակուեցաւ թէ քրիստոնեայ եւ թէ մահմետական ժողովուրդներու մէջ¹:

Փառօք եւ անուամբ դարձաւ Էջմիածին: Սակայն երկար չկրցաւ վայելել իւր դրից մէջ: Թէ ի՞նչ գործունէութիւն ցուցուց ինքը Էջմիածին, չէ աւանդուած: Յամենայն դէպս շատ ապահով չէր զգար ինք զինքը աթոռին վրայ: Իւր հակառակորդներն չէին ննջեր. որոնք ամէն հնարագիտութեամբ կը ճգնէին հալածել զինքը Էջմիածնէն: Առանց տարակուսի ասոնց գործն էր Հասան ալիի թշնամանալն Չաքարիայի հետ:

Սա Չհանշահի որդին էր, որ «չըջէր թափառական զվերին կողմամբ դաւառին Արարատեան»: Երբ Չհանշահ, Չաքարիայի պաշտպանն, Իրազ, Շիրազ եւ Արման ծագած նոր ապստամբական շարժումներն ցածցնելու համար՝ այն կողմերն գացած էր, Հասան ալի «չարախօսութեամբ ոմանց» կը խորհի նենգու-

¹ Այս մասին տես վարը Թ. 12 յիշատակարանը:

Թեամբ «ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Զա-
 քարիայն եւ պահանջել ի նմանէ գանձս եւ
 ինչս» (1461 Դեկտ.): Աչալուրջն Զաքարիա
 վերահասու կ'ըլլայ ժամանակին իրեն դէմ
 ծրագրուած դաւին եւ կը կանխէ Տնարագիտու-
 Թեամբ խոյս տալ, այնպէս մը որ նաեւ իւր
 հակառակորդաց ծրագիրն ի դերեւ ելլէ: Էջ-
 միածնի ամենանուիրական գանձերն՝ «զԱջ
 Ս. Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք», առած
 «յաւուրս ձմեռայնոյ» իրեններուն հետ գաղ-
 տագողի կը մեկնի Էջմիածնէն: Բագուան-Պայա-
 զիտ ճամբով կը հասնի «ի սուրբ ուխտն Ար-
 գելան»: Հեռացած Արարատեան սահմաններէն
 այլ եւս ապահով զգալով՝ հոն կը յայտնէ
 ինք զինքը եւ հետն բերած գանձերը: Համբաւը
 կայծակի արագութեամբ կը տարածուի քրիս-
 տոնեայ բնակչութեան մէջ. որոնք խուռնընթաց
 կը դիմաւորեն կաթողիկոսը եւ թափորաբար կը
 մեկնի Արգելեանի վանքէն դէպի Վան: Հոն կը
 մեծարէ զինքը տեղւոյն կուսակալն Մահմատ Բէկ՝
 Զհանչահի կաթնեղբայրն, որ անշուշտ յառա-
 ջագոյն արդէն ծանօթ էր կաթողիկոսին: Չուն
 Վանէն կը մեկնի Ոստան, ուսկից նաւով պիտի
 անցնէր Աղթամար: Հայոց անչափ ոգեւորու-
 Թիւնն կը գրգռէ մահմեդական ժողովուրդեան
 նախանձը, որոնք կորուստ կը նիւթեն կաթողի-
 կոսին դէմ: Սակայն Զաքարիա անվնաս կը զեր-
 ծանի այս անգամ ալ. հրաժարելով Ոստան
 քանի մ'որ մնալու խորհրդէն՝ փութանակի կ'ա-
 ճապարէ Աղթամար. ուր մեծ շքով մուտ կը

գործէ Դեկտեմբեր 11ին (Հայոց ՋԺԱ տար-
ւոյն Նաւասարդ 16ին, Ուրբաթ օր մը¹):

Յիշատակագրի մը համաձայն (ՋԺԱ թուէն)²
Ջաքարիա հետը բերած սուրբ իրերը Աղթա-
մար ձգելով՝ կրկին Էջմիածին վերադարձաւ.
“Եւ ինքն դարձեալ գնաց ի յաթոռն իւր յԷջ-
միածին եւ կացեալ յոլով ժամանակս եւ տիրէր
երկու աթոռոցն ի թուականիս Հայոց ՋԺ³”:
Իրեն ընկերացած էր հօրեղբօրորդին Ստեփանոս,
զոր Էջմիածին արքեպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Բայց դարձեալ շնորհուեցաւ իրեն հան-
գիստ աթոռին վրայ: Էջմիածին շատ հակառա-
կորդներ ունէր Ջաքարիա. որոնք ամէն հնարիւք
իրեն կորուստը կ'ուզէին: Երկու Աթոռներուն
հազիւ երկու տարի տիրացած՝ դեղակուր կ'ըլլայ
յԷջմիածին իւր հակառակորդներէն, յընթացս
1464 տարւոյն: Այս դէպքն այսպէս կը յի-
շատակագրէ ժամանակակից մը՝ Յովհաննէս
ՋԺԳ թուին՝ 1441ին գրուած Աւետարանի մը
լուսանցքին վրայ. “Տէր Ջաքարիա կաթողիկոսն
էառ զԷջմիածինն եւ երկու տարի ի տեղն նստաւ.
եւ դեղակուր եղեւ ի նոցանէ³”:

Հաւաքարանն (Բիւզանդիոն թ. 1195)
մահն Էջմիածին դառնալէն ամիս մը ետքը կը
ղնէ: Ուրիշ Յիշատակագիր մը ՋԺԲ թուին՝
Ջաքարիայի ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան

¹ Ուրիշ է ըստ տոմարագիտական հաշուին. ՋԺԱ,
Նաւասարդ 1 կը համապատասխանէ փրկչական 1461
Նոյ. 26ին, ուստի Նաւասարդ 16 — Դեկտ. 11 Ուրբաթ:

² Նօտարք, 208: Իմա՝ սկսեալ ՋԺ թուէն:

³ Նօտարք, էջ 220:

Բ տարին հաւասար կը դնէ Ջհանշահի ԻԴ տար-
ւոյն¹: Ճշգիւ ալ՝ Ջհանշահ գահ բարձրացաւ
1437ին, որով անոր 24^{րդ} տարին կ'իյնայ
1462ին: Փիրղալէմեան մահուան տարին կը
նշանակէ 1466ին (Դիւան, Դ, էջ 771). բայց
ինձի կ'երեւայ թէ Ճշգագոյն կ'ըլլայ եթէ մնակ
1464 թուին վրայ. վասն զի բոլոր յիշատակա-
գիրք կը յիշեն զԵբը մինչեւ ՋԺԳ՝ այն է
1463 Նոյ. — 1464 Նոյ. թուականն եւ այնու-
հետեւ կը լռեն. Յովհաննէս գրիչն մինչեւ ան-
գամ յայտնապէս այս տարին կը նշանակէր մա-
հուան թուականը:

Այս հաշուով Ջաքարիայի ընդհանուր
Հայոց կաթողիկոսութիւնն տեւած էր 1460
Յուլիս — 1463/4, 3 տարի մտաւորապէս:
Ճշգիւ դժուարին է որոշել, քանի որ ամսա-
թուերն անծանօթ են:

Էջմիածին Աթոն կը գրաւէ Արիստակէս
որ առաջին անգամ 1465 կը յիշուի². Իսկ
Աղթամար կը յաջորդէ Ստեփանոս:

Ջաքարիայի կաթողիկոսութեան 30 ամեայ
շրջանին բազմաթիւ յիշատակարաններ գրուած
են, որոնց մէջ կը յիշուի յաճախ իր անունը:
Այս տեղ ի մէջ կը բերեմ կարեւորներն միայն,
որոնք Ջաքարիայի կենսագրութեան համար
մանրամասնութիւններ կը բովանդակեն:

1. Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի կղզիա
Աղթամար... ի հայրապետութեան տէր Ջա-

¹ Նօտարք, էջ 217:

² Նօտարք, էջ 221:

քարիայի եւ ի Թուին Հայոց ՊՁԵ (1436) ձեռամբ Գանիէլ քահանայի¹:

2. Կարապետ գրիչ յամի ՊՁԶ (1447) կ'օրինակէ Աւետարան մը ի վան «ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ, եւ ի Թագաւորութեան Զհանչայ ամիրզին... ի դառն եւ վշտաշատ ժամանակիս. որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց մահ տարածեցաւ յաշխարհի յԱսորոց մինչեւ ի Հայք եւ անողորմ կոտորեցան անթիւ տղայք եւ մանկուեր, եւ ոչ գիտեմք զինչ լինելոց եմք: Այլ եւ յիշեսցիք սուաջի Բրիտանի զպատուական հայրապետն զուղղափառ անբիծ ախոյեան քաջ եւ յաղթող՝ զարասէր զաղքատասէր եւ ողորմածն՝ զտէր Զարարիս կաթողիկոս, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա ջան անշիջանելի ի սուրբ եկեղեցի. եւ աջն անեղին եւ քազուկն հօրին պահապան եւ հովանի լիցի նմա ամէն»²:

3. Թովմա Մեծօփեցի³ Թուելով էջմիածնի Աթոռոյն նորոգութեան պատճառները՝ կը յիշէ երազ մը այսպէս. Ի սոյն աւուրցս որ կայր մեզ առաջի (այն է՝ 1441, ընտրութենէն յառաջ), Ստեփանոս ոմն ճգնաւոր եւ միայնակեաց, ի կողմանէն Աղթամարայ տրանջելով գայր առ իս, թէ վասն էր ոչ գան յԱղթամար ի հնազանդութիւն նոցա առաջնոր-

¹ Նօտարք, էջ 107:

² Անդ 113. ուրիշ յիշատակարաններ յամէ ՊՁԹ՝ էջ 121. ՊՂ՝ էջ 127:

³ Յիշատակարան, հրտ. Կոստանեանց, էջ 66:

դին տէր Զաքարիա կաթուղիկոսին. եւ երթեալ ննջէ ի գուն սուրբ Եկեղեցոյն Ստեփանոսի Նախավկային ի գեղն Աղի...:

4. «ՊԼԶ¹ թվին (1447) ի հայրապետութեան Զաքարիայ՝ սուրբ Յարութիւնս նորոգեցաւ²;

5. Եւ արդ ես... Ներսէս անուամբ եւեթարեղայ՝ եղկելի ոգիս ծրագրող սորա (Աւետարանի)... գրեցի զսա ընդ հովանեաւ գերապայծառ եւ երկնանման սուրբ խաչիս գմբէթայարկ տաճարիս. եւ սուրբ Փրկչին՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսիս. եւ ի հայրապետութեան տեսուն Զաքարիայի. եւ ի թուականութեան հայկազեան տումարիս ՊԼԷ՝ ամին: Ներսէս սոսկ անուն արեղայիս որ զսուրբ Աւետարանս գծագրեցի եւ ծնողացն իմոց Կոտոնի բէկին, եւ Էմնայ Խաթունին. եւ հարազատ եղբօրն իւրոյ Ստեփաննոս սրբասէր կրօնաւորի. Աստուած ողորմի ասացէք հոգեւոր հօրն իմոյ անյաղթ փիլիսոփային՝ Մինասեց թումային ամէն³:

6. Իսրայէլ քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի գիւղս Փասավանք» Մոկաց, «ի թուիս Հայոց ՊԼԶ ի կաթուղիկոսութեան հայ-

1 ԱՅԼ եւ այլ յիշատակարաններ՝ յամ ՊԼԳ (Աղթամար)՝ Նօթարք, էջ 133, 134. ՊԼԳ (Աղթամար), էջ 146. ՊԼԵ (Բաղէշ), էջ 152 (Աղթամար), էջ 153 (Վան), էջ 154:

2 Խ. Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1905. Դիւանոյի Ս. Յարութիւն վանքի աւերակներուն վրայ:

3 Նօտարք, էջ 159: Ներսէս ունի ուրիշ Յեշատակարաններ ալ. տես իր մասին վարը:

կազման սեռի տեառն Զաքարիայի Աղթամարցոց. զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անասանելի զաթոռ հայրապետական եւ զթագաւորական. զի յիշելով զանուանս նոցա սասանեալ սաքրին եւ ոչ եւս երեւին թշնամիք ճշմարտութեան¹։”

7. Աւետարան գրուած “ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ նորաչէն Ս. Էջմիածնին որ անուամբ Բազենից վանք յորջորջի (ի Գնունիս). ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի, եւ յաթոռակալութեան մերոյս վիճակին՝ պարծանք պարծանաց կաթողիկէ եկեղեցոյ սուրբ Խաչին Աղթամարայ տէր Զաքարիայի Հայոց կաթողիկոսի. ի թագաւորութեան Ջհանշահի որդւոյ Ղարայ Ուսուֆի, ի թուականիս մերում ԶԳ (1455) յորում ժամանակի յոյժ ճշդիւ հարկապահանջութեամբ տառապի ազգս Հայոց²։”

8. Յամի 1459 Ոստան գրուած ճաշոցի մը յիշատակարանին մէջ կ’ըսուի³. “Եւ դարձեալ ծանուցանեմք ձեզ՝ զաւեր աշխարհիս մե-

1 Նօտարք, էջ 156. ու իշ յիշատակարաններ՝ յամ 99Ը (Աղթամար), էջ 162. Զ (ի վանս Փքբ Ահոռոյ Ջերմածորոյ), էջ 168. ԶԱ (ի վանս Ս. Գեորգոյ), էջ 169. (Աղթամար), էջ 170. ԶԳ (Բաղէշ), էջ 174. (ի վանս Սուխարոյ), էջ 174. ԶԳ (Փասայվանք), էջ 178. ԶԵ (Հիզան), էջ 184. ԶԶ (Ղան), էջ 189. ԶԵ (Աղթամար), Կար. Յուցակ, Թ. 945. ԶԸ (Աղթամար), Էջմիածնի Թ. 1368-Հմմտ. Արարատ 1910, էջ 625:

2 Թորոս Աղբար, Բ, էջ 387-388: Նօտարք, էջ 179:

3 Նօտարք, էջ 194:

րոյ, որ վասն մեր մեղաց հաս... [երեք տող
անընթեռնելի] Մակու, եւ յազգմանէ չարին եւ
վասն ծովացեալ մեղաց մերոց արձակեցաւ ի
յերկաթոյն եւ բազում աւեր արար քաղաքաց
եւ զինչ բռնած կայր հօրն ազատեաց՝ զՂլիճ
Ասլանն եւ զորդին իւր զԱրապչէն եւ զորդին
նորա. եւ ժողովեաց առ ինքն եւ արար իւր բա-
զում հեծեալս. եւ յետոյ առաքեաց զՂլիճ Աս-
լանն ի վերայ Վանայ բերդին զի աոցէ զնա եւ
ոչ կարաց. եւ ապա խորհուրդ չար արար վասն
երկրին մերոյ եւ արար շատ աւեր եւ թա(լան).
եւ գնաց ամօթով ի յետս եւ մնաց երկիրս
աւերեալ. բայց մնաց փոքր ի շատէ երկիրն
Գաւաշից (Ռշտունեաց) ի դատարանք. ... եւ
մնաց ի խաղաղութեան Աղթամար, զօրու-
թեամբ սուրբ Խաչին եւ արիութեամբ տէր
Զաքարիա կաթողիկոսին: Ի սմին աւուրս
գնաց (Զաքարիա կաթողիկոս) մնչիւք մօտ
մրզայ Ջհանշէն զաւերումն աշխարհիս. եւ ե-
լեալ (Ջհանշահն) ի քաղաքէն Խոյու բազում
զօրօք, եւ եկեալ վրէժինդիր վասն աւերման
աշխարհիս եւ վասն տառապեալ ազգիս քրիս-
տոնէից՝ զոր յուսամբ որ զմրզայ Ջհանշէն ընդ
երկայն աւուրս արասցէ. զի թէ չէր եկեալ՝
ազգս քրիստոնէից կորուսեալ էր... Եւ այս
եղեւ ի թուականիս Հայոց ԶԸ:»

9. Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ի քաղաքս
Արժկէ... ձեռամբ... Միքայէլ սուտանուն քա-
հանայի ի թուականութեանս Հայոց ԶԹ. (1460)
ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի... .

(ի խնդրոյ Ստեփանոս միայնակեցի)... Եւ ես Ստեփանոս ետու զսուրբ Աւետարանս Հաւատաւորի վանաց զրան Ս. Գէորգայ զօրավարին՝ ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի որ յայսմ ամի տիրեաց Էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն¹:

10. Գրիգոր քահանայ ԶԹ թուին կ'օրինակէ ճառընտիր մը « յաստուածարնակ կղզիս Աղթամար... ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի, որ յայսմ ամի եղև պատրիարք² »:

11. Կարապետ քահանայ կ'օրինակէ Աւետարան մը յոստան ԶԹ (1461) թուին « ի հայրապետութեան տեառն Զաքարիայի. որ եւ յայսմ ամի բերաւ Աջ սուրբ Լուսաւորչին ի յԱղթամար ի դուռն սուրբ Թաշին. ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս՝ յորում ի խիստ նեղութեան եւ ի չար ծառայութեան կամք³ »:

12. Զաքարիայի կենսագրութեան համար շատ կարեւոր յիշատակարան մը պահպանած է Առաքել Գաւրիթեցի, էջ 420—426 (ասկէ՝ Նօտարք, էջ 200—205), ուր նկարագրալից ոճով պատմուած է այս թուականին Զաքարիայի Ս. Աջով Էջմիածնէն փախչիլն եւ մեծահանդէս Աղթամար մտնելը: Որչափ ալ բաղձալի էր մեզ այս նկարագրութիւնն այս տեղ յառաջ բերել ամբողջութեամբ, բայց զանց կ'ընենք երկա-

¹ Նօտարք, էջ 196: Անդ ուրիշ յիշատակարան մ'ալ գրուած նոյն թուին յԱղթամար:

² Անդ, էջ 199:

³ Անդ, էջ 205:

րութեան համար, բաւականանալով քաղուածովս:

“Արդ գրեցաւ սուրբ գիրքս (Յայտմաւորք) յամի թուականութեանս Հայոց ՋԺ ամին, յերկիրս Քաջբերունւոյ ի քաղաքս Արճէշ... ի հայրապետութեան տեառն Ջաքարիայ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ ի բոնակալութեան ազգին Նետողաց Ջհանշահ փատշահին, որ եւ բազում... զօրօք եւ գնացեալ եմուտ ի տունն Իրաղայ... էառ զքաղաքն (Ասպահան)... եւ անտի գնացեալ եմուտ ի Հրէ եւ ի Խորասան... եւ դարձեալ եկն ի թախտն իւր, ... ի Թարվէզն Որոյ ընդ առաջ գնացեալ մեծ հայրապետ տէր Ջաքարիայն աթոռակալ Ս. Խաչին Աղթաբ մարայ, որ էր թագաւորազն ի թոռանց եւ շառաւիղէ արքային Գագկայ, բազում ընծայիւք եւ պատարագօք. զոր յոյժ սիրով ընկալաւ զնա արքայն արքայից Ջհանշահ փատշահն եւ զշխոյն Բէկում Խաթունն, եւ պատուեալ մեծարեցին զնա. եւ ետուն նմա խլայ եւ պարգեւ զԱջ Լուսաւորչին մերոյ Ս. Գրիգորի. եւ զպատիւ պատրիարքութեան: Որոյ... եկեալ... ի սուրբ Էջմիածինն... նստաւ ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց... Ընդ այնմ ժամանակին եղեւ ցասնուլ փատշահին ի վերայ ամիրային Բաղիշու. եւ բարկութեամբ առաքեաց չորս զօրագլուխս երկոտասան հազար հեծելազօրօք ի վերայ քաղաքին Խլաթայ. եւ գնացեալ աւարեալ քանդեցին զնա...

եւ զնոյն հանդերձեալ էին առնել ի Բաղէշ եւ
 ի Մուշ եւ ի Խութ եւ ի Սասունք եւ յամենայն
 գաւառսն նոցա: Զոր տեսեալ նորընծայ պատ-
 ըիարքն տէր Զաքարիայ զտարակուսանս աշ-
 խարհին այնորիկ... մտեալ առաջի թագաւորին՝
 ետ զանձն իւր փրկանս փոխանակ բազմաց.
 տուեալ ձեռագիր եւ մտեալ դաման առնուլ
 հարկս յամիրայէն Բաղիշու եւ տալ կայսերն
 առ ի մնալ երկրին ի խաղաղութեան... Որոյ
 հաւանեալ արքայն եւ դշխոյն ետուն նմա նշա-
 նագիր եւ հրաման առնել զինչ եւ կամեսցի.
 եւ նորա ելեալ յերեսաց նոցա վաղվաղակի
 ձիրնթաց արշաւմամբ գնացեալ եհաս ի քա-
 ղաքն Բաղէշ: Որոյ ընդ առաջ ելեալ ամիրայն
 հանդերձ ամենայն մեծամեծօքն իւրովք, եւ մե-
 ծարեալ փառօք տարաւ զնա ի գլուխ բերդին.
 եւ խոստացան առնել զկամս նորա եւ տալ զինչ
 եւ ինդրեսցէ. բայց միայն զի յետս դարձուցէ
 զամենայն հեծելազօրսն ի բերդէն Խլաթայ: Եւ
 նա առեալ զվկայութիւն ի բերանոց նոցա գնաց
 ի Խլաթ. եւ ետ զօրագլխոցն կրկին ձեռագիր.
 եւ ցուցեալ նոցա զնշանագիր փատշահին եւ
 համոզեաց զնոսա, որք խաղաղութեամբ գնացին
 ի տեղիս իւրեանց. եւ ինքն դարձաւ ի Բաղէշ
 եւ նստաւ ամիսս երիս եւ առեալ զխոստացեալ
 հարկն կայսերական, եւ տարեալ մատոյց ա-
 ռաջի փատշահին. եւ արար խաղաղութիւն ի
 մէջ նոցա. եւ ազատեաց զամենայն խառնիճա-
 ղանձ ժողովուրդն զհայ եւ զտաճիկ ի ձեռաց
 անօրինաց...: Եւ նորա դարձեալ ի փատշահէն

նստաւ յաթոռն իւր ի Ս. Էջմիածինն. եւ մեծարանօք խիլայեալ եղեւ յերկուց գոռոզաց յայլասեռից, ի թուրքման փատշահէն եւ ի քուրդ ամիրայէն . . . :

Եւ եղեւ կրկին անգամ գնալ Քհանշահ փատշահին ի տունն Իրաղայ, ի Շիրազ եւ ի Քրման. եւ էր նորա որդի մի Հասանալի անուն, որ շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան. եւ նա նենգութեամբ չարախօսաց ոմանց կամեցաւ ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Զաքարիայն եւ պահանջել ի նմանէ գանձս եւ ինչս. զոր իմացեալ մեծ հայրապետն զնենգութիւն նորա, եւ առեալ զԱջն սուրբ Լուսաւորչին հանդերձ այլ սպասիւք յաւուրս ձմերայնոյ եւ գնացեալ մինչ ի Քաղուան. եւ անտի եկեալ ի բերդն Քայազիտի. եւ անտի իջեալ ի սուրբ ուխտն Արգիլան . . . Եւ անդ հասեալ յայտնեաց զգանձն աստուածային՝ զԱջն Ս. Լուսաւորչին մերոյ զսրբոյն Գրիգորի. հանդերձ խաչալամովն, . . . Եւ դէմ եղեալ գալ ի հայրենի աթոռն իւր ի . . . սուրբ Խաչն Աղթամարայ: Եւ ել համբաւ գալոյ նորա հանդերձ Ս. Աջովն եւ խաչալամովն, որ բարձրացեալ կայր ի ծայրս ձողոյ, եւ խաչ ոսկի կառուցեալ ի գլուխ նորա. ընդ որ գրոհ տուեալ ամենայն բնակչաց գաւառացն. ընդ որ գայր հայրապետն եւ ամենեքեան ընդ առաջ ընթանային խնկօք եւ մոմեղինօք եւ զնմամբ խոյոց եւ զուարակաց . . . մինչեւ եկեալ եհաս ի գաւառն Տոսբոյ եւ մտեալ ի քաղաքն Վան՝ բազում եպիսկոպոսօք

եւ վարդապետօք, քահանայիւք եւ բազմամբօրի ժողովրդօք՝ ձիօք եւ ձիաւարօք, եւ խաչալամն առաջի. եւ քահանայքն յառաջ եւ յետոյ երգէին քաղցր եղանակօք. եւ այնպէս պերճ եւ փառաւոր եմուտ ի քաղաքն Ղան:

Իսկ պարօնն այն, որ նստէր յամուրն Շամիրամայ՝ ի բերդն Ղանայ Մահմուտ բէկ կոչեցեալ, որ էր կաթնեղբայր Զհանշահ փատշահին, ... ցանկացաւ տեսութեան Ս. Աջոյն եւ յղեալ տարաւ ի գլուխ բերդին... եւ մեծարեալ խիլայեաց զհայրապետն եւ դարձոյց յօթեւանս իւր... Եւ յետ աւուրց ինչ առեալ հրաման ի պարօնէն գնալ ի հայրենի աթոռն իւր ի յԱղթամար. իբրեւ ել ի քաղաքէն՝ ելին ընդ նմա բազմութիւնք եպիսկոպոսաց, վարդապետաց եւ քահանայից եւ ամենայն ազատագունդ խօջայքն Ղանայ, ձիօք եւ ձիաւարօք սպառազիւնեալք. եւ եկեալ հասին մերձ ծովահայեաց քաղաքին Ոստանայ, որում ընդ առաջ ելին ամենայն բնակիչք քաղաքին... մինչ գրեթէ քան զհազար մարդ աւելի կայր յառաջ եւ յետոյ մեծ հայրապետին... եւ այնպէս շքեղ փառօք եմուտ ի քաղաքն յՈստան: Իբրեւ տեսին այլասեռ բնակիչքն... խորհեցան... զի դաղտագողի նենգեցեան հովուապետին. զոր իմացեալ... ընդ լուսանալ առաւօտուն առեալ զՍ. Աջն՝ գնալ ի յեզր ծովուն ուր նաւահանգիստն լինէր... Եւ անդ զտեղի առեալ օրհնեաց զամենեսեան... եւ ինքն... եմուտ ի նաւն եւ գնաց յաստուածաբնակ կղզին յԱղթամար ի հայրենի ժառանգու-

Թիւն իւր... եմուտ ի յամուր կղզին Աղթամար
 եւ հանգեալ ի գմբեթայարկ Ս. Խաչն¹ ի բուն
 տեղիսն իւր. ի Թուականութեանս մերում
 ԶԺԱ ամին. ի սկիզբն տարւոյն, որ էր Նաւա-
 սարդի ամսոյ ԺԶ յաւուր Ուրբաթի սուրբ
 Յակոբայ պահոցն եմուտ սուրբ Աջն² յԱղթա-
 մար... Եւ զայս լուեալ ամենայն բնակչաց դա-
 ւառացն օր ըստ օրէ գոյին յերկրպագութիւն
 Ս. Աջոյն եւ յողջոյն մեծ հայրապետին բազում
 ընծայիւք եւ պատարագ օր. եւ օրհնութեամբ,
 մեծաւ ուրախութեամբ դառնային ի յարկս
 իւրեանց...»

13. Յայտնաւորք մը կը գրուի ի կտուց
 յամի ԶԺԱ (1462) «ի կաթողիկոսութեան
 Հայոցս տեառն Զաքարիայի. որ տիրեաց երկու
 ակոռոյն, ոչ զարալով այլ բաշխելով եւ շնոր-
 հելով Զհանչահ զանին. որ գնաց տէր Զաքա-
 րիա կաթողիկոսն եւ նստաւ ի յԷջմիածինն, եւ
 երբ իւր կամաւ զսուրբ Աջն Լուսաւորչին ի
 յերկիրս Վասպուրական. ի գեօղն եւ ի քա-
 ղաք շուրջ ածելով ի տեսութիւն որդիացեալ
 քրիստոնէիցս. քանզի ուրախացեալ բերկրեցան
 յաստուածատուր պարգեւացն եւ շնորհացն՝ որ
 տուաւ ի սուրբ Աջէն Լուսաւորչին. եւ ամենայն
 ոք օրհնէր զարարիչն Աստուած եւ զտէր Զա-
 քարիա կաթողիկոսն որ արժանացոյց տեսեան
 սուրբ Աջոյ Լուսաւորչին: Եւ ապա տարեալ ի
 յաստուածապահ կղզին Աղթամար. եւ գլորեալ

1 Տպ. Աջն:

2 Տպ. Խաչն:

Աղթամար՝ ելին ընդ առաջ սուրբ Աջին եւ թագաւորական զարմին տէր Զաքարիայ կաթուղիկոսին, որ էր ի յազգէն Գագիկ թագաւորին. եւ բերեալ պաշտելով եւ ուրախութեամբ ի յերկնանման եւ ի լուսեղէն գմբեթայարկ եւ կամարածեւ սուրբ Խաչն. անդ էր տեսանել զուրախութիւն եւ զցնծութիւն վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ կրօնաւորաց: Քանզի գրոհ տուեալ էր յամենայն տեղաց եւ եկեալ էին տեսանել զսուրբ Աջ Լուսաւորչին, եւ եղեալ ի սուրբ եկեղեցին՝ ընդ այլ սուրբ Աջերոյն որ անդ կային. եւ ինքն զարձեալ գնաց ի յաթոռն իւր Աշքիածինն եւ կացեալ յողով ժամանակս եւ տիրէր երկու ամսոոյն ի թուականիս Հայոց ԶԺ ի թագաւորութեան ԶՏանշայ զանին¹:

14. Աւետարան² գրուած ի Վան «ի թուականութեանս Հայոց ԶԺ ի հայրապետութեան տեսան Զաքարիայի որ մին ամ է որ նստաւ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին ի Աշքիածնի»:

15. Յովհաննէս գրիչ կ'որինակէ Աւետարան մը ԶԺԱ թուին յԱրձէշ «ի կաթուղիկոսութեան մեծ իմաստասիրին քաջ եւ արի հայրապետին տեսուն Զաքարիայի. որ եւ նա աստուածատուր գորութեամբն տիրեաց երկու ամսոոյն Աշքիածնի եւ Աղթամարայ. զոր տէր Աստուած հաստատուն պահեսցէ զսա ամն³»:

¹ Ատարբ, էջ 207, 208:

² Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 139:

³ Ատարբ, էջ 209:

16. Մայր Մաշտոց¹ գրուած յԱղթամար ԶԺԲ թուին՝ «ի հայրապետութեան Տեառն Զարարիայի որ եղև պատրիարք ընդ հանրական ամենայն հայկազեան տոհմիս»:

17. Աւետարան գրուած ի վանս Յաւղեաց քար ԶԺԲ թուին՝ «ի կաթողիկոսութեան տէր Զարարիայի՝ Բ ամ, ի զանութեան Զհանչահին՝ ԻԳ ամ²»:

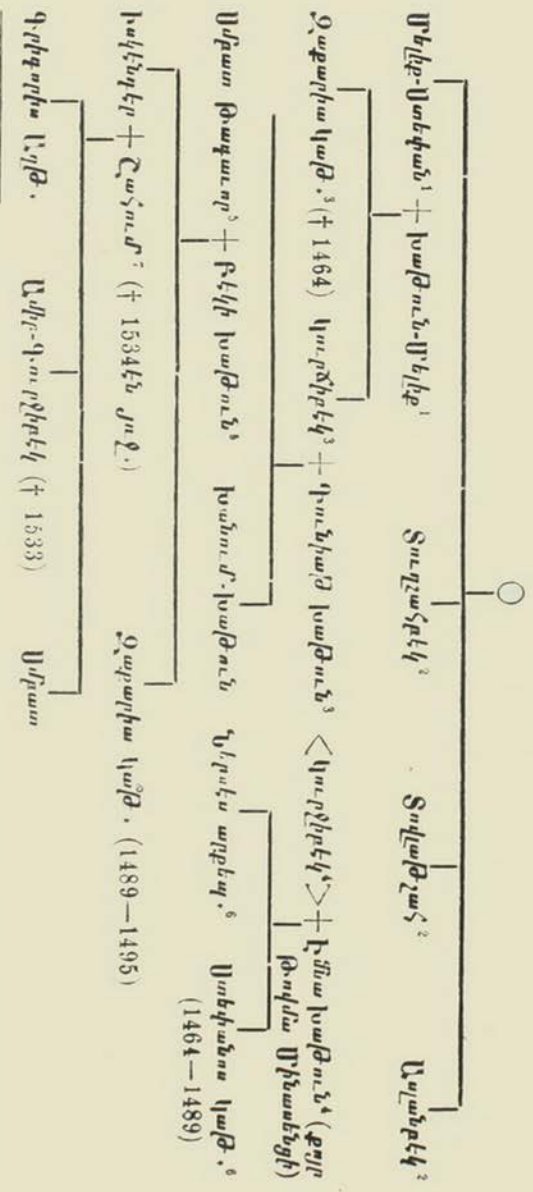
18. Յիշատակագրութիւն 1441 թուին գրուած Աւետարանի մը մէջ³. «ի թուականիս հայոց ԶԺԳ (1464) տէր Զարարիա կաթողիկոսն էառ զԷջմիածինն. եւ երկու տարի ի տեղն նստաւ. եւ զեղակուր եղև ի նոցանէ, եւ սրբութիւն սուրբ Խաչիս եւ Աւետարաններս եւ գրեանքս ի ձեռն այլոց մատնեցաւ: Եւ ես Յովանէս մաղթասի թափեցի զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց Գաւթին»:

¹ Էջմիածին՝ Գեորգեան Յուցակ. Թ. 498:

² Նօտրէտ, էջ 217 Աւրել մը ԶԺԲ թուէն (յԱրծկէ) Սարգիսեան՝ Յուցակ, էջ 620: Գարձեալ 2 հառ ԶԺԳ թուականէն (Արծկէ) Նօտրէտ, էջ 219. տես եւ Նյւրբուր, էջ 198. Մաշտոց գրուած նոյն թուին Եղիվարդ «ի իւրեղէն իւրեղեան Դէր Զուրբէն ի յիւր զուրբ շուրջապարտ»: Թովմա քահանայ ԶԺԲ թուին Մաշտոց մը կ'օրինակէ յԱղթամար «ընդ հովանեաւ ամենայն թուին Ս. Խաչի եւ շուրջապարտ Ս. Լուսինն Ալէն, ի պատրիարքութեան տեառն Զարարիայի Հայոց վերադիտողն» Նօտրէտ, էջ 216: Նոյն թուէն գրուած ի Բաղէշ՝ անդ, էջ 214: գրուած յԵզրգոս Տարօնոյ՝ անդ, էջ 215 — Բիւզանդիոն 1908: Թ. 3500 եւ ի վան, Բարխուդարեանց՝ Արցախ, էջ 267:

³ Նօտրէտ, էջ 220:

Աղթանուրդ պս շրջանի կաթողիկոսաց ցեղաբանութիւնը .

1 Ըստ 1444ի արձանագրութեան, Հովն. Հաւաքարանին սողերը - 2 Ըստ 1444ի արձանագրութեան, ուսկից յայտնի չէ սախայն ասու գումթեագր թէ ասոնք Պեղիք Ստեփանի եղբայրներն են - 3 Ըստ Ա. Ենեան. թ. 41 Զարբնորին - 4 Արդճեանու Ներսէս արքեպ. կանոնանէ իւր ծնողքն Կուրճիբէկ եւ Իմաստախաթուն. հարկ է ժառանգել թէ Կուրճիբէկ երկրորդ անգամ ամուսնացած է արեւել. թովմա Սիւսանցիի քոյրը գլխաւ - 5 Ըստ Ա. Ենեան. թ. 41 Զարբնորին անս իմ Գրիգորին Աղթանուրդի, էջ ԺԿ - 6 Հովն. Ներսէս Արքեպ. Սիւսուրդարանները - 7 Տեա իմ Գրիգորիա Աղթանուրդի, էջ ԺԿ - ԺԿ :

12. Ստեփանոս Դ. (1465—1489):

Ընդ. Օր. զինքը « Զաքարիա Աղթամարցւոյն Տօրեղբօրորդին եւ Գաւիթ Աղթամարցւոյն քրոջ Թողը » կը համարի: Մեզի ծանօթ են իր ծնողք՝ Գուռջիբէկ եւ Էմնա Խաթուն. վերջինս էր քոյր Թովմա Մինասեանց քաջագիր վարդապետի¹: Ստեփանոսի հարազատ եղբայրներէն կը յիշուի Ներսէս արեղայ, ապա արքեպիսկոպոս, որ իւր եղբօր հետ ուսած է առ ոտս մօրեղբօր՝ Թովմա Մինասեանցի: Ունինք Ներսէսէն երեք Աւետարան, գրուած յԱղթամար 1448², 1457³ եւ 1458⁴ տարիներուն:

1448ին կը յիշուի Ստեփանոս իբր « սրբաօէր կրօնաւոր »: 1461ին ընկերացած է Զաքարիայի դէպ ի Էջմիածին, ուր եւ ընդունեցաւ արքեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: Զաքարիայի եղբրական մահուրնէն ետքը վերադարձաւ Աղթամար, ուր ընտրուեցաւ եւ օծուեցաւ կաթողիկոս Աղթամարայ (1465): Յիշատակագիրք թէեւ ՋԺԴ թուին (1 Նաւասարդ = 25 Նոյ. 1465) զինքը արդէն կաթողիկոս գիտեն, բայց ուրիշ մը (տե՛ս վարը) ՋԺԵ թուին « նորընծայ կաթողիկոս », կ'անուանէ, ուստի հաւանօրէն ՋԺԴ տարւոյն մէջերը պատահած ըլլալու է օծութիւնը: Հետաքրքրական է այս

¹ Նօտարք, անդ:

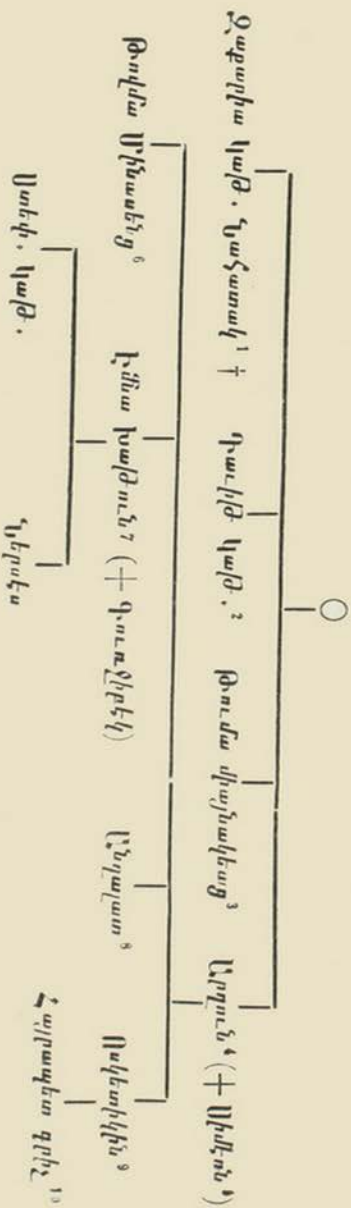
² Նօտարք, էջ 159:

³ Անդ, էջ 185:

⁴ ԱՐԲՏ 1910, էջ 625:

⁵ Նօտարք, էջ 159:

Ստեփանոսի ազգազրույցի աստիճանի սյուր կողմնակի .

1 Տեա վերը : - 2 Տեա վերը : - 3 Ուտուցին Թովմա Մինասեհի, Գիւան, Թ. էջ 131 - 4 Գիւան, Թ. էջ 131 - 5 Նոր եղբայրն է Չարգան, Հայրն Մկրտիչ կոնաւորի, Գիւան, էջ 131 - 6 Բալ գրիչն Արթուրայ. Իր մասին Գիւան, Թ. էջ 131-132 - 7 Նորայր, էջ 139, ԱՄՍՏ 1910, էջ 623 - 8 Գիւան, էջ 131 - 9 Գիւան, էջ 131 - 10 Գիւան, էջ 131-132

նկատմամբ անթուական յիշատակարանի մը հաղորդած մանրամասնութիւնը¹.

“Եւ ապա եկն (յէջմիածնէ) յԱղթամար տէր Ստեփաննոս արհիեպիսկոպոսն եւ ամենեքին ձովեղբրեայքն ժողովեցան եւ ձեռնադրեցին զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց, բազում եպիսկոպոսօք, վարդապետօք, կրօնաւորօք, քահանայիւք եւ ժողովրդեամբք.” եւ կը յաւելու “Եւ յայնժամ օծեցին զպարօն Սմբատ թագաւոր ըստ նախնեաց իւրոց Գագկայ, զի ի վաղուց անտի ազգս Հայոց չէր տեսեալ թագաւոր: Փրկիչն մեր Քրիստոս զօրացուցէ զնա եւ բարձրացուցէ զաթոռ իշխանութեան մերոյ եւ զաթոռ յԱղթամարու եւ զսուրբ Աջն Լուսաւորչայ եւ զաթոռակալն մեր՝ զտեսուչ բանաւոր հօտիս զամենագով զտէր Ստեփաննոս կաթողիկոս ամենայն Հայոց եւ զնախնիս իւր ամէն”:

Այս Սմբատ ըստ թուվմա Մինասենցի անթուական յիշատակարանի մը² էր օրդի Ամիր Գուռչիբէկի եւ Գունիա Խաթունի, եղբօրօրդի Զարարիա կաթողիկոսի: Ամուսնացած էր Բէկի Խաթունի հետ, ուսկից ունեցած զիսկենդէր, Գրիգորի Աղթամարցւոյ հայրը: Ըստ այսմ Ստեփաննոսի հայրն պարօն Գուռչիբէկ կ’իյնայ Սմբատի պապին եղբայր: Սմբատ կը սերէր հետեւաբար հօր կողմանէ Սէֆէտինեան տնէն եւ

¹ Բիւզանդիոն 1900, Թ. 1196: Իրաւունք (Առանա), 1911, Թ. 5:

² Հանդ. ԱՊ. 1915, էջ 19:

մօր կողմանէ Արծրունեաց Գագիկ թագաւորի գծէն, ինչպէս վերը բացատրեցինք: Այս ծագմամբ կը պարծէին միշտ Սէֆէտինեանք թէ յառաջ եւ թէ ետքը. եւ իրենց «արքայուն» տիտղոսն կը համապատասխանէր լիովին արքայական ծագման: Մանաւանդ այս շրջանին երբ Չաքարիա երկուց աթոռոց իշխեց, Ս. Գրիգորի Աջն Աղթամար փոխադրուեցաւ եւ Չհանշահի բարերարութիւնն կը վայելէին, յիշեցին անոնք իրենց այս պանծալի արքայածնութիւնը¹: Թեքրեւս բացի փառասիրիկ ձգտումէ՝ նաեւ ծածուկ խորհուրդ մը կար, Աղթամարայ աթոռին նշանակութիւնն թէ եկեղեցական եւ թէ քաղաքական տեսակէտներով բարձր ընծայելով՝ ազգին համակրութիւնն եւ հաւանութիւնն յանկուցանել: Յիշատակագիրք առաջին անգամ այս շրջանին ի վեր կը հանեն Աղթամարայ կաթողիկոսաց «յազգէն եւ ի ցեղէն Գագկայ», սերիլն: Թէ բազմահնարն Չաքարիա իւր այս արքայածին ծագումն նաեւ Չհանշահի առջեւ ի վեր հանած է եւ դիւանագիտական բանակցութեան մէջ մտած՝ իւր աթոռն յաչս ազգին ընդունելի երեւցնելու նպատակաւ Աղթամարայ հին թագաւորական գաւազանն ծաղկեցնելու մասին, գոնէ առ երեւոյթս իւր ազգականներէն մին թագաւորական թագով ճոխացնելով, յայտնի չէ: Չհանշահի ցոյց տուած մտերմութիւնն եւ սէրն

¹ Հմմտ. մեր յօդուածն՝ Ազատութեան շարժումը ԺԵ—ԺԶ դարուն Հայոց մէջ, Հանդ. ԱՄ. 1917/18, էջ 141—154. յատկապէս էջ 143:

կրնայ զայս հաւանական ընծայել: Թէեւ Զա-
քարիա անակնկալ մահուամբ իւր այս ծրագիրն
չկրցաւ իրագործել, բայց հաւանօրէն Ստե-
փանոս, որ անոր խորհրդակիցն էր եւ աջակիցն,
կաթողիկոսական գահին հետ անոր ծրագիրներն
ալ ժառանգեց: Եւ ահա իշխանական աթոռն
բարձրանալուն պէս փութաց ի գլուխ հանել
զայն. ինչպէս յիշատակագիրն կ'ըսէ՝ «Եւ յայն-
ժամ օծեցին զպարոն Սմբատ թագաւոր ըստ
նախնեաց իւրոց Գագկայ»: Սակայն Սմբատ յի-
րականին «խաղոյ թագաւոր» եղաւ աւելի, քան
որ եւ իցէ քաղաքական նշանակութիւն ստացաւ.
ամփոփ շրջանակի մէջ միայն յիշեցուց Վաս-
պուրականի հին փառքն եւ ընտանեկան պար-
ծանք նկատուեցաւ¹: Ներսէս արքեպիսկոպոս՝
եղբայրն Ստեփանոսի՝ թագաւորօրհնէք Մաշ-
տոց մը կ'օրինակէ յԱղթամար «ի հայրապետու-
թեան տեառն տէր Ստեփանոսի եւ ի նոր թա-
գաւորիս մերոյ պարոն Սմբատին» (տես վարը):
Յամի 1466 (ՋԺԵ) կը յիշէ զինքը Իսրայէլ
գրիչ, որ ի Փասայ վանս Մոկաց կ'օրինակէ
Աւետարան մը «ի հայրապետութեան նորընծայ
կաթողիկոսի տէր Ստեփանոսի եւ թագաւորին
Սմբատայ» (տես վարը). եւ նոյն միջոցին թովմա
Մինասեց Աստուծոյ ողորմութիւնն կը խնդրէ
«եւս առաւել ստացողի սուրբ գրոցս (Ճառըն-

¹ Հմմտ. առ այս Տոպունեոյ խորհրդածութիւնք
ի թերթին «Իրաւունք» (Վառնա) 1911, թ. 5, «Հայ թա-
գաւոր մը ԺԵ գարու մէջ (արտատպուած «Վոյնակոնէն», ինչ-
պէս կ'ըսուի):

տիր, Թ. 41 Ս. Ղազարու) Սմբատ թագաւորին եւ ծնաւդաց նորին Պարոն Գուռչիւրէկին եւ Գունիա Խաթունին¹)),

Հասաւ Ստեփանոս այսու իւր նպատակին: Թագաւորի օծութեան վրայ աճապարեց ստուգիւ երթալ Էջմիածին, ինչպէս յիշատակագիր մը կը գրէ ԶԺԶ (1467) թուին՝ «որ յայսմ ամի գնաց Էջմիածին եւ տիրեաց յամենայն հայկազեան ազգի», բայց ոչ յուսացուած փառօք եւ ոչ երկար ժամանակով: Նոյն տարին կը մեռնի Զհանշահ (1444—1467), Զաքարիայի եւ Ստեփանոսի մեծ պաշտպանն, եւ Հասանբէկ (1467—1478) կը հետեւի ուրիշ քաղաքականութեան: Այս թուականէս վերջը յիշատակագիրք զինքը Աղթամարայ անձուկ շրջանակին կաթողիկոս գիտեն եւ Էջմիածնի աթոռին վրայ ուրոյն կաթողիկոս կը ճանչնան:

Մահն կ'երեւայ թէ պատահած է 1488էն վերջ, վասն զի 1489 Աղթամարայ աթոռին վրայ կ'անուանուի «նորընծայ» Զաքարիա: Լեւոնեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1196) ձեռագրաց մէջ հանդիպած է Ստեփանոսի 1466—1487 տարիներուն. Փիրղալէմեան մահն կը դնէ 1490ին (Գիւլան, Գ, էջ 771). Ընդ. Օր. որ նախ 1489ին կը նշանակէր, 1908ին սրբագրած է 1487:

Ինչի ծանօթ են հետեւեալ յիշատակարանք.

¹ Հնդ. Աճ. 1915, էջ 19:

1. «Յիշեցէք ի Քրիստոս... զգծողս (Աւետարանիս) կրօնաւոր թումայ... եւ զերախտաւոր վարդապետն իմ եւ զՏոբեւոր հայրն զտէր Ներսէս արհիեպիսկոպոսն. եւ զհարազատ եղբայրն իւր զՏէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն, որ բազում աշխատանաւք ուսուցին ինձ զարուեստ գրչութեանս. եւ բազում երախտիք ունին ի վերայ իմ... Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուա. Հայոց ԶԺԳ¹ (1465) ի սուրբ եւ աստուածարնակ եւ աստուածապահ աթոռս Աղթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ Ս. Փրկչի տաճարիս եւ Ս. Գէորգ զաւրավարին: Այլ եւ յանցեալ ամին փոխեցաւ ի Զրիստոս կաթողիկոսն մեր Տէր Զնքարիայն, որ էր յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին Գազկայ եւ եթող մեզ եւ ամենայն քրիստոնէից սուգ անմխիթար» եւն²:

2. Հայրապետ գրիչ Աւետարան մը կ'աւարտէ ԶԺԳ (1465) թուին յԱղթամար «ի հայրապետութեան տեառն Ստեփանոսի կաթողիկոսի, ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս, յորում ի խիստ եւ ի նեղութեան եւ ի չար ծառայութեան կամք ազգին Նետողաց. զի յոյժ կիզեն եւ կեղեքեն զազգս քրիստոնէից³»:

¹ Սրբանձտեանց ունի ԶԽԳ, զոր ես տպագրական լեիպակ կը համարիմ եւ կ'ուղղեմ այսպէս. վասն զի պարագայք այս թուականը կը պահանջեն. Ներսէս այս Ստեփանոսի եղբայրն է. եւ ԶԺԳ թուին ճշգիւ վախճանած է Զաբարիա:

² Թորոս Աղբար, Բ, էջ 446-447:

³ Հ. Յ. Քոսեան՝ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արժնեան Վարժարանի ի կարին, Թ. 55 (= 863):

3. Յայտմաւուրք կ'աւարտի ՋԺԴ Թուին ի ձեռն վարդան երիցու ի վան «ի կաթողիկոսութեան տեառն Ստեփաննոսի¹»:

4. Մկրտիչ գրիչ ՋԺԵ Թուին յԱղթամար Գանձարան մը կ'ընդօրինակէ «ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի²»:

5. Իսրայէլ գրիչ Յայտմաւուրք կ'օրինակէ ի Փասայ վանս Մոկաց «ի հայրապետութեան նորրնձայ տէր Ստեփաննոսին Աղթամարայ» յամի ՋԺԵ (1465/6)³:

6. Նոյն Իսրայէլ գրիչ ի վանս Փասայ Մոկաց կ'օրինակէ Աւետարան մը 1466ին «ի հայրապետութեան նորրնձայ կաթողիկոսի տէր Ստեփաննոսի եւ թագաւորին Սմբատայ⁴»:

7. ՋԺԶ Թուին Աւետարան մը կը գրուի յԱրժկէ «ի կաթողիկոսութեան տեառն Ըորստակէսի ընդհանուր Հայոց, Աղթամարայ տեառն տէր Ստեփաննոսի⁵»:

8. Աիրակոս գրիչ կ'աւարտէ Ճառընտրի մը ընդօրինակութիւնը «ի կղզւոջն յԱղթամար. ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչին եւ սուրբ Գէորգայ զօրավարին. ի Թուականիս Հայոց ՋԺԶ. ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի, որ յայսմ՝ ամի գնաց յԷջմիածին եւ տիրեաց

1 Նօտարք, էջ 222:

2 Նօտարք, էջ 224:

3 Նօտարք, էջ 225:

4 Նօտարք, էջ 226:

5 Նօտարք, էջ 229:

յամենայն հայկազեան ազգի. եւ ի շանու-
թեան ջհանշահի¹ ր:

9. Կարապետ քահանայ կ'օրինակէ Աւե-
տարան մը յՈստան ԶԺԶ (1467) թուին
«ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի² ր»:

10. Յամի ԶԺԶ Հայրապետ արեղայ³ ճա-
ռընտիր մը կը սկսի օրինակել յԷջմիածին եւ
կ'աւարտէ յԱղթամար «ի հայրապետութեան
տեառն Ստեփաննոսի Հայոց կաթողիկոսի
Աղթամարայ շնորհալից աթոռոյս»:

11. «Ի ԶԻԱ թվին ի հայրապետութեան
տեառն Ստեփաննոսին շինեցաւ տաճարս սուրբ
Աստուածածնին ձեռամբ Ստեփաննոսին որ մա-
կանուն Հա... (եղծուած)⁴ ր»:

12. Աւետարան, գրիչ թումայ քհ. ի
կղզւոջ Աղթամարայ, ի հայրապետութեան Տ.
Ստեփաննոսի ի թուականութեանն ԹՃԻ (1471).
Ստացող բառեցի (?) Մարտիրոս: Էջմ. Գէորգ.
ցուց. 375. հմմտ. վարը էջ 137:

13. «Գրեալ ի Վան քաղաք, ի թվին
ՋԻԳ⁵ (1475) ի կաթողիկոսութեան Էջմիածնի

1 Նօտարք, էջ 229:

2 Նօտարք, էջ 231:

3 Նօտարք, էջ 231. Փիրղալէմեան կենթագրէ թէ
դացած ըլլայ Ստեփաննոս կաթողիկոսի հետ Էջմիածին եւ
ապա վերադարձած անոր հետ Աղթամար: Հայրապետ արե-
ղայ քեռորդին էր Մինասենց թովմայ Վարդապետին, ուստի
եւ ազգական մը Ստեփաննոսի մօր կողմանէ: ԱՅԼ՝ էջ 231/2:

4 Արձանագրութիւն յԱռտեր. Բիւզանդիոն, 1901.
Թ. 1571:

5 Սրուանձտեանց ունի ԶԽԳ, զոր ուղղեցի այսպէս.

Սարգսի, եւ Աղթամարայ՝ Ստեփաննոսի, ի Թա...
 Հասան բակին... յիշեցէք Զաքարիա գծող...
 եւ զուսուցիչն իմ զՎարապետ քահանայն, որ
 նահատակեցաւ ի յԱրճէշ քաղաքիս¹...:»

14. Ասոր է նաեւ հետեւեալ արձանա-
 գրութիւնը «անտաշ քարի մը վրայ», որ կը
 գտնուի Աղթամարայ ծովուն մօտ անտառուտ
 լերան մը կողքին՝ Գիււարոյնի Ս. Յարութիւն
 վանքին մէջ². «Տէր Ստեփաննոս Հայոց կաթու-
 ղիկոս, Արծրունի, պահեսցէ զնա Տէր Աստուած
 անգրգուելի մինչեւ ի խոր ծերութիւն որ շնոր-
 հեաց զսուրբ ուխտս սնուցողի եւ ուսուցողի
 իւրոյ Թումայի³ յիշեցէք ի Տէր:»

15. Զամչեան Գ. 509, խօսելով Եղիշէ
 կաթողիկոսի վրայ յԷջմիածին կը գրէ. «Յորոյ
 աւուրս որպէս տեսանի ի յիշատակարանս
 գրեալ յայնմ ժամանակի՝ նստէր յԱղթամար
 կաթողիկոս Ստեփաննոս անուն. եւ գործակից
 նորա եղբայր նորին Ներսէս եպիսկոպոս. եւ զայս
 Ներսէս դասէ Առաքել պատմիչ ի կարգս կա-
 թողիկոսաց Էջմիածնի իբր ակաթողիկոս Եղիշէի⁴:»

16. Աղթամարի թագաւոր օծելու Մաշ-
 տոցին վերջը. «Եւ արգես... սուտ անուն Ներ-
 սէս եպիսկոպոս տկար մարմնովս յանձն առի

1495ին տեղ շկայ Ստեփաննոս կաթողիկոսի եւ Հասան բէկ
 Զհանչահի եղբայրն թագաւորեց 1467-1478:

1 Թորոս Աղբար, Բ. 276:

2 Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1905 (Խ. Լեւոնեան).

3 Թովմա Վ. Մինասեանց, մօրեղբայրն Ստեփաննոսի
 եւ ուսուցիչն:

4 Գարիմ, Էջ 437:

գրել զայս եւ կարողութեամբն Աստուծոյ ի յաւարտ ելայ ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ աթոռոյս Աղթամարայ... ի հայրապետութեան տեառն տէր Ստեփաննոսի եւ ի նոր թագաւորիս մերոյ պարօն Սմբատին եւ համչիրակ եղբարց մեր...¹:

Ուշագրութեան արժանի է որ Ստեփաննոսի յիշատակութիւնն ձեռագրաց մէջ 1465 — 1476 տարեաց մէջ միայն կը պատահինք, իսկ 1476—1488 առ հասարակ կը լուի: Այս շրջանէն ունիմ աչացս առջեւ յիշատակարան մը ուր ԶԻԶ (1477) թուին կը յիշատակուի Աղթամարայ աթոռին վրայ Զաքարիա: Որովհետեւ ուրիշ երկրորդ վկայ մը չունիմ այս շրջանիս Զաքարիա անուն կաթողիկոսի գոյութեան մասին եւ 1489ին նոյն աթոռին վրայ «նորընծայ» Զաքարիա կը տեսնուի, այս պատճառաւ կասկածական համարելով անոր թուականը, կ'առաջարկեմ կարգալ 2ԻԶ²:

13. Զաքարիա Դ. (1489—1496):

Զաքարիա կ'երեւայ թէ Սմբատ թագաւորի որդին էր, հօրեղբայրն Գրիգորիս Աղթամարցւոյ, եղբորորդին Ստեփաննոս կաթողիկոսի, նկատելով որ «Զաքարեանք» Գրիգորիս Աղ-

¹ Իրաւունք (Ատոնա) 1911, Թ. 5:

² Տէս վերը էջ 49:

Թամարցւոյ «Տօրեղբարք» կ'իյնան եւ Գրի-
գորիսի Տայրը կը կոչուէր Իսկէնդէր եւ հաւն ու
մամը՝ Սմբատ Թագաւոր եւ Խանոյ-բէկ-խաթուն:

Ստեփաննոս կաթողիկոսի մահուընէն ետքը
(1489) կը յաջորդէ անոր աթոռոյն վրայ Զա-
քարիա: Ինձի ծանօթ է իր օրով գրուած եր-
կու յիշատակարան 1489էն եւ 1490էն. Ընդ-
Օր. գիտէ երրորդ մ'ալ յամէ 1491, որոնց մէջ
կը յիշուի Զաքարիա: Որովհետեւ 1496ին Աղ-
թամարայ աթոռին վրայ Ատոմ կը նշանակուի,
պէտք է ենթադրել թէ Զաքարիա վախճանած
է 1495ի վերջերն կամ յաջորդին սկիզբը:

Ընդ. Օր. Ստեփաննոս կաթողիկոսին յա-
ջորդ կը դնէ յամի 1489 «Ներսէս Կուռճի-
բէկեան, Զաքարիա Աղթամարցւոյն Տօրեղբօր-
որդին եւ Գաւիթ Աղթամարցւոյն քրոջ թոռը,
եղբայր Ստեփաննոս Կուռճիբէկեանի. ընտրուե-
ցաւ 1489. վախճանեցաւ 1491», իսկ 1908ին
կը նշանակէ «1487—1489»: Ես չգիտեմ
ի՞նչ հիմամբ այսպէս. Ներսէս ծանօթ է ինձի
նախորդ կաթողիկոսաց օրով իբրեւ արեղայ եւ
արքեպիսկոպոս. բայց ոչ կաթողիկոս. այն ստոյգ
է որ ձեռագիրք 1489—1490 միայն Զաքա-
րիա կը ճանչնան. ասոնք են.

1. «Գրեցաւ սա (Աւետարան՝ ի ձեռն
Առաքել քահանայի) յերկիրս Ռշտունեաց ի
գիւղս որ կոչի Շատուան, ընդ հովանեաւ սուրբ
Աստուածածնին... յամի Տեառն ԶԱԸ (1489)
յառաջնորդութեան տեառն Զաքարիայի նորըն-
ծայ կաթողիկոսի: Այլ եւ յաշխարհակալու-

Թեան Աղուբ զանին (1479—1490)՝ ի դառն եւ վշտաբեր ժամանակի, յորում միահամուռ ամենեքեան ընթացան զհետ ոչինչին եւ գտանեն զոչինչ եւ դարձան ի մելար օրէնս Մահմէդի, ... եւ բռնադատեն զամենեսեան՝ զմանկունս եւ կեղեցւոյ դառնալ ի սնոտի եւ ի պատիր յոյսն իւրեանց. հալածեն, նեղեն եւ տառապեցուցանեն. զոմանց ինչսն յափշտակելով, զոմն տանջելով, զոմն հայհոյելով, եւ ոչ այսու վերջացան՝ այլ եւ զբազում եկեղեցիս տապալեցին եւ զխաչ եւ զաւետարան նախատեցին...¹ :

2. Հայրապետ արեղայ կը գրէ Աւետարան մը “յաստուածապահ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս եւ սուրբ Սարգիս զաւրավարիս, ի հայրապետութեան տեան Զաքարիայի. եւ ի թուականիս մերում ի ՋԼԹ (1490) ... կենաւք տառապանօք. ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակիս, յորում կամք ընդ հարկեանօրինաց² :

14. Ատում Կաթողիկոս (1496—1510):

Զաքարիայէն ետքը³ Աղթամարայ աթոռն բազմած կ'երեւայ Ատում (1496⁶): Ստոյգ չէ

¹ Ազգագր. Հանդ., ԺԲ, էջ 157, նոյնը բառ առ բառ նաեւ Սարգիս-գրքի կցուած Ատում քահանայէն. հրտ. անդ. էջ 168 :

² Աճառեան՝ Յուցակ Նոր-Բայազետի, Հանդ. ԱՄ., 1910, էջ 53. հմտ. եւ Սմբատեանց, Գեղարբունիք, էջ 55 :

³ Վերագոյն տեսանք թէ վերական էին թորոս Աղբար. Բ, էջ 446, արուած կրկին թուականները՝ ԶԽԳ

նաեւ Ատոմի մահուան թուականը. ինձի ծանօթ յիշատակարանք կենդանի գիտեն զինքը 1496 — 1507. Լեւոնեան (Բիւզանդիոն, Թ. 1197) ձեռագրաց մէջ կը յիշուի կ'ըսէ 1496 — 1509. Ազգ. Օր. համաձայն 1496 — 1510: Յամենայն զէպս 1510ին մօտերը վախճանած ըլլալու է, վասն զի քիչ յետոյ (1512) կաթողիկոս կը յիշատակուի Յովհաննէս¹:

Ծանօթ յիշատակագրութիւնք են.

1. Աւետարան՝ «Գրեալ յԱւելսու վանք մերձ ի Բաղէշ, յառաջնորդութեան Յակոբ եպ. ի եւ Վարդան Տէրպետի. ձեռամբ Զարարիա սարկաւագի, ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի Վաղարշապատու Էջմիածնի, եւ Աղթամարոյ տեառն Ատոմի. ի թվ. Հայոց ԶԽԵ (= 1496). ի զանութեան ազգին Նետողաց Ըստում մէկին (1492 — 1496), ի դառն եւ ի չար ժամանակիս, որ բռնացեր են ի վերայ Հայոց ազգիս²»:

2. Աւետարան... գրեալ յԱղթամար կղզւոջ ի հայրապետութեան տեառն Ատոմի³,

(1495). գործեր պէտք է կարգաւ ԶԺԳ եւ ԶԻԳ: Ըստ այսմ տեղեր չկայ 1495 թուին Զարարիային Ստեփանոս անուն յաջորդ կարգել:

1 Ազգ. Օր. կը գրէ. «Ստեփանոս կը յիշուի իբր յաջորդ Ատոմ կաթողիկոսի», նոյնպէս Փիրղալէմեան (Գիւան, Գ. 771) իսկ Յովհաննու անձանօթ կը մնայ: Ինձի չէ հանդիպած՝ Յիշատակարանաց մէջ այս ժամանակները Ստեփանոս:

2 Թորոս Աղբար, Բ. էջ 426:

3 Տպ. Անտօնի. բայց կարգալու է «Արտօն, ինչպէս տեսած է Brosset, Rapports sur un voyage archéolo-

ի Մատթէոս արեղայէ ի թուին Հայոց ՋԽԶ
(= 1497)¹։

3. Աւետարան գրուած ի գեղջն Որճոկ Հի-
զանայ. «Ետուր զսա գրել (խուդագար) յիշա-
տակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց Գաւթին եւ
Ջուհարին. արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի
մեծ թվականիս Հայոց ՋԽԶ (= 1497) ի կաթու-
ղիկոսութեան հայկազեան սեռի տեառն Սարգսի,
եւ ի մերոյ կաթողիկոսութեան Ախթամարոյ
Տէր Ատովի, զոր Տէր Աստուածն Իսրայելի
պահպանեցէ անսասան զաթոռ հայրապետա-
կան եւ զթագաւորական մերոյ ազին²...»

4. «Գրեցաւ Աւետարանս ի քաղաքիս որ
կոչի Հիզան, ի մեծ թուականիս Հայոց ՋԽԶ
(= 1499), ի կաթողիկոսութեան հայկազեան
սեռի տէր Սարգսի եւ ի մերոյ կաթողիկոսու-
թեան Աղթամարայ տէր Ատովին... ի դառն եւ
ի նեղ ժամանակիս՝ զի աշխարհս ամենայն ի
յերբերմանի կան, զի ոչ թագաւոր կայ եւ ոչ
իշխան. զի որդին Էզդընշտին Զէհիդ բէկն եմուս
ի Աղթամար³։»

5. «Արդ յանգ ելեալ աւարտեցաւ լու-
սազարդ եւ վարդափթիթ մարգարտաշար եւ

gique dans la Géorgie et dans l'Arménie, Livraison I.
St. Pétersbourg 1849, p. 39.

1 Կարինեանց՝ Յուցակ շեռագրաց Էջմիածնի.
Թ. 254, էջ 18։

2 Տաշեան՝ Յուցակ, էջ 284։

3 Սարգիսեան՝ Յուցակ, էջ 577. Հմմտ. ԲԶԹ. 1905,
էջ 493։

ոսկեակազմ Շարակնոց ի մայրաքաղաքս Վան. ձեռամբ Զաքարիա սուտանուն իրիցու. ընդ հովանեաւ սրբազան առաքելոց Պետրոսի եւ Պողոսի. ԶԾԶ. թվին. ի հայրապետութեան Տեառն Ատոմի. եւ մերոյ առաջնորդի սուրբ ուխտիս Վարազայ Ատոմ հեղահոգի վարդապետի. եւ թագաւորութեան շահ Իսմայելի Աարմիր գտակի եւ մեր տեղակալ պարոնիս միր Զեհիգի¹ :

15. Յովհաննէս (1510—1512):

Ատոմէն ետքը Աղթամարայ գահին վրայ կը յիշատակուի Յովհաննէս: Իր գահակալութեան ճշգրիտ տարին չգիտենք, յամենայն դէպս 1507էն վերջը, թերեւս 1510ին հարկ է դնել: Ժամանակակից յիշատակագիրներու քով անգամ մը միայն կը պատահիմ իր անունը, եւ այն 1512ին, որ եւ միաժամանակ իր կաթողիկոսութեան վերջին տարին է: Վասն զի մի եւ նոյն տարին Աղթամարայ աթոռին վրայ կը յիշատակուի Գրիգորիս:

Յիշատակարանն է.

1. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թուին Հայոց ԶԿԱ (= 1512), յաշխարհակալ թագաւորութեան Տաճկաց կարմրագտակ Շահ Իսմայէլին, եւ ի հայրապետութեան տեառն Յովանիսի, յաստուածախնամ կղզիս Աղթամար, ձեռամբ անիմաստ գրչի Յովսէփի՝ ի խնդրոյ պա-

¹ Conybeare, Catalogue of the Brit. Mus., p. 49.

տուական եւ սրբասէր կրօնաւորին Մկրտչի, ի վայելումն անձին իւրոյ¹։”

2. Ինքն է հաւանօրէն նաեւ Խարբերդի Սորսորու վանքի “պարսպի” դրսի մեծ դրան ճակատին դրուած քարի մը վրայ կարդացուած արձանագրութեանս մէջ. “...ամին անեղին Աստուծոյ եւ անմահին շինեցաւ դուռս ի թվին ԶԽԱ (= 1512) ի փատիշահոյթեան Շահ Աբասին², ի հայրապետութեան տէր Յփս. ով կարգաք, Աստուած ողորմի ասացէք աշխատողաց³”։

16. Գրիգորիս Ա. (1512—1544)։

17. Գրիգորիս Բ. (1544—1586)։

1512ին Յովհաննու կը յաջորդէ Գրիգորիս Ա. որդի Իսկէնդէրի եւ Շահում Խաթունի, որ է ինքն բանաստեղծն Աղթամարայ։ Գրիգորիս հաւանօրէն նստաւ աթոռին վրայ 30 տարի մը, մինչեւ 1544։

Իրեն յաջորդեց Գրիգորիս Բ. որդի Իսկէնդէրի եւ Գուլան փաշի, որ կը յիշատակուի ծնողաց անուամբ առաջին անգամ 1559ին։ Սա եւս կառավարած կ’երեւայ աթոռն իբր 40 ամեայ ժամանակ մը, մինչեւ իբր 1586։ Դարուն վերջերը մեր առջեւ կ’ելլէ Գրիգորիս Գ. որդի Սէֆէտինի եւ Ղրիմ Խաթունի։

¹ Շարակնոց Ե. Ս. Ղազարու Մատ. հրատ. ԲԶՄ 1905, էջ 492։

² Իմա Շահ Իսմայէլի (1502—1523)։

³ Թորոս Աղբար., էջ 89։

Գրիգորիս Ա. եւ Բ. ի վրայ երկար գրած եմ յառաջ բերելով ժամանակակցաց վկայութիւնները, առթիւ քննութեան Գրիգորիս Աղթամարցւոյ կենսագրութեան¹. ուստի եւ աւելորդ կը համարիմ կրկնութեանց մէջ մտնել հոս միւսանգամ:

18. Գրիգորիս Գ. (1586°—1612°):

Գրիգորիս Գ., որ Յովսէփ գրչէն «Փոքր Գրիգորիս» կը կոչուի, էր որդի «պարոն Սեւդե-նին եւ մօրն Ղըիմ Խաթունին»: Եղբայներէն կը յիշուին «պարոն Խէտէն(իկ), Սմբատ, Զաքարիա եպիսկոպոս, պարոն Իսքանտար», եւ քոյրերէն «Մարգարիտ Խաթուն»: Երկար ժամանակ նոյնացուեցաւ սա Աղթամարայ համանուն բնաստեղծ կաթողիկոսին հետ: Թէ կաթողիկոսութեան բարձրանալու եւ թէ մահուան թուականները անստոյգ են: Հաւանօրէն 1586ին, եթէ հարկ չըլլայ ենթադրել չորրորդ Գրիգորիս մ'ալ, նստաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Ինձի ծանօթ են յիշատակարաններ 1595, 1602, 1604 եւ 1605 տարիներէն, որոնք կը յիշատակեն զինքը: Մահն լեւոնեան 1610ին կը նշանակէ. իսկ ընդ. Օրացոյց 1612ին, աթոռակից տալով իրեն 1600ին Ստեփանոս մը եւ 1609ին Մարտիրոս մը: Ես աթոռակիցներ չեմ ճանչնար. բայց կը մնամ առ այժմ 1612

¹ Հանդ. ԱՊ. 1915, էջ 31-36:

Թուականին վրայ՝ ընդունելով զայն մերձաւորագոյն ժամանակ մը¹:

Գրիգորիս արգիւնաւոր եղած է Աղթամարայ աթոռին վրայ. այցելած է 1602էն յառաջ Երուսաղէմ, ինչպէս Յովսէփ գրիչ կը պատմէ (տես վարը):

Ի մէջ կը բերեմ հոս ինձի ծանօթ յիշատակարանները.

1. «Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի Թուականիս Հայոց ՌԽԳ (1595) ի պարօնութեան Մոկաց Անտալ բեկին եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի կաթողիկոսին, ի գիւղն որ կոչի Սուրս, ընդ հովանեաւ Ս. Յովհաննիսիս եւ Ս. Գէորգայ զօրավարիս²»:

2. «Աստուած ողորմի ասացէք Փոքր Գրիգորիս կաթողիկոսին, որ զարդարեաց Աւետարանս հրաշալի ոսկով եւ արծաթով. եւ ետ ի դուռն Խաչին Աղթամարայ, յիշատակ իւր նւ

1 «Հանդ. Ամս.» 1915, էջ 30 գրած եմ. «սա կը յիշուի դեռ 1626ին», եւ այս հիման վրայ Գրեթե՛րէ՛ Աշխարհի է- է-ր Գրեթե՛րէ՛, էջ ԼԳ մահուան Թուականն նշանակած եմ 1630: Առ այս աչաց առջեւ ունէի Մաշտոցի մը յիշատակարանս, գրուած «ի մեծ Թուականիս Հայոց ի ՌՆԷ (1626) ամի, ի քաղաքս որ կոչի Խիզան... ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորիսի, ի Թագաւորութեան աշխարհակալ աշխարհին սուլթան Սուլիման Խոնդքարին եւ մերոյ քուրդ պարօնին Սոլթան Ահմատ բեկի...» (Թորոս Աղբար, Բ, էջ 254): Բայց այժմ կը նկատեմ որ Թուականը չի համապատասխաներ ժամանակագրութեան. Սուլթան Սուլեյման իշխած է 1522—1566, ուստի եւ հարկ է ՌՆԷ իրեւ տպագրական սխալ ուղղել ՌԺԵ (1566):

2 էջմ. Գէորգ. Յուց., Թ. 598:

ծնողաց իւրոց հօրն պարոն Սեւտենին եւ մօրն
 Ղրիմ խաթունին... (եւ այլն) բազում յիշատակ
 արար սա ի դուռն խաչիս եւ ետ չորս արծաթէ
 սկիհս, մեծ վառի խաչ մի եւ նորոգեաց զձը-
 մրան ժամատուն եւ զամառան, եւ զսուրբ Ստե-
 փաննոսի գլուխ սալեց, եւ ձիթաղաց մի կորտէ
 շինեաց յարեւելից կուսէ հանդէպ կարմիր ե-
 կեղեցւոյն, զի փոքր ժամանակ բանաւ՝ վասն
 այնորիկ զի ձրմայ էր տեղն: Եւ յետոյ դարձոյց
 ի յարեւմտեան կողմն մերձ առ սուրբ Յարու-
 թիւն, եւ շինեաց ի հիմանց բազում աշխատա-
 նօք եւ ազգի ազգի վշտօք, եւ այլ բազում առաս-
 տաղ նորոգեաց մեծ եւ փոքր զամէն: Եւ յետոյ
 գնաց յերուսաղէմ երկոտասան արամբք վար-
 դապետօք եւ կրօնաւորօք. զի միայն եղբայրն էր
 ի հետն, ազգական պարոն խէդէն, եւ այլ բա-
 զում աղքատ կու կերակրէր ի ճանապարհին .
 եւ բազմաց օգնական լինէր ի յողորմութիւն
 տալն. զի ողորմած բնութիւն ունէր եւ էր աղ-
 քատասէր յոյժ... Եւ յետոյ դարձաւ յերու-
 սաղէմայ եւ բերեալ ընծայ սուրբ խաչին զար-
 քաճ շուռջառ մի հանդերձիւ, քիմխայ վարա-
 գուր մի սուրբ Ստեփաննոսի, վեց ժամու գդակ
 պատկերով արծաթի առաքելոցն, երեք ժամու
 շապիկ ֆռանգի, թագ մի թագաւորական, չորս
 արծաթէ ոսկի սկիհ, երկու ցնծղայ... եւ այլ
 բազում յիշատակ արար սա ի ծածուկ եւ
 յերեւելի, յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, հօրն
 պարոն Սէֆէտնին, եւ մօրն Ղրիմ խաթունին եւ
 եղբարց պարոն խէտէնին, Սմբատին, Զաքարիայ

Եպիսկոպոսին, եւ պարոն Իսքանտարին, եւ քուեր Մարգարիտ Խաթունին, որ արծաթէ սկիհ մի ետ ի դուռն սուրբ Խաչին... Աստուած ողորմի ասացէք տէր Բարսեղ լուսարարին, որ բազում կու աշխատէ ի հետ սուրբ Խաչին. եւ խնամակալ սպասաւորին... Աստուած ողորմի ասացէք անարժան Յովսէփիս եւ իմ ծնողացն, որ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի... [Թուին ՌԾԱ (1602)¹։

3. Սարգիս Հիզանցի կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի մեծ թուականին Հայոց ի Ռ եւ ԾԳ ամին, ի քաղաքիս որ կոչի Հիզան... ի հայրապետութեան հայկազեան սեռի Էջմիածնին տէր Մելքիսեդի եւ մերոյս կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տէր Գրիգորիսի: Ի թագաւորութեան սուլթան Մահմուտ Խոնդքարին, որ ի յայսմ ամի մեռաւ. եւ արեւելեան թագաւորին Էդիլ փաթշահ Շահաբասին...²»:

4. Մխիթար գրիչ կ'աւարտէ Աւետարանի մ'ընդօրինակութիւնը «ի յերկիրն Մայեկայ ի գեօղն որ կոչի Սեպ, եւ ծաղկեցաւ ի մայրաքաղաքս Խիզան ընդ հովանեաւ սուրբ եօթն խորանացս... ի թականիս Հայոց ի ՌԾԳ (1605), ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի Էջմիածնայ, եւ մերոյս Ախթամարայ տէր Գրիգորիս կաթողիկոսի ամենայն Հայոց³»:

¹ Փիրղալէմեանի Յիշատակարաններէն հանուած հրատարակուած՝ «Հայերգ», էջ ԺԲ-ԺԳ:

² Թորոս Աղաբ, Բ, էջ 266: «Տաճար» շաբաթաթերթ, 1912, էջ 413:

³ ԱՐԲՏ 1911, էջ 316: Նոյնը Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 309:

5. «Գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի գաւառս Մոկաց ձեռամբ ԅովհաննէս քահանային եւ ծաղկեցաւ ի քաղաքս Խիզան ձեռամբ Խաչատուր տգէտ քահանայիս . . . ի մեծ թուակաշիս Հայոց ՌԾԳ (1605) ի հայրապետութեան Էջմիածնայ տեառն տէր Գրիգորիսի Ուրֆայեցոյ եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն տէր Գրիգորիսի, թագաւորութեան այլազգեաց սուլթան Մահմուտ Խոնդքարին . . .¹»:

Գրիգորիս Գ. ի յաջորդը մեզի անյայտ է. ձեռագրաց մէջ կամ այլուր 1606—1660 55 ամեայ շրջանին Աղթամարայ կաթողիկոս չէ յիշուած: Սիմէոն Սոյ կաթողիկոսի թղթէն կը տեսնուի սակայն թէ այս շրջանը նշանակալից եղած է Աղթամարայ եւ Էջմիածնի կաթողիկոսաց յարաբերութեանց համար (համառ. այս մասին վերը էջ 29): Այնպէս կ'երեւայ թէ Փիլիպոս կաթողիկոս (1632—1655) կերպով մը հնազանդեցուցած իսկ է իրեն Աղթամարայ կաթողիկոսը, որուն անունը չէ յիշատակուած: «Հաւաքարանը», այլ եւ այլ անուններ կը թուէ, զորոնք յառաջ կը բերէ նաեւ Լեւոնեան, որոնք սակայն պատմական չեն երեւար: Լեւոնեան 1614—1648 շրջանի համար (Բիւզանդիոն, Թ. 1197, ասկէ ընդ. Օր. ունի 1612—1648) եւ Փիրղալէմեան (Գիւան, Գ, էջ 771) իբրեւ «Ժամանակակից Մովսէս կաթողիկոսին էջ-

¹ Սմբատեանց՝ Նկարագիր Համախոյ թեմին, Տփղիս 1897, էջ 239—240: Ազգագր. Հանդէս, ԺԲ, էջ 159: Բարխուդարեանց՝ Աղբանից երկիր, էջ 167—168:

միածնի, (1629—1633) կը նշանակեն Ստեփանոս կաթողիկոս մը, որուն ըստ Ընդ. Օր. «իբր հակաթոռ կամ աթոռակից կը յիշուի Մարտիրոս Գուռճի 1645էն 1648», ասոնք ուրիշ կողմանէ անծանօթ են ինձի:

19. Մարտիրոս Գուրջի:

Մարտիրոս, ըստ «Հաւաքարանին» «մականուանեալ Գուրջի, յերկրէն Մոկաց, ի գեղջէն Նանէնից», Գաւիթ Բաղիշեցիէն կը կոչուի «Փշոուկ» (Դիւան, Ժ, էջ 54—55): Ազգ. Օր. զինքը 1645—1648 «աթոռակից» կը նշանակէ Ստեփանոս կաթողիկոսի, եւ 1652—1663 ինքնիշխան կաթողիկոս յաջորդած Կարապետ Քոնած կամ Քոջած (Ծաղկառայի, Ծաղկաւէր) կաթողիկոսին (ըստ 1908ի Օրացոյցի՝ 1661ին): Պատմութեան մէջ յերեւան կ'ելէ ինքը 1660ին: Սիմէոն Երեւանցի իւր Զամբոն մէջ (էջ 93—95) կը պատմէ թէ ինչպէս Յակոբ Կաթողիկոսի (1655—1680) օրով «Մարտիրոս կաթողիկոսն Աղթամարու» կը փորձէ Էջմիածնի թեմէն հանել «Վան, Բերկրի, Արձէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հօշապ եւ մինչեւ ի Համիթ», եւ առ այս մինչեւ իսկ հրաման կը բերէ Բարձրագոյն դռնէն. բայց Յակոբ կաթողիկոս արթուն գտնուելով՝ ի դերեւ կը հանէ Մարտիրոսի ջանքերը: Արովհետեւ Աղթամարայ կաթողիկոսաց պատմութեան համար կարեւոր էջ մը կու տայ Երեւանցի, ամբողջութեամբ կ'արտագրեմ հոս այս մասը.

“Ի ՌՃԴԻ Թուոջն մերում մինչ մեռանի
 Փիլիպպոս կաթողիկոսն մեր եւ նստի Յակոբ կա-
 թուղիկոսն Զուղայեցի, յայսմ միջոցի մինչ սաս-
 տիկ պատերազմն եւս գոյր ի մէջ Պարսից եւ
 Օսմանցւոց թագաւորացն, Մարտիրոս կաթուղի-
 կոսն Ախթամարու ժամանակ գտեալ ի ձեռն
 իւրոց ծածուկ արզայ հասուցանէ առ Օսմանց-
 ւոց սուլթան Մահմուտ թագաւորն թէ վան,
 Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Հօշապ
 եւ մինչեւ ի Համիթ ընդ տէրութեամբ քով են,
 սակայն ի յերկիրն Պարսից նստող Խալիֆայն
 (կաթողիկոսն) զայսոսիկ զաւթեալ է, եւ զար-
 դիւնս սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից.
 Հրամայեցես՝ զի մեղ լիցին վիճակք. որովհետեւ
 ի յիշխանութիւնս քո նստիմք մեք: Զոր ի լսելն
 Սուլթան Մահմուտին՝ տայ նմա զՔարման, զի
 նա տիրեացէ այնց վիճակացն: Զայս իբրեւ լսէ
 Յակոբ կաթողիկոսն՝ եւ սա գրէ արզայ առ նոյն
 սուլթան Մահմուտն հաւաստելով ի բնէ անտի
 Էջմիածնի գոլ վիճակք վերոյիշեալ նահանջքն.
 եւ սուլթան Մահմուտն եւս ի վերահասու լի-
 նելն ճշմարտութեանն՝ վերստին հաստատուն
 ֆէրման գրէ թէ այն վիճակքն որովհետեւ ի
 բնէ Էջմիածնի են լեալք՝ մեք եւս Էջմիածնի
 շնորհեցաք, եւ մի եւս ձեռնամխեսցին Ախթա-
 մարու կաթողիկոսն եւ կամ այլք. (եւ նոյն
 ֆարմանն եւս ահա ի սուրբ Աթոռս գոյ.) որ
 գրի ի Տաճկաց թիւն ի ՌՀԲ (1661/2). զորս
 գտցես ի յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն եւ ՄԱ
 համար նշանաւն:

Իբրեւ այս այսպէս լինի, ապա Մարտիրոս կաթողիկոսն Ախթամարու անկանի ի Ղանայ մովպետն եւ ի մեծամեծսն կաշառելով, ասէ թէ ես զայսքան դրամ եմ խարճեալ, ֆարման եմ հանեալ, այժմ ի վիճակացս եւս զըզկում. եւ շատ զրոյց առարկի ի մէջ այլազգեաց եւ մերայնոցն ի դատարանի նոցին. վերջապէս Յակոբ կաթուղիկոսի գիտութեամբն եւ խորհրդակցութեամբն տեղւոյ իշխանացն՝ տեղւոյ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն վէքիլ լինի Էջմիածնի կողմանէ ՌՊԽԸ շուրուշ տայ Մարտիրոս կաթուղիկոսին եւ ի բերանոյն զգիր առնու թէ Ես Մարտիրոս կաթուղիկոս Ախթամարու յառաջ քան զայս վասն Ղանայ, Բաղէշու, Մշու, եւ այլոց շրջակայից յաղագաւ, որոց զնուիրակութիւնն Էջմիածին առնոյր, ֆարման հանի յարքայէն թէ՛ Էջմիածին ի յիշխանութիւնս Պարսից է, եւ այս երկրաց զարդիւնսն ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից, հրաման լիցի զի Ախթամար կերիցէ, որովհետեւ ի յիշխանութիւնս Օսմանցւոց է: Ապա յետոյ Ղանայ առաջնորդ Պօղոս վարդապետն ընդ յիս դաւ յարոյց եւ վկայս եբեր ի դատարանի թէ այդ վիճակքդ Ետտի քիլիսային են եւ ոչ Ախթամարու: Եւ յետ խօսակցութեանց, ապա ի Պօղոս վարդապետէն ես Մարտիրոս կաթուղիկոս առի 1848 շուրուշ եւ զայս գիրս ետու: Որ այսուհետեւ եթէ ես ձեռնամխիլ կամիցիմ այսց վիճակացս՝ թալպիս (խաբեբայ) լինիմ եւ յանցաւոր: Եւ զայս գիրս գիտ ի յերեսն գրեցեալ ցուցակաւն եւ ՄԼԲ համար

Նշանան: Որ գրի ի թիւն Տաճկաց ի ՌՀԲ (1661/2):

Իբրեւ այս այսպէս լինի, ապա ի միւս ամիս, Մուստաֆայ փաշայի որդի Ապտուլայ-չէլէպի ոմն կոչեցեալ՝ որ լինի իշխող Ախթամարու կղզոյն, դաւ յարուցեալ ընդ Պօղոս վարդապետին եւ ընդ իշխանսն Վանայ, ասէ թէ՛ Աղթամարու կաթողիկոսին յաղագաւ ես զայսքան զբամ խարճեցի եւ ֆարման բերել ետու, զի նա տիրեսցէ այսց վիճակացս. եւ ի տարւոյն տայցէ Վանայ բերթին 3000 ստակ, եւ 10.000 ստակ եւս ինձ տայցէ ի տարւոյն: Այժմ որովհետեւ դուք ի ձեր կողմն արկեալ դուք տիրեցիք. ուրեմն Ետտի քիլիսէի առաջնորդ Պօղոս վարդապետն տայցէ զնոյն 3000 ստակն Վանայ բերթին, 10.000 ստակ ինձ ամ յամէ եւ 100 զուռուշ եւս զոր խարճեցի վասն ֆարմանի Մարտիրոս կաթողիկոսին. ապա թէ՛ ձեզ լիցին այդ վիճակքդ: Եւ Պօղոս վարդապետն եւ իշխանքն եւս յանձն առեալ զայս ասացեալ զբամքս ի տալ, եւ ի նոյն Ապտուլայէն եւս զգիր մի առնուն թէ՛ այսուհետեւ թէ՛ ես, եւ թէ՛ Ախթամարու կաթողիկոսն դաւի արասցուք, եւ կամ ձեռնամխիլ կամիցիմք յայս վիճակս, թալպիս եւ խարբրայ եղիցուք: Որ է գրեցեալ ի ՌՀԳ (1662/3) թուին Տաճկաց. զոր գտցես յերեսն գրեցեալ ցուցակաւ եւ ՄԼԳ համարաւն¹:

¹ Զամբո, էջ 93-94:

Այս վէճը կը յիշատակէ նաեւ Գաւիթ Բաղիշեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ այսպէս.

«Թուին ՌՃԹԱ (1662) գրգռեաց չարն սատանայ Աղթամարցիք . . . կաշառս ետուն վանայ փաշային ուր հարիւր կարմիր ոսկի. ձեռամբ Աղթամարայ աղին, որ ղուլ է. եւ արդ առին ի փաշայէն գնացին ամր հանին ի Ստամբուլայ, թէ վանայ քաղաք եւ Բաղէշ Աղթամարայ լինի. եւ գրոհ տուեալ արբանեակք չարին մարդիկ եւ տանուտէր Ոստանայ, եւ միաբանութեամբ չայուշով եկին ի Բաղէշ քաղաք. իբր այսուհետեւ մի որ իշխեսցէ զանուն Էջմիածնայ տալ՝ այլ Աղթամարայ: Եւ զայն տեսեալ մեծ վարդապետին Մեսրոբայ՝ հանդերձ մեօք զմահ յանձն առեալ. եւ մի տեսանել զարհամարհանս մօրն լուսոյ. եւ ոչ թողաք յեկեղեցի. եւ գնացեալ իջեւանեցան ի խանութան եւ ի խաներն. եւ էջ հոգեւոր հայրն մեր ի քաղաքն եւ խրատեաց զժողովուրդն եւ ծանոյց զառաջին կապանս նոցա. եւ թէ որ նոցա հնազանդին ուրացողք կոչին. զի ուրանան զաթոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ. եւ հաւանեալ ամենայն ժողովրդեանն բռնութեամբ Աւտալ Խանին արտաքսեցին զնոսա ի քաղաքէն. զինչ երկարեցից. այս երկու ամ եօթն անգամ եկին. Մարտիրոս Փշրուկ անուանեալ կաթողիկոսն Աղթամարայ, եւ չՍահակ վարդապետ. եւ Մովսէս գող չեպիսկոպոս, եւ շէկ անիծեալ աշխարհակալն մի. եւ Գաւաշու պեղծ մելիք աւելի քան զքսան

այր. եւ զինչ ասացից Քրիստոսի շնորհն յաղթեաց նոցա. եւ ոչ կարացին մուծանել զազանդն իւրեանց յաշխարհն մեր: Այլ թափեցաք յընչից եւ աղքատացաք. զի գնաց աւելի քան զերկու հազար զուրուշ սաղ դրամ փաշին, խանին, չավուշին, հազար զուրուշ կարգացողին, հազար զուրուշ քաղաքն, յետոյ եկնամր ի կոստանդնուպօլսէ, եւ կրկին հաստատեալ ի վերայ սուրբ Էջմիածնի. օրհնեալ է Աստուած¹։”

20. Պետրոս:

Մարտիրոսի կաթողիկոսութիւնը երկար տեւած պիտի չըլլայ. վասն զի 1670ին կը յիշուի վախճանած Պետրոս անուն կաթողիկոս մը, որուն տապանն կը գտնուի յԱղթամար այսպիսի տապանագրով.

“Սրբազան յակուցեալ (sic) Պետրոս կաթողիկոս. թվ. ՌՃԹԹ (1670)²։”

21. Ստեփանոս:

Պետրոսի յաջորդած է Ստեփանոս, որուն պատահած եմ միակ յիշատակարանի մէջ, որ է հետեւեալը³.

“Աւետարան Թումայ քահանայի ի կղզուջ Աղթամարայ, ի հայրապետութեան տեառն

¹ Դաւիթ Բաղիշեցի, Ժամանակագրութիւն. Գիւան Հայոց Պատմութեան, Ժ, էջ 54-55:

² Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211:

³ Էջմ. Գէորգ. Յուց., Թ. 375. Հմմտ. վերը էջ 117:

Ստեփաննոսի ի թուականին ՌՃԻ (1671, ՌՃԻ? = 1471) ստացող Բառեցի Մարտիրոս:»

[Փիլիպպոս:]

Ե. Լալայեանց յառաջ կը բերէ Վասպուրականի Ս. Թումաս վանքի պարսպի արձանագրութիւնը այսպիսի ընթերցուածով.

“Ես Թումա վարդապետ ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոսի արդեամբ գաւազանաւ իմով նորոգեցի զպարսպս թվ. ՌՃԻ (1671)¹:”

Եւ կը յաւելու Լալայեանց թէ “վերոյիշեալ Թումա վարդապետը եւ Աղթամարցի Փիլիպպոս կաթողիկոսը այստեղ են թաղուած. որոնց տապանագրից զուրկ գերեզմանները այժմ էլ ցոյց են արուում:”

Ես կը կասկածիմ Աղթամարայ աթոռին վրայ Փիլիպպոս անուն կաթողիկոսի մը գոյութեան վրայ: Թովմաս վարդապետ կրնար նաեւ Իջմիածնի Փիլիպպոս կաթողիկոսին “ծառան” ըլլալ: Դժուարաւ այս Փիլիպպոսի պիտի վերաբերի անթուական տապանագիրս, որ կը գտնուի յԱղթամար.

“Ես տէր Փիլիպոս կանգնեցի խաչս բարեխաւս առ Աստուած կենակցին իմոյ Գինէի եւ որդոց իմոց խաչաարուն եւ Միքայէլին, որ յայսմ աւուր փոխեցաւ առ Աստուած եւ եթող ինձ սուք անմխիթար. որք երկրպագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս²:”

¹ Ազգագր. Հանդ., Ի, էջ 209:

² Ազգագր. Հանդ., Ի, էջ 212:

22. Կարապետ:

Ստեփաննոսի կամ Փիլիպպոսի յաջորդած կ'երեւայ Կարապետ, որ կը յիշուի անգամ մը 1677ին հետեւեալ յիշատակարանի մէջ¹.

Մխիթար քահանայ յերկրին Մոկաց ի գիւղն Գաշտ կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի թուին Հայոց ՌճԻԶ (1677) ի հայրապետութեան Աղթամարայ տէր Կարապետի:»,

Թերեւս սա ըլլայ Լեւոնեանի «Քոնած» կամ Ազգ. Օր. «Քրջած» Կարապետ կաթողիկոսը, զոր կը յիշէ նաեւ «Հաւաքարանը»:

23. Յովհաննէս Թիւթիւնջի:

Կարապետ կաթողիկոսէն յառաջ կամ ետքը երեւցած կը թուի Յովհաննէս Թիւթիւնջի, եւ այն կարճ ժամանակով մը միայն, վասն զի այլազգ տեղ չկայ իրեն կաթողիկոսաց շարքին մէջ: Լեւոնեան 1669—1689ի մէջերը կը համարի զինքը, իսկ Փիրղալէմեան չի յիշեր: Ընդ. Օր. 1904ին կը նշանակէր 1679—1681, իսկ 1908ին՝ 1669—1683: Ժամանակագիր մը այսպէս կը գրէ անոր մասին².

1669ին՝ «ի թվին ՌճԺԸ եղեւ շարժ ի քաղաքն Վան եւ վնաս ինչ ոչ եղեւ, բայց ի

1 Մ. Վ. Ամատունի՝ Յուց. ձեռագրաց Սեւանայ, Թ. 31. Հմմտ. Սմբատեանց՝ Գեղարքունիք, էջ 399: Ն. Մատիւր Յուցակին մէջ, Թ. 24, էջ 13 յառաջ չէ բերած յիշատակարանը:

2 Դիւան, Ժ, էջ 105:

յոտն Վարագայ՝ լեառն մի ոստեալ ի տեղւոջէն
 եւ թռուցեալ անկաւ ի յոտն, եւ արգիլեաց
 զգետն... (Վարագայ ջրաղացն կը խանգարի...))
 վասն որոյ հանճարեղ խորհրդականն այն Յով-
 հաննէս վարդապետն, որ ի ժամանակին այնմիկ
 էր Առաջնորդ անուանի վանուցն Վարագայ,
 որոյ մականունն «Թիւթիւնջի» ասէին, — սա
 լեալ էր պատրիարք ի մեծ քաղարն Բիւզանդիս
 եւ եկեալ աստ եղեւ առաջնորդ, եւ ի միասին
 տիրէր Սալապատոյ վանիցն եւս, այլ եւ տիրեաց
 Հոգւոց վանիցն եւս, եւ եղև Կաթողիկոս
 Աղթամարայ — սա հնարեաց այլ իմն կեր-
 պիւ բերել զջուրն ջրաղացին ի վանքն... բայց
 զանտանելի նեղութիւն եւ զանբաւելի ծախսն,
 որ ի վերայ եղեւ ոչ գոյ թիւ եւ ոչ համար.
 եւ յետոյ այս վարդապետն եղեւ գլուխ ազգին
 ֆռանկաց եւ եկն ի վերայ թուրքին. յորոյ
 աւուրսն էր Վաքիլ Վարագայ խոճայ Փիրումն.
 եւ աւագ երէց տէր Մինասն. եւ վերակացու
 գործոյն Չմշկայ տէր Աւետիսն. որ եղեւ յետոյ
 արհի եպիսկոպոս եւ գործակալ սուրբ Էջմիած-
 նայ. այլ զխարճն Ալթունենց խոճայ Մարխասն
 հոգաց:»

Արդեամբք ալ երկիցս կը պատահինք
 ի Կ. Պոլիս պատրիարքական աթոռի վրայ
 Յովհաննէս Թիւթիւնճիի, 1663—1664 եւ
 1665—1667: Յովհաննէս իբրեւ պատրիարք
 Կ. Պոլսոյ յիշատակուած է Վենետիկի Միխիթ.
 Հարց Թ. 76 Սաղմոսարանի մէջ, որ գրուած է
 « ի մայրաքաղաքն Տրապիզոն... ի հայրապետու-

Թեանն Հայոց տէր Յակօբ կաթողիկոսին, ու ի յառաջնորդութեանն սուրբ Երուսաղէմայ Եղիազար վարդապետի, եւ ի պատրիարքութեանն տէր Յովհաննէս արհիեպիսկոպոսին... ի թուականիս Հայոց ՌՃԹԲ ամի յուլիս ամսոյ ժա¹ : Ուստի հաւանօրէն 1668էն սկսեալ ժամանակ մը Վարազայ առաջնորդութիւնը վարեց եւ ապա անցաւ Աղթամար, թերեւս տապալելով Կարապետը կամ անոր իբր հակառակաթոռ մը. ինքն ըլլայ թերեւս Վասպուրականի Մոկս գիւղաքաղաքի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն արձանագրութեան մէջ 1677ին յիշուած Յովհաննէսը: Արձանագրութիւնն է².

“ԻԱ յորէլէն ը քոռեակ Տերեալ ի նմին նորոգեցաւ տաճարս Կոստին ձեռամբ մեղք մեռեալ ս... թին ի ժամանակին Տ. Յովհաննէսին ՌՃԻԶ:”

Յամենայն դէպս 1683էն յառաջ հեռացած էր նա Աղթամարէն վասն զի այս թուին կը գտնուէր յԵրրոպա. Խ. Լեւոնեան³ մագաղաթեայ գրուածքի մը մէջ կարգացած է հետեւեալ տողերը.

“Ի թվին ՌՃԼԲ (1683) Փետրվարի ամսոյ Բ. Ես Բաղիշեցի մղտեսի Մարուգս գնացի ի թագաւորանիստ քաղաքն Վերսալեայ եւ անդ

1 Սարգիսեան՝ Յուլիան, էջ 340:

2 Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2196 (Խ. Լեւոնեան):

3 Բիւզանդիոն 1903, Թ. 1931. այս տեղ՝ «Վանեցի բարձրաստիճան եկեղեցականներ ի հնու մն» խորագրոյ տակ ընդարձակ գրած է Լեւոնեան Յովհաննէսի վրայ:

գտի զԹութունըի Յովհաննէս վարդապետն
 եւ զՍիսեանցի Չաքարիայ վարդապետն եւ Հա-
 լապցի Ղազարի որդի Ջուզէպն եւ Արգրուցի
 Յովհաննէսի որդին Գրիգորն եւ Խազանկէլէրցի
 Մուրատն եւ Ոսկան վրդ.ի քեռորդին Սողոմոն
 եւ գնացեալ ի միասին տեսաք զՖրանսէզի թա-
 գաւորն եւ զԹագուհին եւն:»

Թէ ինչ կ'իմանայ տարեգիրն « եւ անդ
 եղեւ գլուխ ազգին Ֆրանկաց եւ եկն ի վերայ
 Թուրքին » ինձի առ այժմ անիմանալի է:

Ուրիշ յիշատակարանէ մը կ'իմացուի թէ
 Յովհ. անցած է Եւրոպա իբրեւ Լըմիաճնի նու-
 իրակ, ուր պատահած է Ելվովի (Լեմբերգի) եւ
 կամենիցի Հայոց ալ, եւ կամենիցէն առած հետը
 հին պատկեր մը Ս. Աստուածածնի, որ կ'ըսուի
 թէ 1354ին Անիէն բերուած է — եկած է
 Տրապիզոն: Հոն 1698ին ականատես կ'ըլլայ
 կարապետ պատանւոյն նահատակութեան, որուն
 նշխարք նոյն թուին տեղւոյն Ամենափրկիչ վանքի
 Յակոբ առաջնորդին հետ ի միասին կ'ամփոփէ:
 Այս նկատմամբ Տրապիզոնի Չարխափան եկե-
 ղեցւոյն Յայսմաուուրքին մէջ (Յունուար ԻՁ)
 վկայաբանութեան ծայրը կը կ'ըսուի. « Ես Յով-
 հաննէս վարդապետս որոյ մականունն Թութունըի
 կոչի, եւ առաջնորդ սուրբ Ամենափրկչին Յակոբ
 վարդապետ՝ եղեալ ականատես այս սուրբ նա-
 հատակիս, եւ ես Յովհաննէս արքեպիսկոպոս
 տիւք իմովք ընթացայ եւ գրկախառն համբու-
 րեցի, եւ փափագ ծնողացն բազում խրատիւք
 մտիթարեցի: Եւ յերրորդ աւուրն յետ թաղ-

մանն ես Յովհաննէս վարդապետս տեսի լոյս ի վերայ գերեզմանին... թվին ՌՃԽԷ (1698)¹։”

Յովհաննէս այնուհետեւ թուի թէ Տրապիզոն մնացած եւ վախճանած է, ուր Չարխափան եկեղեցւոյն գերեզմանոցին մէջ կը ցուցուի տապանը՝ հետեւեալ կիսեղծ արձանագրութեամբս²։

“Այս է տպան Սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ Յօհաննէս եպիսկոպոսին, որոյ ձեռամբն եկեալ Ամենափրկչի վանից սուրբ Աստուածածնի պատկերն... Խաչկալն եւ Մարիամու սուրբ Աստուածածնայ Խաչկալն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. թուին ՌՃԾԲ։”

24. Թովմա Ա. (1681—1698):

Թովմա, որ ըստ “Հաւաքարանի” Յերձ գիւղէն էր, եւ ըստ Ընդ. Օր. տոհմով՝ Տօղան բէգեան, կը յիշուի արդէն ՌՃԼ թուին իբր կաթողիկոս Աղթամարայ. այսպէս թումայ գրիչ կ’օրինակէ Աւետարան մը “յերկիրն Մոկաց ի գիւղն որ Գաշտ կոչի, ի գունն սուրբ Յակոբին եւ Կեցնայ սուրբ Աւետարանին... ի թուակա նութեանս Հայոց ՌՃ եւ Լ. ի հայրապետութեան տեանն թումայի³։”

Թէեւ ուրիշ յիշատակագիր մը անոր ձեռնագրութիւնը կը համարի կատարուած Եղիազար

¹ Արեւ Մխիթարեանց՝ Վէպ գաղթականութեան Հայոց ի Տրապիզոն, Կ. Պոլիս 1857, էջ 41-43:

² Ընդ, էջ 132:

³ Սարգիսեան՝ Յուց., էջ 788:

կաթողիկոսի ձեռօր յԷջմիածին: Վանայ Տոսը
գաւառի խժեղկ գիւղի ձեռագիր Մաշտոցի մը
մէջէն խ. Լեւոնեան յառաջ կը բերէ հետեւեալ
Յիշատակարանը.

“Ի հայրապետութեան Լուսաւորչական
տոհմին տեառն Եղիազարի սրբազան կաթողի-
կոսի եւ մերոյս Աղթամարայ տեառն Թումայ
կաթողիկոսին որ ել յԱղթամարայ բազում
ընծայիւք, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք եւ տա-
նուտերօք եւ գնաց յԷջմիածին յաթոռն սուրբ
Լուսաւորչին եւ ձեռնադրեցաւ ի տեառն Եղիա-
զարէ կաթողիկոս Աղթամարայ եւ դարձաւ
մեծաւ պատուով ի մեծամեծ պարգեւօք հան-
դերձ սրբալոյս մեռնաւ եւ ընդհանրական օր-
հնութեամբ յաթոռն իւր յԱղթամար եւ եւարձ
զըմբոստութիւն ի նախնեաց առաջնօց հայրա-
պետաց, եւ պապանձեցոյց զբերան երկաբնա-
կացն, եւ եղեն յԷջմիածին եւ յԱղթամար մի
հօտ եւ մի հովիւ ի փառս անուան մարդասիրին
Աստուծոյ որ ի ՌՃԼԲ (1683) ամին¹.”

Որովհետեւ Եղիազար հասաւ յԷջմիածին
ՌՃԼԱ (1682) Թուին Օգոստոս 30ին², հարկ է
ըսել թէ Թովմայի ձեռնադրութիւնը կատա-
րուած ըլլալու է յընթացս 1683ի, իսկ անկէ
յառաջ կը գտնուէր աթոռին վրայ առանց ձեռ-
նադրութեան: Ընդ. Օր. 1904ին կաթողիկո-
սութեան սկիզբը կը նշանակէր 1681, իսկ
1908ին՝ 1683:

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1198:

² Սմբատեանց՝ Երնջակ, էջ 209:

Չինքը 1683ին կաթողիկոս գիտէ նաեւ Մխիթար երէց¹, որ ՌՃԼԲ թուին Սաղմոսարան մը կ'օրինակէ «յերկիրս Մոկաց ի գիւղս որ կոչի նանննց ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի զօրավարին՝ ի կաթողիկոսութեան Աղթամարայ տեառն թուամային. Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս զինքն անշարժ պահեցէ ի վերայ իւր աթոռին. ամէն»:

Թուվմայի այս զիջումը առաջին դէպքն է Աղթամարայ կաթողիկոսաց պատմութեան մէջ: Այսպիսի խոնարհեցուցում մը յանձն առաւ նա անշուշտ Եղիազարի կաթողիկոսութեամբ յառաջ եկած ոգեւորութեան հետեւութեամբ: Քայց, ինչպէս կը գրէ Լեւոնեան՝ օգտուելով ձեռագիր աղբիւրներէ եւ որուն կը հետեւինք հոս մենք ալ, այս համերաշխութիւնը շատ չտեսեց. որովհետեւ 1691ին Եղիազար վախճանելով՝ անոր յաջորդն նահապետ կաթողիկոս «նոյն տարին» (Լեւոնեան) կամ 1696ին (Գիւան, Գ, 771) եւ կամ «1697 Յունվ.» (Ազգ. Օր.) իր ձեռքով Աւետիս Եպիսկոպոսն ընդգէմ թուամայի կաթողիկոս ձեռնադրելով՝ Աղթամար ղրկեց: Թուամա կաթողիկոսն ալ տեսնելով թէ այս կերպով իր զիջողութիւնը չարաչար գործածուեցաւ, անմիջապէս Արծկեցի Սահակ Պարոն Տէր կաթողիկոս օրհնեց (1697 Մայ. 24 ըստ Ազգ. Օր.), որպէս զի իր մահէն ետքը յաջորդէ իրեն, մանաւանդ որ ինքն ալ ծերացած ըլլալով՝ օգնականի պէտք ունէր: (Փիրղալէմեան, Գիւան, Գ, 771, այս դէպքը կը

¹ Աճառեան՝ Յուլ. Թաւրիկի, էջ 98:

Յշանակէ «Գրիգոր Ա. ձեռնադրուած Թովմայ Ա. ից իբրեւ իրան յաջորդ»): Յետոյ 1697ին վան երթալով, տեղւոյն Տուրսուն փաշայի միջոցաւ վանայ թեմն ալ նորէն հանեց էջմիածնէն ի հեճուկս Նահապետ կաթողիկոսի:

Թովմա կը վախճանի 1698 Ապր. 1 (ըստ Ազգ. Օր.):

25. Սահակ Արծկեցի:

Թովմայի կը յաջորդէ Սահակ Արծկեցի (1698 Ապր.), երբ Աւետիս կը շարունակէր աթոռն ձեռք բերելու համար իւր ճիգերը: Բայց կարճատեւ կ'ըլլայ Սահակայ պաշտօնավարութիւնը, ըստ Ընդ. Օր. 4 ամիս, եւ կը վախճանի: Փիրղալէմեան կը նշանակէ զինքը իբրեւ յաջորդ Գրիգորի:

26. Յովնաննէս Կէժուկ:

Սահակայ կը փոխանակէ Յովհաննէս Կէժուկ կամ Կէժուկեանց (Դիւան, Գ, 771), «որ միայն մէկ երկու տեղ կայ յիշատակուած 1699էն մինչեւ 1704», եւ ըստ Փիրղալէմեանի՝ «ժամանակակից Աղեքսանդր կաթողիկոսի Զուշոյեցւոյ» (Դիւան, Գ, 771):

27. Հայրապետ Ա.:

Հայրապետ Նարեկի մօտ Փայխ գիւղէն էր, Թովմա կաթողիկոսին քեռորդին: Իբրեւ շուշտակ վարդապետ 1705ին կը յաջորդէ Յով-

Հաննէսին՝ ըստ Լեւոնեանի: Ընդ. Օր. 1908ին պաշտօնավարութիւնը կը դնէ 1705—1707:

Ինքնագիր յիշատակարանի մը մէջ կը գրէ:

“Ես Հայրապետ կաթողիկոս Աստուծոյ առաջնորդութեամբ նստայ ի յաթոսն Աղմամարայ... եւ Աստուծոյ կարողութեամբն առի բաղում անօթս... Ընդրէաս առաքելոյ սուրբ Աջն եւ զայս սուրբ Աւետարանս եւ եղի ի դուռն սուրբ Խաչին ի վայելումն տեսողաց եւ յիշատակ հոգւոյ իմոյ. նաեւ ծնողաց իմոց հօրն Վարդանէսին եւ մօրն Խանային եւ որդւոց իմոց Թումին եւ Ասլանին եւ կողակցոյն իմոյ Նուպարին եւ հարսներաց իմոց Նազլիտանին, Մարեմին եւ դասերաց նոցին... եւ փեսային իմոյ պարսն Վարդին... եւ քեռոյն իմոյ Թումուայ կաթողիկոսին, ի թվականիս ՌՃԾԵ¹.”

28. Գրիգոր Գաւաշեցի (1707—1711):

Հայրապետի կը յաջորդէ Գրիգոր, որ կը յիշատակուի 1707 (Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2031), 1711 (անդ, Թ. 1198) թուերուն: Ընդ. Օր., որ 1707—1711 գիտէր պաշտօնավարութիւնը, 1908ին՝ սկիզբը 1711ին կը դնէ, առանց նշանակելու կատարածը:

29. Յովհաննէս Հայոց-Չորեցի (1720):

Յովհաննէս կը յիշուի 1720ին. Մոկաց Ողիմ գիւղի եկեղեցին կը շինուի “ի թուին

¹ Լեւոնեան՝ Բիւզանդիոն, Թ. 1198:

ՌՃԿԹ՝ ձեռամբ մերոյ հայրապետին (Յովհաննէս կաթողիկոսին՝ (Բիւզանդիոն 1904, Թ. 2252):

30. Գրիգոր Հիզանցի (1725):

Ար յիշուի «Հաւաքարան»ի մէջ իբրեւ երկրորդ յաջորդ Գրիգոր Կաւաչեցոյ՝ յետ Վարդար Մոկացոյ, եւ կ'ըսուի թէ «արնուագարմ» է: Ենթր կը յիշատակուի 1725 թուին հետեւեալ ճաշոցի Յիշատակարանի մէջ. «Ես Տէր Յովհաննէս քահանայ որ եմ որդի Տէր Վարդան քհ.ին, որ էր փանից հայր Ասրեբրդոյ փանից Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Յովհաննէօսին, եւ յետ մեռանելոյ հօր իմոյ ժառանգեցի զհայրենի ակթոն իմ՝ զամն երեսուն. ի ՌՃԿԹ (1703) թմփին. նոր նորոգեցի զփանքս սրբառաջ քառամբ եւ զայս ճաշու գիրք եւ բուն Մաշտոց մի առեալ եզի ի գուռն մեր հայրենի փանից Ասրեբրդոյ, եղև այս ի թմփին ՌՃՀԳ (— 1725) ի հայրապետու թեան առան Գրիգորի կաթողիկոսի¹»:

31. Բաղդասար (1735²—1736 /1743/):

Հաւաքարանը յետ Գր. Հիզանցոյ կը գնէ Տ. Պաղտասար Բաղիշեցի, որ փախճանած է ըստ Լեւոնեանի Կտուց անապատի մէջ, 1730ին. Ընդ. Օր. համաձայն «կը յիշուի 1735ին, եւ փախճանած է 1736ին»: Փիրղալէ մեան մահը կը գնէ 1743ին (Գիւան, Գ, 771):

¹ Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2148:

Ասոր յաջորդած է ըստ « Հաւաքարանի » Սահակ Յաղբակեցի, եւ ասոր Յակոբ Յամթեցի : Փիրղալէմեան Բաղդասարի յաջորդ կը նշանակէ միայն զՅակոբ, որ վախճանած է 1758ին յաջորդ թողուլ զԳրիգոր, որ 1763ին կը յիշուի :

Բայց ուղիղ չէ այս ժամանակագրութիւնը :

Սիմէոն կաթողիկոս « Ջամբուի » մէջ կուտայ մեզի հիմնուած վաւերագիրներու վրայ Աղթամարայ երեք կաթողիկոսաց՝ Նիկողայոսի, Գրիգորի եւ Թովմայի յաջորդութիւնը, այնպէս որ այլ եւս խնդրական չի կրնար համարուիլ այս կէտը : ԳԺբախտաբար Սիմէոնի անձանօթ մնացած է Նիկողայոսի նախորդին անունը, որ բլլալու է հաւանօրէն Բաղդասար : Սիմէոն ասոր մասին կը գրէ .

« Ի ՌՃՂԲ թուոջն մերում ի ժամանակս Ղազարու կաթողիկոսին մերոյ ճահկեցւոյ (1737—1751), Ախթամարու բոլոր վիճակքն զզուեցեալ ի . . . (դատարկ) կաթողիկոսէն իւրեանց փասն անյարմար կացութեանն, եւ մանաւանդ զի զաթոնն իւրեանց ի սպառ անշքացոյց եւ ի ներքոյ յողովից պարտուց էարկ, եւ զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց եւ զկնաւոր աշխարհական բնակեցոյց ի վանքն . փասն որոյ ընկեցին վնա յաթոռոյն եւ զՆիկողայոս վարդապետօմն ընտրեալ արարին իւրեանց կաթողիկոս¹ . »

32. Երկրորդայն (1736 [1743]—1751):

“Հաւաքարանը” կը կոչէ զինքը “Նիկողայոս Սպարակերտցի, ի գեղջէն Լուսոայ, ի տանէն Մեծի Սեւոնց Կրիգորի, այր իմաստուն եւ հսկասոր՝ հին եւ նոր կտակարանաց եւ արտաքնոց, որ բազում աշխատանս կրեաց յԱթոռին յԱղթամարու, եւ ետ Յայսմաւուրք գիրք մի եւ Սսկեան Աստուածաշունչ մի եւ Հարցմանց գիրք մի. եւ ճաշոց մի ի Սուրբ յԱթոռն ի յիշատակ, ի թվին ՌՃԶԹ¹։”

Այս սողերը գրուած ժամանակակից Ներսէս տիրացուէն՝ վստահելի կարելի է համարել եւ Նիկողայոսի ընտրութիւնն կրնանք զնել իւր 1736ին (ընդ. Օր. 1738ին կը զնէ), երբ վախճանած կ’ըսուի Բաղդասար. եւ կամ այս թուականէն քիչ վերջը, յամենայն դէպս 1740էն յառաջ, թէ եւ Սիմէոն կաթողիկոսի խօսքերուն համաձայն ընտրութիւնը պատահած է ՌՃՂԲ թուին (1743). բայց այս թուականը կրնայ նաեւ հետեւեալ դէպքին տարին ըլլալ։

Սիմէոն կաթողիկոսի համաձայն (Բաղդասարի) անկմանէն ետքը կ’ընտրուի Նիկողայոս։ Յետ ժամանակի, կ’ըսէ Սիմէոն, Նիկողայոս կը խորհի ընդարձակել Աղթամարայ թեմը. եւ համամիտներու հետ խորհուրդ կ’ընէ եւ Աղեքսանդր արեղայի ձեռք ի կ. Պողիս հրաման կը հանէ սուրբանէն թէ “վան, Բաղէշ, Մուշ եւ շրջակայք սոցին Աղթամարու են վիճակք”։

¹ Բի. գանդիոն, Թ. 1199։

Աղեքսանդր « զայս հրաման առեալ գայ ի Աւան. գայ եւ Նիկողայոսն ի Աւան եւ ցուցանէ զհրամանադիրն զայն տեղոյ մտպեալն, յորմէ եւ զգենու զխիւլայ », Հոն զԱղեքսանդր նուիրակ կը կարգէ եւ զՅովհաննէս վարդապետն, որ նոյն ժամանակները Էջմիածնէն նուիրակութեամբ կը գտնուէր այն կողմերը, կը բռնէ եւ ժողված արդիւնքը կողոպտելով՝ կը փնտէ: Զայս լսելով Ղազար կաթողիկոս կը բողոքէ Ա. Պօլիս ի ձեռն Յակոբ պատրիարքի եւ « զնորոգ ֆէրման բերել տայ ի նոյն թագաւորէն սաստիկ եւ հաստատուն վճռով թէ փեճակբոյ այդոքիկ Էջմիածնի են եւ ոչ որ ունի իշխանութիւն ձեռնալիս ի դոսա: . . . Եւ այսու զվերոյիշեալ փեճակն Ղազար կաթողիկոսն վերստին յինքն վերադարձուցանէ. եւ զարդիւնս նուիրակին մերոյ՝ զոր առեալ էր Նիկողայոսն, ճշգրիտեաս առնու. եւ զՆիկողայոսն եւս բանադրէ »: Այս կը պատահի ՌՃՂԵ (1746) թուին:

Աղթամարցիք տեսնելով իրենք զիրենք յուսախար, մանաւանդ « նուաճեցեալ իսկ ի բազմակոյտ պարտուց եւ յաղքատութեանց », « բուրբ փեճակօք՝ փանականօք եւ աշխարհականօք » կը գրեն « զբազմակնիք թուղթս հնազանդութեան եւ աղեքսանաց », առ Ղազար կաթողիկոս, ընդ թղթոյն կը խաւրեն նաեւ զՆիկողայոս յԷջմիածին՝ խնդրելով կաթողիկոսէն, որ զինքը « արձակեցցէ ի կապից եւ կաթողիկոս հաստատեցցէ ինքեանց եւ աղքատութեանց եւ պարտուցաթողոյն իւրեանց եւս օգնութիւն արասցէ »:

խոստանալով եւս այնուհետեւ կաթուղիկոսօք եւ վիճակօք՝ ի հնազանդութեան սրբոյ Էջմիածնին եւ սորին Աթուղիկոսացն մնայցեն՝:

Ղազար կաթուղիկոս սիրով կ'արձակէ զՆիկողայոս եւ ըստ ինդրանաց Աղթամարցոց « ի ներկայութեան բազմաց եպիսկոպոսաց զկանոնական կոնդակ իմն գրէ քանեօք գլխօք, այս ինքն զՆիկողայոսն ընկալցին իւրեանց կաթուղիկոս այսուհետեւ եւ մինչեւ ի մահն զայլ ոք մի զնիցեն՝ որպէս առնէին յառաջ: Եւ յետ մահու նորին զայլ ոք ինքնագլուխ մի նստուցեն, այլ զարժանաւորն բազմակնիք թղթով բոլոր վիճակին ի սուրբ Աթոսս առաքեսցեն. զի աստ օձցի: Եւ զայլս այսպիսիս գրէ, եւ կնքէ ինքն Ղազար կաթուղիկոսն, կնքէ եւ ինքն Նիկողայոս կաթուղիկոսն եւ այլք եպիսկոպոսք որք գտանին՝:

Նիկողայոս թուղթս առած « մեծաւ փառաւորութեամբ եւ խիլայիւր » կը դառնայ յԱղթամար, ուր « յետ ամաց ինչ » կը վախճանի (Ջամբո, էջ 96), հաւանօրէն 1751/ն, ինչպէս կը նշանակէ Ընդ Օր. ալ:

33. Գրիգոր (1751—1761):

Սիմէոն Երեւանցի (Ջամբո, էջ 96) Նիկողայոսի յաջորդ կը յիշէ « Գրիգոր վարդապետ ոմն », որ հակառակ Ղազար կաթուղիկոսի հետ եղած միաբանութեան՝ « նոյնպէս ինքնագլուխ եւ թարց հրամանի սրբոյ աթոռոյս (Էջմիածնի) Պաթուղիկոսացն Մինասայ (1751—1753) եւ

Աղեքսանդրի, (1753—1755) կը հռչակէ ինք
զինք կաթողիկոս:

Ըստ Ընդ. Օր. 1751—1763 կը յիշուի,
իսկ ըստ Լեւոնեանի մինչեւ 1758. մահուան
թուականն անձանօթ մնացած է անոնց. ըստ
Սիմեոն Երեւանցի բացայայտ Նշանակած է. այն
է «ՌՄԹ (1761) թուոջն մերում մեռանի եւ
Գրիգոր կաթողիկոսն Աղթամարու» (Ջամբու,
էջ 97):

Գրիգորի գահակալութիւնն հաշուելու է
հաւանօրէն 1751էն. 1756ին կը յիշուի ինքը
Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Խաչկալի վրայ եղած ար-
ձանագրութեանս մէջ.

«Ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյս
տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի շնորհօք Տեառն
մերոյ Յիսուսի կառուցի Խաչկալս արդեամբք
Աղթամարայ մեծի եւ փոքու եւ Բաղականից
ոսկերչոնց եւ աշխատութեամբ եւ միասնակցու-
թեամբ տեառն Սահակայ վարդապետի Խար-
բերդցւոյ. որք պատահիք լի բերանով Աստուած
ողորմի ասացէք նոցա. ի թվոջ Հայոց ՌՄԵ
(1756). ամէն¹»

34. Թովմա Բ. (1761—1783):

Թովմա Աղթամարցի, զոր Հաւաքարանն
«Ի ցեղէն Գագիկ թագաւորի» կը համարի, յա-
ջորդած է Գրիգորի 1761ին (Ընդ. Օր. 1762ին

¹ Ազդար. Հանդ. Ի. էջ 209:

կը դնէ)։ «Նոյնպէս, ինքնագլուխ եւ առանց
 Տրամանի Էջմիածնի կաթողիկոսաց, Սակայն յետ
 ժամանակի «Թէ ի խղճէ հարեցեալ, եթէ ի
 բազմակոյտ պարտուց եւ ի պակասութեանցն
 բռնադատեցեալ, ելեալ գայ ի սուրբ Աթոռս
 ի յոսս Յակոբ կաթուղիկոսին մերոյ ի հնազան-
 դութիւն եւ ի վերանորոգումն առաջնոց հայ-
 րապետացն կանոնաց, եւ յայտնապէս յանձն
 առնու եւ խոստովանի զգորն իւրեանց ընդ նզովիւք
 Ղազարու կաթուղիկոսին։ Եւ յաւար
 կիւրակէի, ի ներկայութեան բոլոր միաբանից
 սրբոյ Աթոռոյս եւ բազմախումբ ժողովրդեան
 ի ժամ սրբոյ պատարագին, ի մէջ սրբոյ Եկե-
 ղեցւոյն անկեալ ի ծունկս բացաւ գլխով եւ
 Ըստ անտուակին որդւոյ գոչեմ՝ ասելով
 ինդրէ զարձակումն։ Զոր եւ ընդունի սիրով
 Յակոբ կաթուղիկոսն մեր, եւ ընթեռնու զաւե-
 տարանն Անառակին, եւ տայ զարձակումն ի մէջ
 հանդիսին, եւ որպէս թէ վերստին հաստատէ
 զնա կաթուղիկոս Ախթամարու վիճակին»։ Ապա
 կը գրէ Յակոբ կաթուղիկոս կոնդակ մը, որով
 կը հաստատէ Թովմայի ընտրութիւնը, Ղազար
 կաթուղիկոսի եւ Նիկողայոս կաթուղիկոսի մէջ
 եղած ուխտագրութիւնը եւ կանոնները։ «Եւ
 հարկադրէ եւս, զի ի նոյն կանոնի եւ յուխտի
 մնալ այնուհետեւ, վերահաստատելով զնոյն
 ուխտսն հանդերձ նզովիւք, մի եւս դիցեն ինք-
 նագլուխ զկաթուղիկոս ինքեանց եւ զեղեալն
 առանց Տրամանի կաթուղիկոսացն Էջմիածնի մի
 ընդունիցին»։ Կոնդակս առած կը մեկնի Թովմա

“ պատուով եւ խիւրայիւք ” յԱզմամար, “ ի վերջիչեալ թուոյն ” այն է 1761 :

Թովմա հաւատարիմ կը մնայ իւր երգման. եւ Սիմէոն Երեւանցի կը վկայէ թէ “ Այս Թովմաս կաթողիկոս որքան նստեալ է յաթոռն իւր թէ ի յաւուրս Յակոբայ կաթողիկոսին եւ թէ ի մեր ժամանակս, զսուրբ Մեռոնն ի սրբոյ Աթոռոյս եւ ի մէնջ առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ : Թեպէտ ինքն զնիւթն խնդրէր՝ զի ինքն օրհնիցէ, սակայն մեք զօրհնեալ սուրբ մեռոնն տայաք . որ եւ է այսպէս մինչեւ ցայսօր ” (Ջամբա, էջ 97) :

Արդեամբք ալ Սիմէոն կաթողիկոս Թովմայի որ խնդրած էր իրմէ Միւռոնի նիւթ, խաւրած է պարզապէս միւռոն, այլ՝ “ նիւթ ոչ, ՌՃԺԲ (1763) թուին Հոկտեմբերին (Գիւան, Բ, էջ 23) : Յաջորդ տարին ալ Մայիսին գրած է “ սէր շատ, եւ պատուէր զի մի վարկպարազի զհետտեալսն ի սրբոյ Աթոռոյս ձեռնադրեսցէ եպիսկոպոս ” (Գիւան, Բ, էջ 106) : “ Նոյն տարւոյն վերջերը գրած է Թովմաս գանգատանաց թուղթ մը առ Սիմէոն Երեւանցի, որ Գեկտեմբերի սկիզբը հասած է Էջմիածին. որով կը յայտնէ կաթողիկոսին թէ Աբրահամ ոմն սեւագլուխ “ բռնացեալ ի կողմանս Մոկաց գաւառին ” զթիկունս յայլազգիս տալով՝ ոչ հնազանդէր նմա, եւ բռնութեամբ եւ ուժով քրտաց Պարոնին, ժողովէր զտեղւոյն զառաջնորդական եւ զնուիրական հասս եւ զիրաւունս եւ տայր բէկին, եւ ինքն եւս մսխէր . . . ” գարձեալ “ հաստատեալ էր ընդ Հագարու քրտաց

խանին զխորհուրդ, զի լինիցի ինքն (Աբրահամ) այնմ կողմանն (Մոկաց) ինքնագլուխ կաթողիկոս, եւ ծառայեսցէ նմա զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Նման ապստամբական խորհուրդ կը խորհին Աղթամարի թեմէն նաեւ ՄատնաՎանքի առաջնորդ Սուքիաս վարդապետ եւ Ս. Թովմայի վանքի միաբան Բարսեղ վարդապետ, որոնք պատճառարանելով թէ Աղթամարի կաթողիկոսն ամէն տեղ չ'ընդունուիր, կը դիմեն անձամբ Գանձասար Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսին եւ 1767 (ՌՄԺԶ) Սեպտ. 30 թուակիր թղթով մը կը խնդրեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն խօստանալով որ «եթէ մէք Հայոց կաթողիկոսի թեմի եւ վիճակի մարդ լինիմք ետ եւ յառաջ մկ խօսկ եւ բան լինի մէք անընթուանկ լինիմք Հայոց Աղուանից եւ յԱղթամարու¹»: Թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ իրենց դիմումը, յայտնի չէ: Թովմաս կաթողիկոս թէեւ բանադրած էր զԱբրահամ, բայց նա առ ոչինչ համարած էր բանադրանքը:

Սիմէոն կաթողիկոս ըստ պահանջման հանգամանաց կը փութայ պատասխանել կաթողիկոսին՝ յայտնելով իւր բռնած ընթացքը Աբրահամու եւ անոր համամիտներու հանդէպ (Դիւան, Բ, էջ 116—119):

1764էն յառաջ կամ ետքը Թովմա բանակցած է կրկին Էջմիածնի աթոռոյն հետ կաթողիկոսական յաջորդութեան եւ Էջմիածնի եւ

1 Յ. Թովմեան՝ Յուցակ Չեռապրաց Դարեան Խաչիկ վարդապետի. Վաղարշապատ 1898, Բ, էջ 21, Թ. 25:

Աղթամարայ կաթողիկոսաց յարաբերութեան մասին, եւ յօրինուած նոր « պայմանագրութիւն », մը ըստ մտաց նախորդ « Պայմանագրութեան » : Ղուկաս կաթողիկոս իւր առ Վանեցիս 1783 Ապրիլին գրած թղթին մէջ կը յիշէ այս պայմանագրութիւնը այսպէս .

Դուք ամենեքեան լաւապէս գիտէք, որ լուսահոգի Թոմայ կաթողիկոսն ինքնակամ յօժարութեամբ եւ հաստատուն եւ յաւիտենական ուխտիւ եւ պայմանաւ ձեռագիր է տուեալ հոգելոյս հայրապետին մերոյ տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին եւ նզովիւք փակեալ որպէս զի թէ ինքն կենդանութեան իւրում եւ թէ զկնի մահուանն յաջորդողն ի տեղի իւր, մնացեն ի ներքոյ հրամանի¹ եւ իշխանութեան սրբոյ Մայր Աթոռոյս Եջմիածնի եւ ի սմանստող հայրապետացն . եւ զերիս գլխաւորագոյն պայմանս է յանձն առեալ զորս ոչ երկարեմք աստ, որովհետեւ ամենեքեանդ տեղեակ եւ գիտակ իսկ էք . եւ բազումքդ ի ձէնջ զնոյն լայնատարած եւ բազմակնիք ձեռագիրն կնքեալ եւ ձեռագրեալ էք զոր ունիմք ահա . եւ մանաւանդ լուսահոգի Սիմէոն սրբազան կաթողիկոսն եւս ըստ մտաց ձեռագրին եւ պայմանին առ բոլոր թեմնացիսն սրբոյ Աթոռոյն Աթամարայ զհաստատուն եւ զվճռափակ օրհնութեան կոնդակ է գրեալ եւ ծանուցեալ, որ առ ինքեանս է . եւ անտի եւս իմանալոց էք վերստին, որոյ զօրինակն ի պատրաստի առ մեզ ունիմք . . .¹ » :

1 Դիւան, Գ, էջ 496 :

Թուվմա վախճանած է ՌՄԼԲ (1783) թուին սկիզբները, ինչպէս կը տեսնուի վանեցւոց առ Ղուկաս կաթողիկոս թղթին պատասխանէն, գրուած ՌՄԼԲ Ապրիլին, ուր «նորոգ» վախճանած կ'ըսուի: Ղուկաս կաթողիկոս կը գրէ. «Զոր ինչ գրեալ էիք... իմացաք. նախապէս զայս ի քրիստոս փոխիլն սիրելոյ եղբոր մերոյ հոգելոյս եւ խղճալի Թումայ կաթողիկոսին գրեալ եւ ծանուցեալ էիք. զոր լուեալ կարի տրտմեցաք յիրաւի...» (Գիւան, Գ, էջ 495. հմմտ. եւ 509): Տապանագիրն ՍԱԷԹամար այսպիսի ընթերցուած ունի.

«Ով սուրբ նշան տէրունական սեղան գառին զենման, բարեխաւսեա ի մեծ ատեան, վասն Թումայ կաթողիկոսին եւ ծնողաց... թվ. ՌՄԼ (1781)¹:»

Ընդ Օրացոյց, որ կաթողիկոսութիւնն 1762—1781 կը նշանակէր, 1908ին մահը նշանակած է 1783ին:

Ինքը շինած է Աղթամարի դարպասը, որուն հարաւային դրան ճակատը կայ արձանագրութիւնս².

«Ի ՌՄԹԲ թվին Հայոց (1763) եւ շնորհօքն քրիստոսի շինեցաւ դարպասս ձեռամբ Թումայի կաթողիկոսի Աղթամարայ. որք աղօթէք տուք զօղորմիս»: Նոյն թուին կը շինէ նաեւ եկեղեցւոյն գաւիթը, որուն արեւմտեան դրան ճակատին արձանագրութիւնն է.

¹ Ազգ. Հանդ. Ի, էջ 211: Միւս որը մոռցուած:

² Ազգագր. Հանդ., Ի, էջ 209:

“*Շնորհօքն Քրիստոսի շինեցաւ դաւիթս թժին ՌՄԺԲ (1763) արդեամբ թուամ կաթողիկոսին ու ձեռամբ ոստնեցի ուստա Կախապետին ու սէս թատիսին, որք կարդայք տուք զողորմին*¹։”

Այս թումայի կենթադրեմ թէ է հետեւեալ արձանագրութիւնն ալ.

“Ես թումայ կաթողիկոս Հայոց կանգնեցի զԽաչս բարեխաւս առ Աստուած եղբաւրն իմոյ պարոն Աշոտին եւ որք երկիր պագանէք յիշեցէք ի Քրիստոս զմեղապարտ վարդանս զկաղմոզ սորա յիշեցէք ի Քրիստոս”²։”

Անոր կաթողիկոսութեան առաջին տարին շինուած է վասպուրականի Ս. վարդան եկեղեցին, որուն արեւմտեան դրան վրայ կայ արձանագրութիւնս.

“Շինեցաւ տաճարս այս յաջողութեամբ Աստուծոյ հայրապետութեան Աղթամարայ թումայ կաթողիկոսին ջուլամերկու պարոն Արդլախան բէկ Ոստանայ պարոն Բայրամ բէկ. առաջնորդ անարժան Տէր վարդան թժ. ՌՄԺ”³ (1761)։

35. Կարսպետ (1783—1787)։

Յետ մահուան թովմայ Բ. կաթողիկոսի Աղթամարցիք յաջորդ կրնարեն վանի թեմն Կարսպետ վարդապետը, զոր “Հաւաքարանը”

¹ Անդ. թումականն ի տպագրին է “ՌՄԺԲ”։

² Ազգ. Հանդ., Ի. էջ 212։

³ Ազգապ. Հանդ., Ի. էջ 222։

Ղըրիմքէսըմենց կ'անուանէ. եւ որովհետեւ ընտրութեան հաստատութիւնն եւ օծումը պիտի կատարուէր Էջմիածնի կաթողիկոսէն, ըստ կանոնագրութեան եւ միաբանութեան, որ եղած էր ընդ մէջ Թովմայ կաթ.ի Աղթամարայ եւ Աիմէոն կաթ.ի Էջմիածնի, Աղթամարցիք եւ Վանեցիք բազմակնիք ստորագրութեամբ կը դիմէն Ղուկաս կաթողիկոսի՝ ինդրելով որ աննպաստ հանգամանքներու պատճառաւ՝ թող տայ օծումն յԱղթամար կատարել, պայմանաւ որ վերջէն նորընտիրն Էջմիածին գայ եւ վերահաստատութիւնն առնու պաթողիկոսէն: Ղուկաս հաւանութիւնը կը շնորհէ ՌՄԱԲ Ապրիլ Ի (1783) թուակիր թղթերով առ Վանեցիս եւ առ Յակոբ Նուիրակ Վանայ (Գիւան, Գ, էջ 494 — 497 եւ 509): Ի մէջ կը բերեմ հօս Ղուկաս կաթողիկոսի առ Վանեցիս կոնդակին կարեւոր խօսքերը.

Չեր թղթին մէջ կը յայտնէիր, կ'ըսէ Ղուկաս կաթողիկոս՝ «Երկրորդ՝ զսրբոյ Աթոռոյն Աիթամարայ եւ միաբանից նորին եւ բոլոր թեմնացի իշխանաց եւ ժողովոցոց անտէրունջ՝¹ եւ անայցելու մնալն եւ ի բոլոր թեմս իւրեանց զպատշաճաւոր կաթողիկոսացու չգտանելն, եւ յայդր Արապետ վարդապետի ուրումն հաւանիլն, եւ բազմակնիք եւ աղաչական մահօսար գրելն նոցա առ ձեզ. եւ ձեր եւս համակամիլն եւ զնոյն Արապետ վարդապետն յորդորելն առ ի յանձն առնուլ. եւ ի յակամայ կամս յօժա-

1 Տպուած «անարտունջ»,

րեցուցանելն զնա, ծանուցեալ էիք. եւ մանաւանդ ըստ պահանջման ճշմարտութեան վկայեալ եւ գրեալ եւս էիք թէ՛ Ա՛յս է աղաչանք քոյոց ծառայիցս, զի սոյն կարապետ վարդապետի օժանելն անհնար է թարց համբուրման գարշապարացդ, եւ առանց ի սուրբ Աթոռդ գալոյ լինիլ, եւ ստանալ զաստիճան քահանայապետութեան, եւ այլն. եւ եթէ սորա յանձն չառման մեծ պատճառն այս էր՝ որ տանջիւր ի միտս, թէ՛ թարց տեսութեան սրբազան վեհին, եւ յորմէ օծումն շնկալմանն՝ անմարթ է նստիլ անդ եւ վարիլ. եւ այս ճշմարիտ այսպէս է. եւ պաղատիմք առ տէրութիւնդ, զի այժմ գթացեալ հրաման շնորհեսցես աստանօր ի սուրբ Աթոռօջն իւրում օժանել զնա. եւ ապա զկնի պատշաճագիւտ ժամանակի աներկբայապէս ըստ ծիսին գալ ի համբոյր Աջոյդ եւ տէրամբդ օժանդակեալ ընկալնուլ զհամարձակութիւն, եւ վարել զկաթուղիկոսութիւն իւր. եւ զայլ այսպիսիս մեծաւ աղաչանօք գրեալ եւ խնդրեալ էիք առ ի հրաման տալ օժանել յԱթոռօջն իւրեանց: Արդ ամենայն գրեցելոցն ձերոցն հասու եղեալ զխնդիրս ձեր ծանեաք: ... (յետ յիշեցնելու ընդ մէջ թովմա եւ Սիմէոն կաթողիկոսաց եղած պայմանագրութիւնը, կը շարունակէ.) Արդ մէք եւս ահա զգուշացեալ ի յանլուծմանելի պայմանագրութեանցն Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին եւ նորոգ վախճանեալ թովմայ կաթողիկոսին եւ հայրական սիրով գթացեալ ի յաղաչանս սիրելեացդ,

ի յանշքութիւն եւ յանայցելութիւն սրբոյ Աթոռոյն այնմիկ, եւ ի յանտերունջ մնալն միարանից եւ վիճակարնակ օրհնեալ իշխանաց եւ ժողովրդոցն անդր եղելոց, զինդիրս ձեր կատարելով ըստ գրեցելոյդ եւ ըստ աղաչանաց ձերոց զհրաման ետուք, բարձու իշխանութեամբն սրբոյ Աթոռոյս, օժանել զընտրեալն նոցին եւ ձեր, եւ զանձանօթ սիրելին մեր զԱրապետ շինարար եւ բարեջան վարդապետն կաթուղիկոս ի յԱթոռոջն իւրեանց առ ի հովուել զվիճակն նորին եւ զկնի օժմանն ըստ գրեցելոյ պայմանին ձերոյ ի պատշաճաւոր ժամանակի ուղեւորել զնա ի սուրբ Աթոռս եւ առ մեզ առ ի վերահաստատել զկաթուղիկոսական իշխանութիւնն եւ զհոգեւոր եւ զօրինաւոր փեսայութիւն նորին, եւ հաստատուն կոնդակաւ եւ խիւայիւ ուղեւորիլ ի տեղին իւր: Բայց այսու պայմանաւ եւ վճռաւ որ զգուշացի առ ի կալ հաստատուն ի ներքոյ իշխանութեան եւ հնազանդութեան սրբոյ Աթոռոյս եւ Հայրապետացն սորին մինչեւ ի սպառիլ շնչոյն: Եւ ի վերայ ձեռագրեալ երից պայմանացն լուսահոգի Թօմայ կաթուղիկոսին անշեղ եւ անլուծանելի մնալ. որով զօրհնութիւնս եւ զկրկին շնորհս ժառանգեսցէ եւ ոչ զներհակն¹:

Ըստ այսմ կարապետի ընտրութիւնն եւ օժումն կատարուած է ՌԻՄԼԹ թուին. նոյն թուականն կը կրէ նաեւ կարապետի կնիքը (Դիւան, Ե, էջ 234): Կ'երեւայ թէ կամ կա-

¹ Դիւան, Գ, էջ 495-497. Հմմտ. եւ Գ, էջ 509: ԵՂԹԱՄԲԵՐԵՑ ԿԵԹ. ԳԵՆԵՐ.

րապետ իւր խոստման հաւատարիմ՝ չգտնուելով՝
 եւ Էջփիածին չերթալով՝ վերահաստատութիւն
 չէ գտած եւ այսպէս հակառակութեանց բաղ-
 խած է եւ կամ լաւ եւս Աղթամարցիք չհաւ-
 նելով զինքը՝ մերժած են, ինչպէս Գաւիթ կա-
 թողիկոսի տողերէն ալ յայտնի է: Ինչպէս ալ
 եղած ըլլայ պատճառը, կը տեսնենք որ նա
 1788ին իր դէմ ունեցած է Մարկոս հակառա-
 կաթող մը, որուն ձեռք տուած է նաեւ Ղուկաս
 կաթողիկոս. եւ այսպէս կարապետ մերժուած
 աթոռէն:

Կարապետ 1802 Մայիս 27ին ներկայ էր
 Իւջփիլիսէի ժողովին, ուր օժեց նաեւ զԳանիէլ
 կաթողիկոս: Ժողովոյն արձանագրին կը ստորա-
 գրէ «Կարապետ կաթողիկոս Աղթամարայ,
 վերատեսուչ Վասպուրականի¹»:

Կարապետ, ինչպէս կը տեսնուի Գաւիթ
 կաթողիկոսի ակնարկութենէն յամի 1802 Յու-
 նիս, այս ժամանակ «մերժեալ եւ արտաքս ըն-
 կեցեալ» էր Աթոռէն. Գաւիթ՝ Գանիէլ կա-
 թողիկոսի օժումն ակնարկելով կը գրէ. «Այսո-
 քիւկ չարութեամբք ոչ շատացեալ՝ յԻւջփիլիսէ
 աննշան ընկալաւ զօժումն ի դատապարտութիւն
 անձին իւրոյ ի մերժեալ եւ յարտաքս ընկեցեալ
 իբր չկաթողիկոսէն Աթամարայ. որով եւ
 կամի զայս քրիստոսահիմն եւ զուսաւորչաշէն
 սուրբ Աթոռս մեծ քակտել, եւ զիւր հայրենա-

¹ Գիւան, Ե, էջ 234. հմմտ. եւ Գիւան, Ա՝
 էջ 149—150:

կան վանքն Քիւրտիստանու կեղծեալ պատճառաւ նորոգել եւ զարդարել¹ :

Լեւոնեան կը պատմէ թէ « Կարապետ կաթողիկոս 1804ին ճամբորդութեան մը ատեն յանկարծամահ կը վախճանի Քաղէնց Եջմիածին վանքի (մերձ ի Լիմ) մօտերն եւ Աղթամար տարուելով կը թաղուի հոն իր ձեռքով պատրաստել տուած դամբարանին մէջ, որ կայ մինչեւ այսօր » (Բիւզանդիոն, Թ. 1200) :

Տապանագիրն² է 1799 թուականէն՝

« Կարապետ Կաթողիկոս. ՌՄԽԸ : »

36. Մարկոս (1788—1791) :

Կարապետէն տեղո՛հ մնացած կը թուին Աղթամարցիք, այնպէս որ 1788ին անոր հակառակաթող մը կ'ըլլէ Մարկոս « Հատախեցի » ըստ Ընդ. Օր., եւ « ինք զինք կաթողիկոս կը հռչակէ 1788ին³ » : Գուկաս կաթողիկոսի համաձայն « նա մերօրհնածին (Սիմէոնի) որդի էր եւ ի սուրբ Աթոռօջս ընկալեալ զձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան » (Գիւան, Գ., էջ 552—553). այս պատճառաւ ալ Գուկաս անոր իւր հաւանութիւնն կու տայ, եւ կը պաշտպանէ ընդդէմ Կարապետի. « այնքան փոյթ յանձին կալաք » (անդ) :

1 Գիւան, Զ, էջ 483. հմն. եւ 491 եւ 527 :

2 Սարգիսեան՝ Տեղագիր, էջ 278 : Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211 :

3 « Հաւարարան »-ին անձանօթ է Մարկոս :

Մարկոսի կաթողիկոսութիւնը կարճատեւ կ'ըլլայ. եւ կը վախճանի ՌՄԻ (1791) թուին, ինչպէս կ'իմանանք այս թուին «ի նոյեմբերի մուտն», գրուած Ղուկաս կաթողիկոսի առ Ախիջան աղա ի վան թղթէն, ուր կ'ըսուի. «իսկ փուսուլայիւն զեկուցեալ էիր զվախճանմանէ հոգեւոր որդւոյն մերոյ խղճալի Մարկոս կաթողիկոսին, որ մեզ տրտմութիւն եղեւ» (Գիւան, Գ., էջ 552): Ընդ. Օր. ալ մասն 1791ին կը նշանակէ, թէ եւ տապանաքարն յԱղթամար 1788 ունի, այսպիսի արձանագրութեամբ.

«Ի յայս գուբս անձուկ անփոփի մարմին անուն անանփոփ Մարկոսի վեհին, սիրելի ազգին ի սէր հայ ազգին եղեալ անձնուէր սիրով մտադիր. 1788¹».

Մարկոսի յաջորդութեան համար երկար խնդիր եղած է. Աղթամարցիք զիմած են կրկին վանայ աղաներուն, յանուանէ Ախիջան աղային խորհուրդ տալու իրենց թէկնածուի մասին. բայց Ախիջան հրաժարած է. այս մասին տեղեկութիւն ունինք Ղուկաս կաթողիկոսի մէկ թղթէն առ Ախիջան աղա ի վան. զոր ի մէջ կը բերինք հոս (Գիւան, Գ., էջ 552—553):

«Ծանուցեալ էիր ապա զԱղթամարու թեմականաց առ քեզ զիմելն առ ի խորհրդակցութիւն ընտրութեան կաթողիկոսի, եւ զքո՞ հրաժարիլն, իբր վասն ոչ գուրջ արժանաւորի, եւ ի դերեւս ելանելոյն առաջնոյ աշխատակրութեանցդ, եւ եւս վասն նոցին ամեհաբար ընդ

¹ Ազգագր. Հանդ. Ի., էջ 211:

ախորժակս իւրեանց գնալոյն: Եւ իբրու թողեալ էիր ի կամս մեր ապաստան: Արդ սիրելիդ իմ, մեզ հարկ է ոչ խոյս տալ ի հոգացողութենէ եւ յաշխատասիրութենէ առ ազգ մեր, սակայն այն թեմացիքն որպէս թէ զինքեանս որոշեալ համարին ի մէնջ: Եւ առ այդ բան՝ որպէս եւ խոհական սիրելիդ լաւ գիտես, մեզ ոչ վայել է հարկագիր լինիլ նոցա թէ պարտիք առնել, ընդդէմ նախնեացն մերոց. եւ ոչ բնամատամբ ցուցանել զոք աստի կամ յայլուստ թէ՛ զսա կամ զնա արարէք: Այլ յետ ընտրելոյն իւրեանց զմի ոմն եւ խնդրելոյն ի մէնջ հրաման, ըստ ժամանակիս որպիսութեան, ներել հազիւ պատկանի մեզ: Սակս Մարկոս կաթողիկոսին եւս որ այնքան փոյթ յանձին կալաք, պատճառն այն էր, որ նա մեր օրհնածին որդի էր եւ ի սուրբ Աթոռոջս ընկալեալ զձեռնագրութիւն եպիսկոպոսութեան. բայց վասն այլոց՝ զորս ի միջոյ իւրեանց ընտրիլ կամիցին, մեզ չէ փոյթ: Զի եթէ մեզ եւ քեզ անսացող լինիցին ողորմելիք այնորիկ, մեք ունիմք տալ նոցա զխորհուրդս պատշաճագոյն եւ օգտակար. այլ գիտեմք զի ոչ անսան մեզ, իսկ որովհետեւ յազգէ եւ եկեղեցւոյ մերմէ են, եւ ոչ պարտին մնալ առանց հոգեւոր այցելուի, եւ այն հոչակաւոր սուրբ վանքն եւս ոչ է մնալոց թարց հոգաբարձուի, արժան է եւ մեզ խորհիլ զնոյն: Ապա մինչ գան առ սիրելիդ վասն խորհրդակցութեան, ընդէր խոյս տաս, զի ահա յայսմ ժամանակի դու օրհնեալդ ես յայդր երեւելի իշ-

խան եւ խորհրդական անձն, եթէ առ քեզ
չգայցեն, այլ եւս առ ո՛ր երթիցեն: Ուրեմն պար-
տիս տեղիք ցուցանել եկողացն. եւ ըստ խոհե-
մութեանդ զբարին առաջնորդել. եթէ ընդու-
նակք լինիցին օգտաւոր խորհրդոյ եւ բանի,
բարեգոյն է. եւ թէ ոչ, որպէս եւ իցէ զմինն
ընտրելոց են ի պետութիւն իւրեանց: Այլ ազ-
նուամիտ սիրելիդ որքան կարես աստուածա-
պարգեւ իմաստութեամբդ ջանասցես ըստ բա-
րեկողմն հետեւեցուցանել զնոսա, եւ զորպիսա-
բար կայացումն իրին գրեսցես մեզ: ... Գրե-
ցաւ ի թուականիս մերում ՌՄԽ (1791), եւ ի
նոյեմբերի մուտն, ի սուրբ Աթոռս էջմիածին:»

37. Թէոդորոս:

Հաւաքարանը կարապետ կաթողիկոսին
յաջորդները՝ առանց յիշելու Մարկոսը՝ կը թուէ՝
«Յովհաննէս Սպարկերտցի, Միքայէլ Աանեցի,
յոյժ երաժիշտ. կարապետ Շատախեցի, յոյժ
ողորմած» եւ այլն: Թէ ո՞վ է Յովհաննէս Սպար-
կերտցի եւ ե՞րբ եւ որո՞ւն յաջորդած է, ինձի ան-
ծանօթ է: Փիրզալէմեանի (Գիււան, Գ., էջ 772)
համաձայն Մարկոսի յաջորդած է Թէոդորոս, որ
կը յիշուի 1794ին. իսկ ըստ Լեւոնեանի կը յի-
շուի 1792ին. Ընդ. Օր. ալ կը նշանակէ թէ կը
յիշուի այս թուերուն (1792 — 1794): Արիստ.
Տեւկանցի (Հայերգ, էջ ԺԱ) համաձայն «Թէոդո-
րոս կաթ. Աղթամարցի» ունի նաեւ բանաստեղ-
ծական արտադրութիւններ. որոնք ինձի անծա-
նօթ են:

38. Միրալէ:

Փիրղալէմեան (Գիւան, անդ) Թէոդորոսի յաջորդ կը կարգէ Մէքայէլ, որ ըլլալու է Հաւաքարանի «Մ. Վանեցի, յոյժ երաժիշտը»: Ընդ. Օր. համաձայն սա կը յիշուի 1796ին. իսկ ըստ Փիրղալէմեանի վախճանած է 1810ին:

39. Կարապետ:

Կարապետ, ըստ Հաւաքարանի՝ Շատախեցի «յոյժ ողորմած», եւ ըստ Փիրղալէմեանի՝ Մուկացի, ընտրուած է յաջորդ Մէքայէլի: Ընդ. Օր. ընտրութեան տարին չի գիտեր. բայց կ'ըսէ թէ յետ ժամանակի քաշուած է 1803ին. կրկին ստանձնած 1814ին. եւ վախճանած 1816ին: Փիրղալէմեան գիտէ միայն որ վախճանած է 1813 (Գիւան, Գ., էջ 772):

40. Խաչատուր:

Հաւաքարանը Կարապետի յաջորդ գիտէ «Խաչատուր Վանեցի, առաքինի եւ սուրբ»: Ընդ. Օր. կ'անուանէ «Խ. հրաշագործ», եւ ընտրութիւնն 1803 եւ մահը 1814 կը դնէ:

Մահուան թուականը ճիշդ կը թուի, վասն զի Տապանագիրն կու տայ ընթերցուածս.

«Խաչս բարեխաւս առ Աստուած վասն փրկութեան հոգւոյն Խաչատուր կաթողիկոսին. թվ. ՌՄԿԳին¹»:

¹ Սարգիսեան՝ Տեղագր., էջ 278. Ազդ. Հանդ., Ի. էջ 211:

41. Կարապետ:

Փիրղալէմեան՝ Խաչատրոյ յաջորդ կը կարգէ « Կարապետ Գ. որ վախճանած է 1823ին »: Ընդ. Օր. զինքը կը նոյնացնէ Կարապետ Շատախեցոյ հետ: Հաւաքարանն չի յիշեր զինքը:

42. Յարութիւն Արտօնեցի:

« Հաւաքարանը », Խաչատրոյ յաջորդ կը դնէ « Յարութիւն Արտօնեցի », զոր Ընդ. Օր. Տարօնեցի կը կոչէ եւ Փիրղալէմեան Մշեցի: Մահանուամբ յորջորջուած է « Կարապետ » (Լեւոնեան եւ Ընդ. Օր.) կամ « Կարապետ ձագ » (ԲԶՄ, 1898, էջ 324): Ընդ. Օր. ընտրութիւնը կը համարի 1816ին: « Հաւաքարանի » համաձայն « սա նահատակեցաւ ի խիզնա սուրբ Խաչն թուին ՌՄՀԲ յաւուր աւագ Ուրբաթու », այն է 20 Ապրիլ 1823¹:

43. Յովհաննէս Շատախեցի:

Յովհաննէս, որ Շատախու Ծուղ անուն գիւղէն էր (« ի գեղջէն Ծղայ », Հաւաքարան), յաջորդեց Յարութիւնի՝ ըստ Փիրղալէմեանի 1822ին: Լեւոնեան Յարութիւնի մահուընէն ետքը մինչեւ Յովհաննու ընտրութիւնը երկու տարուան (1823—1825) դատարկ կը դնէ

¹ « Չի Ապարանից վանից վանահայրն երկու կին առեալ էր. եւ հայրապետն անդոսնեաց զնա եւ նորա մատնեալ զնա անօրինաց՝ ետ սպանանել. յետ կատարման ճառագայթեցաւ լոյսն ի վերայ մարմնոյ նորին » (անդ):

եւ օծումն կը նշանակէ 1825ին: Ճշգրտօք կ'ըլլայ եթէ ընտրութեան տարին համարինք 1823, Ապրիլ 20էն ետքը, վասն զի ստոյգ է թէ 1824ին աթոռին վրայ կը գտնուէր Յովհաննէս մը, որուն հրամանաւ օրինակած է Ղաղար իւր «Հաւաքարանը» (տես վերը, էջ 3): Կայ նաեւ Աղթամարայ գերեզմանոցը տապանաքար մը, որ ըլլալու է Յովհ. Շատախեցւոյ, անոր կենդանութեանը պատրաստուած (համա-վարը, էջ 185), բայց չգործածուած: Արձանագրութիւնն է.

«Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն փրկութեան Յովհաննէս կաթողիկոսին. թվ. ՌՄՀԳ» (1825)¹:

Յովհաննու ձեռնադրիչն եղած է Աբրահամ եպիսկոպոս մը, ինչպէս նարեկավանից եկեղեցւոյն գմբեթի հարաւակողմը գտնուած արձանագրութիւնը կ'ըսէ. «Ես տէր Աբրահամ, որ ձեռնադրեցի Յովհաննէս կաթողիկոս, թվ. ՌՄՂ² (1841). (Բիւզանդիոն 1903, Թ. 2031):

1832ին ի ներկայութեան բազմաթիւ ուխտաւորներու միւռոն կ'եփէ, ըստ Լեւոնեանի:

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը այլ եւս կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի հսկողութեան տակ: Բարձրագոյն Գրան հետ ամէն

¹ Ազգագր. Հանդ. Ի, էջ 211: Հիմ չունիմ ենթադրելու թէ այս միջոցին նստած ըլլայ աթոռին վրայ կարճ ժամանակով ուրիշ համանուն կաթողիկոս մը (այսպէս իմանալու է Հանդ. ԱՄ. 1920, էջ 120—121): Յովհ. Ապրիկեբոցի առ այժմ տեղ չունի:

յարարերութիւնք կը կատարուէին Պատրիարքի ձեռք. որ ի կարեւոր դէպս կու տար նաեւ բարեկարգական հրահանգներ եւ ազդարարութիւններ:

Յովհաննէս Կաթողիկոսին 1839 Օգոստոս 3ին կը գրէր Վ. Պոլսոյ Յակօբոս պատրիարք հետեւեալ թուղթը, որուն երկրորդ մասը ուշադրութեան արժանի է:

“Բարձրաստիճան կաթողիկոսական անուամբ պատուեալ տեառն Յօհաննու սրբազան կաթողիկոսի Աթթամարայ խնդալ միշտ ի Տէր.

Առ նախորդն մեր Ստեփաննոս սրբազան արքեպիսկոպոսն ուղղեալ գրութիւնդ ի մարտի 25՝ եհաս ի ձեռս մեր ի 15 Յուլիսի, որով նախ իմացաք զքաջառողջ որպիսութենէ Սրբութեանդ, եւ հետեւաբար զանօրէն արարմանց մոկացի Գօրան անուն չարին, որ բռնութեամբ քորթ պէյի իշխողի տեղոյն առեալ է զսուրբ Գէորգ վանքն ի ձեռաց մահտեսի Յօհաննիսի՝ սպանանել տալով զհայրն նորա եւն:

Վասն այսր երկար խորհեալ ընդ քրիստոսազօր ազգապետ Ամիրայից՝ այսպէս պատշաճ եւ վայելուչ դատեցաք. զի յանուն Վանայ առաջնորդի Փէրման մի շինեալ, եւ յիշել վէքիլ անուամբ զանուն մահտեսի Յօհաննիսի ի նմա, ըստ որում Վանայ քաղաքի իշխող բոգեշին կարէ ի կարգի դնել զհրովարտակն, եւ յայն անզգամ Գօրանի ձեռացն հանել զայն սուրբ ուխտն...

Նաեւ խնդրեմք յետ այսորիկ ոչ յաւե-

լացուցանել զթիւ եպիսկոպոսացդ վիճակիդ, որքան առ այժմ ունիս բաւական է. այսուհետեւ յամենայն զօրութենէ ջանացեալ ոչ եպիսկոպոս ձեռնադրել եւ ոչ բնաւ թողլ թողուլ եպիսկոպոսացդ ելանել արտաքոյ քան զԱխտամարայ վիճակդ եւ յամենայն տեղիս շրջեալ՝ ըստ կամաց իւրեանց քահանայ ձեռնադրել եւնայլ զգուշութեամբ միայն ըստ բաւականի վիճակիդ քահանայ ձեռնադրեսցեն յիւրեանց տեղիսն մնալով. քանի՛ անպատեհ յոյժ մեծ անկարգութիւնն է արտաքոյ վիճակի իւրեանց ձեռնադրել զօր, չէ կարելոր բովանդակել յայս գիր. բայց զայսքանս ասեմք, թէ ձեր եւ եպիսկոպոսաց ձերոց այսպիսի անկարգ ձեռնադրութեամբն ծաղու ծանակ եղեալ եմք առաջի այլոց ազգաց. վասն որոյ հարկիւ եւ հարկիւ պատուիրեմք, յետ այսորիկ բողոքովն ձեռս ի ձեզ անփոփել յայսպիսի յայնպատեհ գործոց, ոչ արտաքոյ սահմանի ձեր եղելոց կարգ տալ, եւ ոչ յեպիսկոպոսացդ զօր հանել յարտարսին, եւ իցէ գործով, եւ ոչ ի վիճակս ձեր անգամ անարժան եւ աւելորդ եպիսկոպոս եւ քահանայ ձեռնադրել զօր եւն եւն. Ապա կատարելով ըստ գրութեանս ողջ լերուք ամենայն բարելաւութեամբ ի խնամս Տեառն:

(Ի Կ. Պոլիս) 1839 Օգոստոս 3:

Թ. 703, էջ 42 շեռ. Մխիթ. Մատենադարանի ի Աիեննա: Հմմտ. եւ անդ, էջ 68 երկու թուղթ առ Կուրաւցի Պետրոս արքեպիսկոպոս Վանայ, Սեպտ. 27 թուակիր, նոյն

Ս. Գեորգ վանքի խնդրոյ առթիւ: Եւ էջ 142
երկրորդ թուղթ մը առ Յովհ. կաթող. 9 Փետր.
1840 թուականէ՝ ի պատասխանի անոր 20 Յու-
նիս թղթին, Պետրոս աղբեղայի՝ Յարութիւն
եպիսկոպոսէն գողցած գրքերու մասին:

Յովհաննէս կը վախճանի 1843ին յԱղ-
թամար, ըստ Յովսէփի վարդապետի՝ « դեղ մա-
հու տուեալ նմա միաբան եպիսկոպոսք եւ վար-
դապետք տեղւոյն¹ »:

Տապանաքարն կը կրէ արձանագիրս.

« Խաչս բարեխօս է առ Աստուած վասն
փրկութեան Յոհաննէս կաթողիկոսին ՌՄՂԲ²: »

44. Խաչատուր Մոկացի:

Յովհաննէս Շատախեցւոյ մահուընէն ետքը
երկար խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ յաջորդի ընտրու-
թիւնը: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքն Աստուածատուր
(1841—1844) ազգին երեւելեաց հետ համա-
խորհուրդ ամէն օրինաւոր միջոց ի գործ կը դնէ,
որ Աղթամար նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն
չկատարուի. ի յաջողութիւն այս ձեռնարկին կը
դիմէ մինչեւ անգամ Վասպուրականի կողմանց
բռնաբար իշխող Խան-Մահմուտին, որպէս զի
չօգնէ Աղթամարցւոց: Խան-Մահմուտ թէեւ
ի վերին երեսս կը հաւանի Պատրիարքին, բայց
երբ Աղթամարայ միաբաններէն Խաչատուր

¹ Յովսէփ Վրդ. Տեղեկագիր, էջ 7:

² Սարգիսեան՝ Տեղագիր, էջ 278. Ազգ. Հանդ., Ի.,

Եպիսկոպոս իւր միաբանակցաց խորհրդով կը
 յանդգնի կաթողիկոսանալ, արգելք չի դնել,
 Սակայն երկար չի վայելեր Խաչատուր իւր իշ-
 խանութիւնը: Հաղիւ թէ լուրն Վ. Պոլիս կը
 հասնի՝ Աստուածատուր պատրիարք որոշմամբ
 խորհրդական անձանց՝ արքունի հրովարտակա-
 ւաքսորել կու տայ զԽաչատուր Նիկոպոլիս (Շա-
 պին-Գարա-Հիսար), ուր երեք տարի մնալէ ետքը
 կայսերական ընդհանուր ներողութեան շնորհ-
 ման մը պատճառաւ կը վերադառնայ Աղթա-
 մար. բայց չի կրնար իւր պաշտօնը ի գործ
 դնել, այնպէս որ Վանայ Առաջնորդն եւ ժողո-
 վականք 1848 Նոյեմբերին սկիզբը ծանուցանե-
 լով որ Աղթամարայ վիճակայինք — 16 տարի է
 ի վեր հոն միւռոն օրհնուած չըլլալուն — սուրբ
 Միւռոն չունին՝ Հոգեւոր ժողովէն կը խնդրեն,
 որ հարկ եղածը տնօրինէ¹: Այս նկատմամբ
 1848, Նոյեմբեր 10ին կ'որոշէ Հոգեւոր ժո-
 ղովը. «Առ սրբազնակատար կաթողիկոս Ս. Էջ-
 միածնի գիր մի գրվի որ Վասպուրականի Մոկաց
 եւ Ռշտունեաց գաւառներու սուրբ Եկեղեցեաց
 սրբալոյս Միւռոնի կարօտութիւնը լեցվելու հա-
 մար քանի անգամ որ Վանայ Առաջնորդի կող-
 մանէ խնդիր ըլլայ նէ, սրբալոյս Միւռոն պար-
 գելէ. վասն զի Մոկս ու Ռշտունիք որ Աղթա-
 մարայ դէմ են, առաջուց նոյն տեղի գտնուող
 կաթողիկոսական անուն կրողէն կ'ընդու-
 նէին Միւռոնը. ըսյց ըսական ժամանակ

1 Իգլիկեան, էջ 312-313:

ի վեր ապսպրված ըլլալով իրեն (կաթողիկոսին) որ կաթողիկոսական գործադրութենէ դադարի, ուստի եւ նոյն տեղերը նոյն շնորհաց կարօտ մնացած են”:

Յովհաննէս կաթողիկոսին 1839ին տրուած հրահանգը եպիսկոպոս եւ քահանայ ձեռնադրելու մասին՝ խաչատրոյ համար աւելի խստացուած է՝ պարտաւորելով որ ձեռնադրութեան համար ամէն անգամ Պատրիարքարանի հաւանութիւնն ընդունի¹:

Քանի խան-Մահմուտ՝ Քրդաց անուանի բռնաւորը կ’իշխէր Վասպուրականի՝ խաչատուր ապահով էր Աթոռին վրայ ունենալով զանի իրեն “պաշտպան եւ հովանի”։ բայց “այն ինչ ըմբռնեցաւ խան-Մահմուտն, խաչատուրն եւս բարձաւ ի կենաց՝ առեալ հարուած փայտատի յոտս իւր ի ձեռաց Յովհաննէս վարդապետին” որ միաբան էր Աղթամարայ եւ զամիսս երիս բեկեալ ոտիւք ծառայեալ ի մահիճս ցաւոց, մեռաւ ի նմին կղզւոջն”² ։

Մահն պատահած է 1851 Յունիս 12ին³, ինչպէս տապանագրոյն մէջ ալ կը նշանակուի․

“Խաչ բարեխօս առ Միածին
Սակս փրկութեան հօտապետին
Վե՛հ խաչատրոյ սրբազանին,

1 Հմմտ. անդ. էջ 315: Հոգեւոր ժողովոյն արձանագրութիւնք 1850, նոյ. 16էն:

2 Յովսէփ Արդ. Տեղեկագիր, էջ 7:

3 Հայաստան 1851, Թ. 77:

Որ փոխեցաւ առ Տէր յերկին,
 Ի մի հաղար եւ հարիւրին
 Հայոց մեծաց թուականին.
 Յունիս ամսոյ երկտասնեկին¹։”

45. Գաբրիէլ Շիրոյեան:

Խաչատրոյ մահուան վրայ² վանայ առաջ-
 նորդ Գաբրիէլ եպիսկոպոս եկեղեցականաց եւ
 իշխանաց խորհրդակցութեամբ, Աղթամարայ
 կաթողիկոսութեան առ ժամանակեայ տեղակալ
 կը դնէ վանքի միաբաններէն նշանաւոր Խաչա-
 տուր վարդապետը³: Յուլիս 16ին ալ Աղթա-
 մարցիք եպիսկոպոսներով, վարդապետներով,
 քահանաներով եւ ժողովրդովք թախանձանաց

¹ Ազգագր. Հանդ., Ի, էջ 211:

² Խաչատուր կաթողիկոսի մահունէն ետքը տեղի ու-
 նեցած խնդրոց մասին՝ 1851էն մինչեւ 1876 երկարապատում
 աւանդած է Մ. եպ. Իզմիրլեան՝ Հայրապետութիւն Հայաս-
 տանեայց առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս-
 ւ. Պոլիս 1882, էջ 310-424 եւ 1006-1068. Ասկէ օգտուե-
 լով երկար գրած է խնդրոյս վրայ նաեւ Հ. Ս. Էփրիկեան՝
 ԻԶՄ. 1898, էջ 324-326 եւ 413-418: Կարեւոր տեղեկու-
 թիւններ կան նաեւ հետեւեալ տետրակին մէջ, որ ան-
 ծանօթ մնացած է Իզմիրլեանի եւ Էփրիկեանի. «Տեղապի-
 տոյն անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ-
 գրեալ Յովսէփ վարդապետի վանահօր Նարեկայ վանից:
 Կ. Պոլիս 1873: Գրուած է «1866 Ապրիլ, Վան» եւ խա-
 բուած առ Գեորգ կաթողիկոս յեջմիածին:» Տես եւ Յովհ-
 վ. Բագուսեւոյ գրութիւնը, զոր պիտի յիշատակենք վարը:
 Հիմնուած այս գրուածներու վրայ՝ պիտի ջանանք համա-
 ուօտիւ տալ Աղթամարայ վերջին երկու կաթողիկոսներու
 պատկերը:

³ «Արաբս» 1897, էջ 53:

Թուղթ մը կը գրեն բազմակնիք ստորագրութեամբ առ Պատրիարքն եւ Հոգեւոր ժողովը ի Վ. Պոլիս, խնդրելով որ իրենց կաթողիկոսութիւնը չբարձուի, այլ ըստ հինաւուրց սովորութեան՝ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց գիտութեամբ՝ ընտրուի արժանաւոր կաթողիկոս մը։ Կը յայտնեն միանգամայն թէ անհրաժեշտ է Աղթամարայ համար կաթողիկոս մը դնելը երկրին եւ ժողովրդեան բարւոյն եւ խաղաղութեան համար. հակառակ դէպքին կրնան մեծամեծ շփոթութիւններ (կրօնափոխութիւն) ծագիլ, որոնց հետեւութիւնք վնասաբեր կ'ըլլան ազգին։ Աղթամարցւոց այս նամակը մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ Հոգեւոր ժողովոյն վրայ, որ հակառակ իւր 1843 տարւոյ որոշման, նոյն 1851ի Յուլիս 28ին գումարման մէջ կարեւոր կը տեսնէ արժանաւոր եւ ազգասէր եպիսկոպոս մը Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրել։ Գերագոյն ժողովն ալ կ'ընդունի այս որոշումը։ Աղթամարցիք ըստ յանձնարարութեան Գերագոյն ժողովոյ՝ կը ներկայացնեն կաթողիկոսական ընտրելեաց ցանկ մը, ուր եօթը հոգի նշանակուած էր, յորս առաջին տեղին կը բռնէր Վանայ առաջնորդն Գաբրիէլ եպիսկոպոս. եւ առանձին կերպով կը խնդրուի որ Գաբրիէլ կաթողիկոսանայ։

Ազգային ժողովոյն 1851 թուի Օգոստոս 7ի գումարման մէջ եղած որոշման համեմատ պաշտօնական գրով կը յայտարարուի Աղթամարցւոց թէ Վանայ առաջնորդն էջմիածին ձեռնադրուած ըլլալով՝ Աղթամարայ կաթողի-

Կոստաթեան իրաւունք չունի. նոյնը յատուկ
թղթով մը կ'իմացուի նաեւ Գաբրիէլ եպիսկո-
պոսին: Բայց Աղթամարցիք այդ պաշտօնական
յայտարարութեան հակառակ՝ ժողով գումարե-
լով ի վան, իրենց կաթողիկոս կ'ընտրեն զԳա-
բրիէլ եւ ապա կը խնդրեն ժողովէն, որ ըստ
ըզձից եւ կամաց ժողովըգեան՝ տնօրինէ խնդիրը:
Ազգային ժողովն ալ նոյն տարւոյ Գեկտեմ-
բեր 14ի նիստին մէջ՝ ընդդէմ իւր առաջին
որոշման, արժան կը դատէ որ Աղթամարայ կա-
թողիկոսութիւնն իբրեւ առաջնորդութիւն կցոր-
դելով վանայ առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկո-
պոսի անուանը՝ խնդրագիր տրուի եւ կայսերա-
կան հրովարտակ առնուի իբրեւ առաջնորդ
Աղթամարայ, եւ այս մասին ծանուցուի նաեւ
Էջմիածին:

Յակօր պատրիարք ջանալով կատարել
ժողովոյն որոշումն՝ խնդրագիր կու տայ բարձրա-
գոյն Գուռը՝ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի պաշտօնին
քաղաքական հաստատութեան համար, եւ
1852, Յունուար 31ին այս նկատմամբ կը գրէ
Էջմիածին Ներսէս Ե. Աշտարակեցւոյ:

Բայց դեռ կաթողիկոսէն պատրիարքական
թղթոյս պատասխանն չեկած՝ Կ. Պոլսոյ Հոգեւոր
եւ Գերագոյն ժողովները միաբան 1852, Յու-
նիս 5ին Աղթամարայ կաթողիկոսի, միաբան
եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից եւ
ժողովըգոց համար զանազան կանոններ կ'որոշեն.
մի եւ նոյն ժամանակ կը գրուի առ Գաբրիէլ,
որ Աղթամարայ վիճակին կաթողիկոսական

օժումն ընդունի ի մխիթարութիւն ժողովրդեան
 եւ յանդորրութիւն ազգին:

Վ. Պոլսոյ Պատրիարքը վերոյիշեալ կանոն-
 ները եւ Գարրիէլ եպիսկոպոսի կաթողիկոսական
 օժման հրամանը զըկելէն վերջ՝ ի պատասխանի
 իւր գրոյն՝ կ'ընդունի Ներսէս Ե. կաթողիկոսի
 կոնդակը, գրուած Յունիս 16ին ի Տփղիս:
 Այդ կոնդակը խիստ յանդիմանական ազդարա-
 րութիւն էր Վ. Պոլսոյ ազգային գործիչներուն,
 որով վեր ի վար կը յեղաշրջուէին Հոգեւոր եւ
 Գերագոյն ժողովոց որոշումները:

Գարրիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնի հաւա-
 նութիւնն չընդունելով՝ 1853ին հրաժարա-
 կանը կը ներկայացնէ Պատրիարքարան ի ձեռն
 կրճիկեան Յակոբ աղայի. բայց չընդունուելով
 (Բիւզանդիոն, Թ. 1200) առանց կաթողիկոսա-
 կան օժման, պարզ ընտրեալ կաթողիկոս կամ
 արքեպիսկոպոս անուամբ մինչեւ 1856 Սեպ-
 տեմբեր փոխանակարար Աղթամար (1854) եւ
 Վան (1854—1856) տարտամ գրից մէջ
 մնալէ ետքը, ճարահատեալ կը սկսի վերստին
 միայն Վանայ առաջնորդական պաշտօնը յառաջ
 տանիլ, ուր եւ քիչ վերջը յանկարծամահ կը
 վախճանի (Բիւզ. անդ):

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները Գա-
 րրիէլի փոխարէն Աղթամարայ եւ անոր վիճա-
 կաց առաջնորդ կը կարգեն Եղեսեան Յակոբ
 եպիսկոպոսը, որուն պաշտօնավարութիւնն շատ
 կարճ տեւելով՝ Աղթամար կը մնայ ոչ միայն
 առանց կաթողիկոսի, այլ եւ անառաջնորդ: Այն

Ժամանակ սուրբ Խաչի միաբաններու խորհրդով
 վանքի կառավարութիւնը դարձեալ կ'անցնի
 Խաչատուր վարդապետի ձեռքը: Այնուհետեւ
 մինչեւ Ներսէս Աշտարակեցոյ մահը ոչ Աշ-
 Թամարցիք խնդիր յարուցած են իրենց կա-
 Թողիկոսութեան համար եւ ոչ ալ Կ. Պոլսոյ
 ազգային կրկին ժողովներն որոշում մ'ըրած են
 այս նկատմամբ: Ներսիսի մահէն (26 Սեպտ.
 1857) ետքը կը սկսի միւսանգամ արծարծիլ
 Աշթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը: Յետ
 այլ եւ այլ բանակցութեանց եւ խորհրդոց՝
 Կ. Պոլսոյ Գերագոյն ժողովը կ'որոշէ Ազրիանու-
 պոլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսն, որ նոյն ատեն
 Մոլտաւիա-Վալաքիա կը գտնուէր Հոգեւոր
 այցելուի պաշտօնով, ընտրել Աշթամարայ կա-
 Թողիկոս: Անոր որոշումն կը հաստատէ նաեւ
 Հոգեւոր ժողովը. բայց Սարգիս եպիսկոպոս
 անձնական տկարութիւնք պատճառ բերելով՝
 կը հրաժարի իրեն եղած առաջարկէն: Ասոր
 վրայ Գերագոյն ժողովը կ'առաջարկէ կաթողի-
 կոսացնել Ռոտոսթոյի առաջնորդ Թադէոս եպիս-
 կոպոսը. զոր չընդունելով Հոգեւոր ժողովը՝
 1858 Փետր. 4ի նիստի մէջ կ'որոշեն որ Աշ-
 Թամարայ կաթողիկոս ընտրուի Պետրոս եպ.
 Պիւլպիւլ: Նոյն տարւոյ Մարտ 14ի նիստին
 մէջ այս որոշումն վերահաստատելէ ետքը՝ ա-
 ռանձին Պայմանագիր մ'ալ կը պատրաստեն,
 ուր կը ճշգուին կաթողիկոսին իրաւունքները:
 Մարտ 17ին կը ստորագրեն պայմանագրոյս Աշ-
 Թամարցիք:

46. Պետրոս Պիւլպիւլ (1858—1864):

Այսպէս Աղթամարցիք կաթողիկոսի օժման մասին Պատրիարքարանի հաւանութիւնն ընդունելով՝ յետ ծանր շփոթութեանց 1858, Յուլիս 24ին կը ձեռնադրեն զՊետրոս Պիւլպիւլ, թէեւ յանձնարարուած էր իրենց՝ օժումն յետ օժման ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի տալ: Չեռնադրիչն էր Թորոս եպիսկոպոս Մակարայեցւոց վանքէն:

Պետրոս Պիւլպիւլ ձեռնադրուելէն յառաջ իւր նախանձորդին՝ Յակոբ Եղեսացւոյ հետ հարկ էր մրցութիւն մ'ի գլուխ հանել: Յաղթանակն տարաւ ինքը՝ շնորհիւ Աղթամարայ իրեն կուսակից միաբանից՝ Խաչատուր, Ղազար եւ Յակոբ վարդապետաց, զորոնք ի վարձ իրենց այս աշխատութեան, յետ օժման կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս:

Պետրոս Պիւլպիւլի ձեռնադրութեան եւ օժման միջոցին տեղի ունեցած անկարգութիւնները 1858 Օգոստոս 2 թուականաւ վանէն Կ. Պոլիս հասած նամակ մը, զոր ի մէջ բերած է Իզմիրլեան՝ այսպէս կը նկարագրէ.

1858 Օգոստ. 2 ի վան

“Երբ որ ասոնց (Աղթամարցւոց) վարդապետները (Ղազար եւ Գրիգոր) Կ. Պօլսէն դարձան ու եկան հոս (ի վան), իրենց կաթողիկոսութեան ֆէրմանն ու կոնդակը բերին (ի վան) քաղաք, եւ կարդալ տուին ի ներկայութեան

ազգիս եւ երկուց ժողովոց եւ ստիպեցին ազգին
 եւ Պօղոս... Հայր սուրբին (Լիմ անապատի
 այժմեան Ղանահայր) հրաման տալ Մարգար
 Եպիսկոպոսին որ գայ օծէ զՊիւլպիւլն կաթողի-
 կոս, բայց ժողովը պատասխան տուաւ թէ «այս
 կոնդակաւ Պատրիարքն բացարձակ հրաման չէ
 տուած օծելու զՊիւլպիւլն, ապա թէուծեամք,
 եւ մենք չեմք կրնար Մարգար Եպիսկոպոսին
 հրաման տալ երթալ օծելու մինչեւ Պօլսէն
 բացարձակ հրաման չգայ». այս պատասխանին
 վրայ վարդապետները ելան գնացին (յԱղթա-
 մար) բայց խոժոռեալ: Այս տեսածին պէս
 Եղեսեան (Յակոբ Եպիսկոպոս) ելաւ գնաց
 յԱղթամար, ուր եւ կը քաջալերէ զմիաբանու-
 թիւնն որ առանց կրկին հարցանելոյ Պօլսոյ ա-
 տենին (ժողովոց)՝ օծեն իւրեանց կաթողիկոսը,
 բայց Պիւլպիւլն կ'ընդդիմանայ միաբանութեան
 ըսելով թէ՛ «մինչեւ Ղանէն հրաման չգայ ինձի,
 ես չպիտի օծուիմ». այն ատեն միաբանութիւնն
 հանդերձ հոն գտնուող ռամիկ ժողովրդովք կը
 բռնանան Պիւլպիւլին վրայ ու բռնի... կը
 մտցնեն ներս (յԱղթամար)... երբ կը տեսնայ
 Եղեսեան որ օծուելու զիջում չընէր Պիւլպիւլ՝
 կը յորդորէ միաբանութիւնը որ ինք լինի կա-
 թողիկոս. միաբանութիւնն ալ կստիպէ զՊիւլ-
 պիւլն որ եթէ ինքը չըլլար կաթողիկոս՝ իրեն
 տեղ Եղեսեանը օծէ, նա ալ կը պատասխանէ
 թէ՛ կ'օծեմ բայց երբ որ Պատրիարքէն հրաման
 բերել տայ, ... Ղերջապէս Ողմեցիք սրով կըս-
 պառնան Պիւլպիւլին ու կըսեն. «Եթէ դու չես

լինիր կաթողիկոս՝ Եղեւսեանն օծէ, կամ թէ դուն եղիր՝ Եղեւսեանը քեզի օծէ»։ Պիւլպիւլ կամայ ահամայ խօսք կուտայ զԵղեւսեան օծելու. այս բանիս վրայ Հայոց ձորեցիք, Չուրստանցիք... բողոք կը բառնան ամբոխօք թէ՛ «Այս մարդ Եղեւսեան... է... է ինչպէս մեզի կաթողիկոս կրնայ ըլլալ»։ ուստի եւ Պիւլպիւլը կը յորդորեն որ Եղեւսեանէն օծուի. երբ Պիւլպիւլ յակամայից բռնադատեալ խօսք կուտայ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու, յայնժամ Եղեւսեան կը ժխտէ իր խօսքը եւ կըսէ. «Ես հիւր եկած եմ հոս՝ չեմ կրնար օծէր»։ Իսկ երբ կը բռնանան, կըսէ թէ՛ «Մէկ Եպիսկոպոս չկրնար կաթողիկոս օծէր, հրաման չկայ», այն ատեն Պիւլպիւլն... կսկսի նախատել զԵղեւսեան եւ ըսել թէ՛ «Երբոր դու օծուէիր մէկ Եպիսկոպոսով հրաման կար՝ ինձի չկայ, ուստի ասոր (Եղեւսեանը) կառնուն ձեռք որ մինչեւ ցմահ զարնեն, բայց մահտեսի Յոհան եւ մահտեսի Ատոմ հազիւ հազ ամբոխին ձեռքէն կը թափեն ու կը փախցնեն զԵղեւսեան... որ քանի մը օրէն յետոյ չուեց դէպի Պօլիս... Հինգշաբթի օր մը որ Յուլիս 24 էր, Պիւլպիւլ մէկ Եպիսկոպոսով օծուեցաւ կաթողիկոս, եւ նոյն շաբաթ օրն Յուլիս 26 Հիզանի Յակոբ վարդապետ, կարճահասակ խաչատուր վարդապետ ու գրագիր Ղազար վարդապետ եպիսկոպոս ըլլաւ»... :

Պետրոս Պիւլպիւլ կը ներկայացուի երկայն հասակ, ջղուտ, թխագէմ եւ ահարկու արտաքնով. վարուք սակայն օրինակելի անձ մը չէր.

Քայց գործունեայ էր: Յովսէփ վարդապետ կը գրէ իւր Տեղեկագրին մէջ (էջ 8).

“Պետրոս այս տանէր ըստ բաւականին զկառավարութիւն Աղթամարայ եւ ժողովրդեան. շատ բարբարոսք գողային ի նմանէ. շատ եւս այն էր զի հարուածս եւ դատաստանս կրէին ի ձեռաց նորին. առնէր խնամս աղքատաց. շէն պահէր զՏունն, եւ անփառասէր որ էր եւ խոշորակեաց. սակայն ի բանս եւ յիրս կարի ճարտար. ունել ունէր եւ պակասութիւնս, այո՛, զոր ոչ կարեմք արգարացուցանել: Այլ զսա չկարացին ընկճել՝ ոչ ձեռք եւ սպառնալիք ահարկու Քրդաց մեծամեծաց, ոչ զեղ մահու՝ արբուցեալ նմա յՍոտան, զոր եւ թափեաց անդրէն, ոչ այնչափ վշտակրութիւնք եւ աքսորանք եւ տուգանք եւ պէս պէս տանջանք, զորս յառաջագոյն կրեալ էր. սակայն ընկճեցաւ եւ եթ ի հարազատէն իւրմէ խաչատուրէ, որ ինքեան իսկ էր ձեռնասուն, եւ զամենայն վերակացութիւն կառավարութեան նմա հաւատացեալ:”

Յիշեալ խաչատուր եպիսկոպոս Պետրոս կաթողիկոսի գլխաւոր աջակիցներէն մէկն էր. կաթողիկոսն զինքը իւր գանձապահն եւ գործակալն կարգած էր: խաչատուր եօթը տարի այս պաշտօնը վարելէ ետքը, — երբ աւելի իւր գանձարանը ճոխացնելու մտադիր կ'ըլլայ, — ի վեր կը հանէ իւր սրտին խորհուրդը՝ կաթողիկոսն տապալել եւ ինքն գրաւել աթոռը: Իրեն կուսակիցներ ունէր կաթողիկոսին անհամակիր միաբաններ. որոնց թուին վրայ կը յա-

ւելու կաշառքով աշխարհականներ ալ: Ասոնց մասնակցութեամբ 1864 Սեպտ. 10ին Նարեկայ վանքին մէջ ժողով մը կը գումարուի, ուր ներկայ կ'ըլլան նաեւ Ղազար եւ Յակոբ եպիսկոպոսները, եւ կը սահմանուի վար առնուլ զՊետրոս եւ օծել զԽաչատուր կաթողիկոս: Արոշումս ի գլուխ հանելու յարմարագոյն ժամանակն կը համարուի Սեպտեմբեր 24, երբ Պետրոս Պիւլպիւլ Ախվանց գիւղը կը գտնուէր, կղզիէն դուրս: Պետրոս կաթողիկոս կ'իմանայ անոնց խորհուրդը. ի դերեւ հանելու համար դաւը, կը փութայ անոնցմէ յառաջ անցնիլ Աղթամար. բայց հազիւ թէ ոտքը նաւ կը դնէ ծերունի կաթողիկոսն՝ յետս կը մղուի Խաչատուրոյ կուսակիցներէն՝ եւ ջուր կ'իյնայ. իսկ Խաչատուրեանք կ'աճապարեն կղզին:

Կաթողիկոսն մեծ ճգամք ինք զինքը ցամաք հանելով՝ զուր կը սպասէ ամբողջ գիշերը՝ կղզիէն Միաբաններու օգնութեան. յուսահատած առտու Փշափանց գիւղը կ'երթայ եւ հոն « յախոռի Նէթոյեան Մանուկին երթեալ ընկողմանէր¹ »: Այն ինչ կը պատրաստուէր վան երթալու՝ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու համար, երկու օր վերջ՝ Սեպտ. 28ին « ի վերջին գիշերին երկուց աւուրցն սպանաւ յանկողնի, յախոռն Նէթոյեան Մանուկին ի Փշափանց գիւղ » Խաչատուրի հաւատարիմ սպասաւորի՝ Եռսուֆ անուն քիւրդ աւազակի ատրճանակի հարուածներով:

1 Տեղեկագիր, էջ 17:

Հանգուցելոյն մարմինը կը տարուի կղզին եւ “առանց բանի աղօթից եւ կարգի կատարելոյ” եղին ի հող տապանի, զոր ինքն իսկ էր պատրաստեալ ի կենդանութեան իւրում¹” ։
 “վասն զի, կը գրէ Յովսէփ վարդապետ, սովորութիւն է կաթողիկոսացն Աղթամարայ պատրաստել վաղագոյն զգերեզմանս. գոզցես գիտելով թէ մօտ է ինքեանց մահ յետ կաթողիկոսանալոյն, զի մինն ի միւսմէն տեսեալ ուսանի զիւրն” ։
 Կաթողիկոսին արկածալից մահն երկար քննութեան կ’ենթարկուի ի Վան եւ ի Ա. Պոլիս ։

47. Խաչատուր Շիրոյեան (1864—1895) :

Մինչդեռ Պետրոս ծերունի կաթողիկոսն ծովափին վրայ օրհասի մատնուած էր, Խաչատուր եպիսկոպոս Շիրոյեան Բողոնիսցի իւր համամիտ եպիսկոպոսներով կը հասնի Աղթամար, ուր Միաբաններու հաւանութեամբ հետեւեալ օրը վարագայ խաչի տօնին կ’օծուի կաթողիկոս² (1864, Սեպտ. 25) :

¹ Տեղեկագիր, էջ 17—18 :

² Խաչատուր կաթողիկոսի կենսագրութիւնը տուած է Յովհ. Վ. Բազունի, հրատարակուած “Արարչ” թերթի մէջ, 1897. Բ. դիւբ. էջ 51--61. “Մի երես Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատմութիւնից եւ հանգուցեալ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսի գահ բարձրանալը” . ուր կան նաեւ Խաչատուրի լուսանկարներն՝ առանձին եւ խաչվերացի տօնին տօնախմբութեան ժամանակ եկեղեցական հանդերձաւորման մէջ : Յովսէփ Վ. 1866ին իւր Տեղագրին մէջ անոր կենաց պատկերը գծած է հետեւեալ խօսքերով . “Սա

Պետրոս Պիւլպիւլի եղբրական մահն եւ խաչատրոյ անհրաման ձեռնագրութիւնը երկար խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ: Սպանման պարագաներն քննել տալով Բարձրագոյն դուռը՝ վանայ կառավարութենէն առ ինքն հասած յայտագրոյն վրայ 1865 Յունիս 7 թուական պաշտօնագրով մը Ազգային Պատրիարքարանին ծանուցած է թէ «որչափ որ Տ. Պետրոս կաթուղիկոսն սպանողները Եռսուֆ եւ Շահին անուն երկու փախստական քիւրտերն են կ'ըսուի, սյսու ամենայնիւ Տ. Խաչատուր սրբազանն ալ ուրիշ միա-

յառաջագոյն ի մանկութեան իրում եկեալ յԱղթամար ծառայէր յաստ Պետրոս Պիւլպիւլին եւ ինքն իսկ էր ի Գաւաշու (որ է հին Ուշտունիք), ի գեղջէն Բողոնիս, մօտ յ'Աղթամար (որդի Շէրոյ անուն Նեստորական ասորոյ մը, ըստ Բագունի վարդապետի, «Արքք», էջ 52), ապա ի դիպել տարագրիւ Պետրոս Պիւլպիւլին յԱղթամարայ, խոյս տայ եւ խաչատուրն ի Կտուց անապատն, ուստի եւ յետ աւուրց՝ երէք միաբանք աշխարհակալք Կտուցայ . . . առեալ ընդ իւրեանս զայս պատանին նորահաս մատաղ՝ զխաչատուրն, զիմեն ի Ս. Էջմիածին . . . Նազուխան անուանեալ վարդապետ ոմն Ս. Էջմիածնի . . . կացուցանի տեսուչ Ս. Հռիփսիմեանց վանից, եւ խաչատուրն ծառայելոյ ի պէտս երթայ ընդ Նազուխանին. յետ ժամանակաց վախճանի Նազուխանն եւ գումարք զրամոց նորին մտանեն ի ծոց խաչատուրին: Նոյնպէս յաջողի կրկին ծառայել խաչատուրիս Եովհաննէս եպիսկոպոսի ումեմն. եւ ի մեռանել եպիսկոպոսին՝ մեծ մասն հարստութեանց նորին թագուցանէ խաչատուրն ի ծոց իւր . . . Եանցանել աւուրց անցանէ խաչատուրն ի Ս. Էջմիածնայ եւ դայ . . . յԱղթամար. ձեռնագրի վարդապետ ի Մարգար եպիսկոպոսէն Հիզանու.», Եովսէփ վրդ. Տեղագիր, էջ 9: Կ'ըսուի թէ Եովսէփ Վ. Սոլախեան գրած է խաչատրոյ ընդարձակ կենսագրութիւնը՝ բայց ըստ քմաց Կաթողիկոսին, որով մատահելի չի կրնար համարուիլ (հմտ. Արեւելք 1896):

բանից հետ կ'երեւի թէ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է գործոյն մէջ¹ : Տարի մը ետքը՝ 1866, Յուլիս 12ին Ազգ. Պատրիարքարանի Վիճակային Եկեղեցական ժողովը հետեւեալ վճիռը տուած է այս մասին. «Վիճակային Եկեղեցական ժողովս տեղեկանալով եթէ Խաչատուր եպիսկոպոս Աղթամարայ հանգուցեալ Պետրոս կաթուղիկոսին կենդանութեան ատեն ինքզինքը անոր տեղ կաթուղիկոս օծել տուեր է, անվաւեր վճռեց անոր կաթուղիկոսութիւնը²» : Նոյն ժողովը մի եւ նոյն ժամանակ նոր ընտրութեան համար եռանուն ցանկ մը կը պատրաստէ : Այս հիման վրայ Ազգ. ժողովը 1866 Յուլիս 22ի նիստին մէջ թափուր կը հրատարակէ զԱղթամար, եւ 1866 Հոկտեմբեր ամսոյ վերջերը Պատրիարքական Խառն ժողովը Աղթամարայ վանուց կաթողիկոսական տեղապահ կը կարգէ³ : Նոյն տարւոյ Նոյեմբերի 14ին ալ

1 Իզմիրեան, էջ 1012-1013 :

2 Անդ, էջ 1015 :

3 Աւիմ աչացս առջեւ Յովսէփ եպիսկոպոսի մէկ ինքնագիր նամակն գրուած 1867, Սեպտ. 17ին յԱղթամար, հասցեակիրն է «Քրիստոսազօր եւ Մեծահաճատ վեմաւոր . . . Բէյ» մը, որ հաւանորէն կ'ապրէր Գ.Պոլիս : Հոս ակնարկելով Խաչատուր անուղղայ գործերը՝ կը յաւելու. «Եւ ոմն ի նորին չարանենի խորհրդակցէն առաքեալ է սոյար զմաքուր լսելիք ձեր նենկաժոտ թիունօք նողկտեցուցանէ. ո՛հ թողեալ զարդարն եւ զիրան զուան քարոզէ. զի՞ կայր գորա ընդ ստութեան. պատճառն արգարութեամբ ասեմ, հանապազ խորհրդակից է դա որ է Յակոբ եպիսկոպոս. չփայլէր գորա եւ նորա յանդինիլ յայնպիսի եղևնագործութիւն. յավերակս դարձուցին զուրբ Աթոռս» : . . . «Արդ արտասովխառն ձայնիւ աստուտ ասեմ. . .

կ'որոշէ որ խաչատուր գայ Կ. Պոլիս ի գատ¹։
 Բայց խաչատուր Կ. Պոլիս կը հասնի հազիւ
 1868 շուկտ. 12ին։ Քննութիւնը օր աւուր կը
 կնճռօտին. միւս կողմանէ Աղթամարցիք անդա-
 դար դիմուածներով եւ սպաննալիքներով կը պա-
 հանջեն խաչատրոյ հաստատութիւնը։ 1875
 դեկտ. 4ին Եկեղեցական վիճակային ժողովը
 խնդրոյն վերջ տալու համար բաւական կը հա-
 մարի խաչատրոյ երդմամբ խոստովանութիւնն
 լսել իւր սպանման մասնակցութեան նկատմամբ.
 որուն արդիւնքի վրայ կը կայացնէ որոշումս.
 « Համագումար ժողովս կը վճռէ թէ՛ խաչատուր
 կաթողիկոս իւր նախորդին՝ այսինքն Պետրոս կա-
 թողիկոսի սպանման ոճրոյն մէջ Բ. Դրան ժա-
 մանակաւ յարուցած կասկածէն ազատ եւ
 անպարտ է Ազգային եկեղեցւոյ եւ խղճի
 առջեւ։ Ուստի Ամենապատիւ խաչատուր Սրբա-
 զան... օրինաւոր կաթողիկոս է Տանն Աղթա-
 մարայ² »։ Այս վճռէն ետքն ալ կ'ըլլան ինչ ինչ
 խնդիրներ Ազգային ժողովոյն կողմանէ, բայց ա-
 մենէն վերջը կը հաստատուի վերոյիշեալ վճիռը.
 եւ խաչատուր կաթողիկոս կը մեկնի Կ. Պոլսէն
 դէպ ի պաշտօնավայրն 1876 շուկտ. 20ին, զար-
 դարուած կուրծքը Մէճիտիյէ առաջին կարգի

սղորմել մեծի եւ սղորմել տանս, կրկին սիրով հայեօջիք
 եւ Գ-ցեթ Զ-ր ի-թ-ըի-... -ը-ր-թ-ի- Ա-ը-թ-ի- Գ-ր ի- ի- յե-
 անօրինաց։» . . . «Փշավեցի Յակոբ վարդապետ ի դիմաց աղ-
 քասիկ Աթոռոյս առսրեցաք առ Ազգայինամութիւնդ։»

¹ Անդ, էջ 1016—1017։

² Անդ, էջ 1040։

պատուանշանով: Ըստ տեղեկագրին Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սարգսեանի, ուղղուած առ Գէորգ կաթողիկոս Էջմիածնի, «մինչեւ որ խաչատուր կաթողիկոս իրեն վերագրուած յանցանքը կը քաւէ՝ 1500 օսկիի կը նստի¹»:

Խաչատրոյ կաթողիկոսութեան այս տխուր սկզբնաւորութիւնը պատկերն է միեւնոյն ժամանակ անոր յետագայ գործունէութեան: Առանց մասնաւոր ուսումնական ընթացք մը կատարած ըլլալու՝ յեցած էր միայն բնատուր ճարտարամտութեան վրայ, խորամանկ, լաւ տեղեկ ժամանակակից քաղաքական պարագաներուն՝ գործեց աւելի անձին շահերուն համար, քան իւր զգեցած բարձր պաշտօնէն պահանջուած պարտուց համապատասխանելով՝ ժողովրդեան բարօրութեան նայեցաւ, թէեւ «եթէ կամք ունենար՝ իւր բնածին ընդունակութիւններով իւր ազգին կարող էր մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանել²»: Իւր սխալը իմացաւ նա շատ ուշ՝ երբ 95 թուականի սարսափելի դիպաց ենթարկուեցաւ նաեւ Վասպուրական³:

Լեւոնեան⁴ անոր գործերուն վրայ խօսելով կը գրէ թէ իւր թեմին մէջ շատ եկեղեցիներու շինութեան պատճառ եղած է՝ ի հի-

1 Բիւզանդիոն, Թ. 1203:

2 Արաբս, էջ 54:

3 Հմմտ. առ այս խաչատրոյ 1895, Դեկտ. 19 թուականի տեղեկագիրն առ Մատթ. Իզմիրլեան պատրիարք. հրատ. ԱՐՄՏ. 1896, Մայիս, էջ 245-249:

4 Բիւզանդիոն, Թ. 1203:

մանց շինելով կամ նորոգելով քայքայած եկեղեցիներ. Աղթամարայ կղզւոյն մէջ եւ անկէ դուրս շատ մը շէնքեր ալ շինած է, որոնց մէջ նշանաւոր է Ախլանց՝ ծովեզերեայ երկյարկանի ու զուարճալի վեհարանը եւ առնթեր դպրոց մը: Վեհարանի դռան ճակատին կայ անթուական արձանագրութիւնս.

« Վեհարանս եւ դպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ
 ձօնեմ բազմակարօտ իմ ազգին,
 Ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ
 երկրորդ վեհապետին յաղթական.
 Թէպէտ եռանդ սիրոյս վաղուց ստիպէր,
 Բայց զբազմունք իմ հօժ գործով ոչ ներէր-
 քան զամէն ինչ նուիրական էր հօգւոյս,
 Ընդ շինութեանց զբարոյական առեալ լոյս,
 Ուսումնասէր մանկամբ Հսոյց ջանալ միշտ,
 Զիմ սգակիր ժողովորդեան ջնջել վիշտ.
 Տէր Խաչատուր կաթուղիկոս Ռշտունցի,
 Չեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի¹: »

Ասոր ամէնէն աւելի գնահատելի գործն եղած է Աղթամարայ վանուց մէջ շինել տուած Թանգարանը, որուն մէջ հաւաքած է վանքին ի հնուց անտի մնացած շատ մը թանկագին ձեռագիրները, նոյնպէս այլ եւ այլ եկեղեցիներու մէջ կամ անհատականաց քով պահուած ձեռագիրները:

1895ին անբուժելի հիւանդութեան մը

¹ Աղգաբ. Հանդ., Ի, էջ 208-209:

բռնուած՝ վան կը տարուի, ուր բաւական ատեն
բժիշկներէ խնամուելով, բայց չապաքինելով՝
նոյն տարին Գեկտեմբեր 22ին կը վախճանի:
Մահկանացուն Աղթամար փոխադրուելով կը
թաղուի իր կենդանութեան պատրաստել տուած
փառաւոր շիրմին մէջ, որ հետեւեալ տապանա-
գիրը կը կրէ¹ մերձաւոր ընթերցուածովս.

Խաւար շիրմիս իմ, սիրուն այցելու,
Ասել քեզ հոգերս, ո՛հ չունիմ լեզու...
Չուառ ի գահ տունս բեկեալ նիզակաց
Ազգիս դառն ցաւոց հեծութեան ի բոց
Տոչորեալ հայրապետն եմ Ռշտունի,
Որ Խաչատուր անձս Խաչին զօհեցի.
Իհետեալ շինութեանց փունջս զանազան
Բամեալ խաչս եւ աջս հինս ի թանգարան,
Կաթսայ սուրբ Իւղոյն՝ Է աղաւնին օծման,
Աւետարանս, թանգ շուրջառ, գաւազան,
Թողեալ յիշատակ նուէր տաճարիս.
Ունէի դեռ նոր գործոց տենչն ի յիս,
'՛ Ի արդարեւ Բ. Համիդ վեհ Սուլթան
Ղօղեաց զիս ի փառս յառաջինս նշան,
Ի մեծ պարծանքս գահիս Արծրունեան,
Կեանքս, խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չիցան
Ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան.
Սէրս, յոյս՝ ի Յիսուս, բաժինս՝ այս տապան:

Օծեալ 1864 Սեպտ. 12.

Վախճանեալ 1895 Գեկտ. 22 ի վան:

¹ Բիւզանդիոն, Թ. 1204 (պակաս տողերով) եւ Ազգ-
հանդ., Ի, էջ 212 (սխալ ընթերցուածներով):

Խաչատրոյ մահուընէն ի վեր թափուր կը մնայ կաթողիկոսական Աթոռը: Ի սկզբան յանձնուեցաւ կառավարութիւնն Վանայ երբեմնի առաջնորդական տեղապահ Մարգարեան Արսէն Վարդապետի՝ կաթողիկոսական փոխանորդի տիտղոսով: Այնուհետեւ անցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի վերին հսկողութեան ներքեւ կազմուած Տնօրէն խորհուրդի մը, որ տեղապահի մը նախագահութեամբ կը վարէ գործերը (հմմտ. վերը, էջ 31—32):

Այսպէս չարաչար եղաւ կործանումն շինուածքի մը, որուն հիմերն գրուած էին աւագի վրայ: Թէեւ կրցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսարանը 782 տարուան կեանք մը վայելել, բայց մեծ ոգորմամբ, միշտ ահի եւ երկիւղի մէջ: Բնականաբար այսպիսի շինուածքի մը մէջ չէր կրնար կեանքն երջանկաբեր ըլլալ, տեսնել ցանկալի օրեր, պայծառանալ յառաջադիմութեամբ:

Կաթողիկոսութիւնն անդստին ի ծննդոց ծանրաբեռնուած նզովքի տակ՝ չվայելեց ընդհանուր հայասեռ ժողովրդեան համակրութիւնն եւ սէրը, եւ միշտ խորթ նկատուեցաւ: Կենսունակութիւն կը պակսէր իրեն, նման անդամի մը, որ զրկուած ամբողջական մարմնոյ հետ երակներու միջնորդութեամբ թարմ արեան անարգել խաղացքէն՝ տակաւ տակաւ կը հիւժի, կը տկարանայ, եւ ի վերջոյ կը տարրալուծուի կամ կը գոսանայ՝ ի վնաս իրեն եւ ամբողջ կազմուածքին: Ոչինչ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ այս

Տիւանդագին դրութեան վրայ Զաքարիայի բախտախնդիր օդափոխութիւնն Էջմիածին եւ կաթողիկոսական աթոռին կարճատեւ վայելումը:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքներն աւելի վատթարացուցին դրութիւնը: Մեկուսացած Վասպուրականի լեռնապատ մութ անկիւն մը, շրջապատուած քիւրտ վաչկատուն, անհամբոյր եւ այլադէն ցեղերէ՝ ենթարկուած մնաց անդադար հարկապահանջութեանց, զրկմանց եւ հալածանաց: Փոխանակ շրջակայ վայրագ ցեղերու վրայ ազդելու բարոյապէս՝ ինքն անազնուացաւ անոնց ազդեցութեան տակ: Բարեկարգական օրէնքներն տակաւ տակաւ քայքայեցան. տգիտութիւնն սկսաւ շահապետել իւր սարսափելի իրականութեամբ: Ոճիրներ կը ներկայանան պատմութեան ատեանին առջեւ, մանաւանդ վերջին հարիւրամէին, որոնք իրենց չքմեղանքը միայն բարբարոս շրջակայքէն կրնան ընդունիլ:

Չենք ուզեր այսու սակայն ժխտել, թէ Աղթամար իւր իւր 800 ամեայ կենաց մէջ չվայելեց պայծառ գարուններ ալ: Զաքարեանց եւ Գրիգորիսեանց շրջանն (1300—1600) ամենափայլուն ժամանակն եղաւ այս կողմանց, երբ գրչութեան արուեստն մեծ խանդով մշակուեցաւ վանքերու մէջ, ինչպէս մեծ թուով ձեռագիրներ օրինակուած Աղթամարայ թեմին մէջ կը վկայեն. Գանիէլ Աղթամարցի, Թովմա Մինասեանց, Հայրապետ արեղայ... համբաւաւոր

գրիչներ հանդիսացան այս շրջանին. բայց Աղթամարայ անունն հռչակեց մանաւանդ Գրիգորիս Աղթամարցի իւր անմահ բանաստեղծութիւններով, որոնք շուտով հասարակաց ստացուածք եղան. եւ Ջաքարիա Գնունեցի, իրմէ յառաջ Յովհաննէս Արճիշեցի, Մխիթար Մեծոփեցի, նոյն իսկ Գրիգոր Խլաթեցի եւ ուրիշներ Աղթամարայ շրջանակին կը վերաբերին: Բայց ժՁ դարու խոնարհելուն հետ մար կը մանեն այս անուններն ալ եւ այնուհետեւ արեւելեան խաւար գիշերներն կը յաջորդեն անվերջ՝ մթութեան թանձր քողին տակ անհետացնելով ամէն նշմար անցեալ արեգակնալից օրերուն:

Այսպիսի կացութեան մէջ Էջմիածնի եւ Կ. Պոլսոյ օրինաւոր իշխանութիւնք կատարեալ իրաւանց մէջ էին միջամտելու Աղթամարայ գործերուն մէջ եւ չափ եւ սահման գծելու: Անարգար չէր նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռոյն ի սպառ բարձման սպառնալիքն եւ գործադրութիւնը, քանի որ իշխանութեամբ կը զեղծանէին միայն կաթողիկոսները՝ դադրած օգտակար գործունէութենէ: Ի՞նչ տարակոյս թէ տեղապահ մը կամ պարզ առաջնորդ մը՝ ընտրուած օրինաւոր իշխանութենէ եւ հմուտ ժողովրդեան պէտքերուն՝ աւելի շահաւէտ պիտի գործէր ի նպաստ ժողովրդեան հոգեւոր զարգացման. ինչպէս ի վերջոյ ստիպեցին պարագայք զայս արդեամբք ի գլուխ հանել:

Աղթամարայ Կաթողիկոսութիւնն — ինչ-
պէս պատմութեանս ընթացքն ցուցուց — աւել-
լորդ էր անդէն ի սկզբնաւորութեան, աւելլորդ
նկատուեցաւ յընթացս դարուց, աւելլորդ երեւ-
ցաւ նաեւ ներկայիս. ուստի եւ արդար էր անոր
դադարումը:

Կարեւոր կը համարիմ հոս զետեղել
“ Հաւաքարանի ” տուած կաթողիկոսական յա-
ջորդութեանց անուանացանկին վերջին՝ ժե—
ժթ դարերու վերաբերեալ մասը¹, սկսել Զա-
քարիա կաթողիկոսէն († 1464) մինչեւ 1823:
Առաջին ժե եւ ժԶ դարերու կաթողիկոսաց
անունները պատմական չեն. բայց կ’երեւայ թէ
ժէ դարէն ասդին՝ Գրիգորէն սկսեալ, հարա-
զատութեան նկարագիր ունին եւ կրնան ինչ
ինչ մոլծուիլ մեր ցանկին մէջ՝ յատկապէս
“ Մարտիրոս Գուրջի ” կաթողիկոսին յաջորդող
անունները, բայց միշտ հարազատութիւնն կան-
խաւ պատմական փորձաքարի վրայ քննելէ
ետքը: Մենք դիտմամբ չառինք զասոնք մեր
ցանկին մէջ, որովհետեւ պատմական կռուան
չկրցանք գտնել:

67. Զաքարիա եղբորորդի տէր Գաւթի
(† 1464 = § 11):

68. Թադէոս:

¹ ԲԶՄ. 1897, էջ 416:

69. Միքայէլ:
70. Սարգիս:
71. Կարապետ Խիզանցի:
72. Ստեփանոս, այր առաքինի (= ? § 12):
73. Ներսէս:
74. Գրիգոր (= ? § 16—18):
75. Եղիազար:
76. Բաղդասար:
77. Ղազար:
78. Աւետիս մականուանեալ Կարմիր:
79. Գրիգոր ջատագով իմաստութեան
(= ? § 16—18):
80. Աբրահամ:
81. Յովհաննէս:
82. Ներսէս:
83. Ստեփանոս:
84. Բաղդասար:
85. Կարապետ, մականուանեալ... (դատարկ):
86. Մարտիրոս մականուանեալ Գուրջի,
յերկրէն Մոկաց, ի գեղջէն Նանէնից:
Սա բլալու է Մ. Փշուկն, որ 1660/62ին կը
յիշուէր (§ 19), ինչպէս մենք ալ նոյնացուցած ենք:
87. Բաղդասար ի տանէն Ազատաց:
Ուրիշ կողմանէ անձանօթ: Հաւաքարանր չի
յիշեր հոս զՊետրոս (§ 20), որուն 1670ին կը պատահինք
տապանաբարի մը վրայ:
88. Ստեփանոս:
Ալայթերեւս այն Ստեփանոսն (§ 21) որ 1671ին
կը յիշուէր Էջմ. Գէորգ. Յուց. Թ. 375: Մտագիր

կ'ընեմ որ յիշատակարանիս թուականը «ՌՃԻ» ձեռքիս տակ եղած ձեռագիր ցուցակին մէջ նաեւ թճի կրնայ կարդացուիլ (Հմմտ. էջ 117): Հաւաքարանին ալ անձանօթ է Փիլիպպոս:

89. Մարկոս յաշխարհէն Քաջերունեաց ի գեղջէն Բլուրմակայ:

Հաւաքարանը չի յիշեր հոս կարապետն (§ 22) որ 1677ին անգամ մը կը յիշատակուէր: «Նոյնպէս անձանօթ կը մնայ իրեն Յովհ. Թիւթիւնջի (§ 23), որ կարապետէն յառաջ կամ վերջն երեւցած է: Ի այց կրնայ Մարկոս պատմական անձ եղած ըլլալ, ուստի եւ իր անունը մոծուիլ յաջորդութեանց շարքին մէջ:

90. Թուամ ի մօրէն յԱզատ տանէ եւ ի Տօրէ Ռշտունի, ի գեղջէն Երեզայ:

Լեւոնեանի հետեւելով Թովմայի (§ 24) ծննդավայրն նշանակեցինք Յերձ. Բ.Չ.Մ. «Ի գեղջէն Երեզայ» կը կարդայ: Պէտք է քննել այս կէտն համեմատութեամբ ձեռագրաց: Հաւաքարանն չի գիտեր Ա-Է-Է-Է անունը:

91. Սահակ Արծկեցի:

Հմմտ. § 25 (1698):

92. Յովհաննէս մականուանեալ կեծուկ:

Հմմտ. § 26 (1699—1704):

93. Հայրապետ Փաբխեցի:

Հմմտ. § 27: Լեւոնեան ծննդավայրն «Փայխ», գիտէ:

94. Յովհաննէս ի Հայոց ձորոյ:

95. Գրիգոր Գաւաշեցի:

Մեր ցուցակին մէջ Յովհաննէս Հայոց ձորեցի Գրիգոր Գաւաշեցւոյ յաջորդ նշանակուած է (§ 28—29), քանի որ Գրիգոր 1707—1711 տարիներուն կը յիշատակուէր, եւ Յովհ. 1720ին՝ անգամ մը միայն: Այս

կէտն յաւագոյն աղբիւրներու հիման վրայ քննութեան կարօտ կը մնայ:

96. Թուճա յերկրէն Համկու:

97. Ղաղար Մոկացի, առաքինի:

Թէ Թուճա եւ թէ Ղաղար այլուստ անծանօթ կը մնան. բայց պատճառ չկայ անպատմական համարելու, յամենայն դէպս կարճատեւ եղած է իրենց կաթողիկոսութիւնը:

98. Գրիգոր Խիզանցի, ի տանէն Մեծաց: Հմտ. § 30 (1725):

99. Բաղդասար Բաղիշեցի:

Հմտ. § 31 (1735—1743):

100. Սահակ Աղբակեցի:

101. Յակոբ Ամթեցի:

Ընդ մը Բաղդասարի եւ Նիկողայոսի կարելի է ենթադրել զասոնք: Մեզի անծանօթ են յանուանէ Բաղդասարի յաջորդն եւ Նիկողայոսի նախորդը:

102. Նիկողայոս Սպարկերտցի, ի գեղջէն Լուարայ ի տանէն մեծի Սեւոնց Գրիգորի...:

Հմտ. § 32 (1736—1751):

103. Գրիգոր:

Հմտ. § 33 (1751—1761):

104. Թուճա Աղթամարցի, ի ցեղէ Գագիկ

Թագաւորին:

Հմտ. § 34 (1761—1783):

105. Կարապետ Ղարմբէսմենց:

Հմտ. § 35 (1783—1787):

106. Յովհաննէս Սպարկերտցի:

Սա այլուստ անծանօթ կը մնայ. թերեւս յետ Կարապետի՝ հակառակ Մարտի (§ 36) եւ Թեոդորի (§ 37) զորոնք Հաւաքարանը չի ճանչնար, դիրք բռնած ըլլայ:

107. Միքայէլ Վանեցի, յոյժ երաժիշտ:
Հմտ. § 38 (1796—1810):

108. Կարապետ Շատախցի, յոյժ ողորմած:
Հմտ. § 39 (1813):

109. Խաչատուր Վանեցի, առաքինի եւ
սուրբ:

Հմտ. § 40 (1803—1814):

110. Յարութիւն Արտսնեցի . . . :

Հմտ. § 42 (+ 1823): Խաչատուրի եւ Յարութիւնի մէջ տեղ կը յիշուի Կարապետ մը (§ 41) 1616ին, որ Հաւաքարանի անձանօթ է:

111. Յովհաննէս Շատախցի, ի գեղջէն
Ծղայ:

Հմտ. § 43 (1823—1843):

Այս եղանակաւ կը ստանանք Հաւաքարանի թ. 86—111 յաջորդութեանց շարքին մէջ ցանկ մը, որ յինքեան գոհացուցիչ է եւ դիւրաւ կրնայ լրացուիլ այլուստ ծանօթ անուններով: Բայց ոչ այսպէս անկէ յառաջ նշանակուած անդանացանկը: Թէ ինչո՞ւ հաւաքիչն Ղազար ինչ ինչ անուններ դուրս ձգած է, դժուարին է լուծել. հաւանօրէն անոնք շնչ հասած իւր ծանօթութեան (Հմտ. վերը, էջ 3):

Ի մէջ կը բերեմ կարեւոր յիշատակարան մը յաւելի էջ 115, ուր Ստեփանոս Գ. Էջմիածնի կաթողիկոս կը յիշուի եւ կաթողիկոսութեան առաջին տարին ՋԺԵ կը նշանակուի.

“Եւ արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի Խլաթ քաղաքի, ընդ հովանեաւ Մատնէվանից Ս. Աստուածածնին, Ս. Սարգսին եւ Ս. Գէորգուն, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անիմաստ գրչի Մկրտչին, սուտանուն քահանայիս. յամի ՋԺԵ Թըւականի ի հայրապետութեանն տեառն Ստեփանոսին Էջմիածնի կաթողիկոսի, որ այս ամ հաստատեցաւ շնորհաւրն Աստուծոյ¹ :”

¹ Հ. Յ. Բոսեան՝ Յուդակ հայերէն ձեռագրաց կարնայ եւ շքակայից (անտիպ). Աւետարան Կրիւք գեղջ Գրիտոս Թագաւոր եկեղեցւոյն :

49. Մասնաշեղեան 10., Մխիթար Գօշի Դատաս-
 քանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրա-
 ւունքը: 1911: Էջ ԺԲ+344: Փր. 5.—
47. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց
 անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: Էջ Ը+97:
 Փր. 1.50
46. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազ-
 գային տաղաչափութիւն ուսման համար. էջ 1-48:
46. Ակիանեան Հ. Ն., Յովնանեան նաղաշ եւ նաղաշ
 Յովնանեանեանք եւ իրենց քանաստեղծական եւ
 նկարչական աշխատութիւնք: 1911: Էջ 49-117:
 Փր. 1.50
42. Մեմեկիջեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մա-
 զիստրոսի «Գամագտականի», ամբողջական լու-
 ծոււր: 1912: Էջ ԺԱ+162: Փր. 1.50
41. Գաբրիէլեան Դ. Մ., Ալնայ Գա-
 լառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912:
 Էջ Ը+416: Փր. 6.—
40. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Մ. Յ., Պատմութիւն
 հայերէն Նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշտոցի:
 Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: Էջ Ը+59:
 Փր. 1.50
40. Աճառեան Հ., Հայոց գրերը, ընդ մամուլ:
 Հ. Մառիկեան Հ. Ա., Անանունը կամ Կեղծ-
 ւեքէոս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913: Էջ
 Ը+91: Փր. 1.50
- ՀԱ. Թորգոմեան Ս. Վ. Յ., Երեմիա Զէլէպիի Զե-
 մերծան Ստամբուլի Պատմութիւն: 1913: Էջ
 ԼԵ+412: Փր. 5.—
- ՀԲ. Վարդանեան Հ. Ա., Դասական մանր քնա-
 գիրներ եւ ձեռագրական համեմատութիւններ, Ա.:
 1913: Էջ Ը+155: Փր. 1.75
- ՀԳ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Մ. Յ., Հայ Բա-
 գրատունեաց Ճիւղագրութիւնը ծանօթութիւննե-
 րով: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոգեան: 1913: Էջ 68:
- ՀԴ. Մարկոսարտ Պրոֆ. Դ. Մ. Յ., Վրական
 Բագրատունեաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոգ-
 եան: 1913: Էջ 69-150: Փր. 1.75

- ՀԳ. Վարդանանեան Հ. Ա., Բառաքննական գիտողութիւններ, Ա. 1913. Էջ 120: Փր. 2.—
- ՀԵ. Գիշտեքոք Կ., Հոսիւհական Հայաստան եւ հոսիւհական սատրապութիւնները Գ-Ջ դարերուն, Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուման: 1914: Էջ Է+94: Փր. 1.20
- ՀԶ. Վարդանանեան Հ. Ա.: Բառաքննական գիտողութիւններ, Բ. 1914: Էջ 110: Փր. 3.—
- ՀԸ. Սրապեան Հ. Ի.: Ս. Յակոբ ազգային հիւանդանոց: 1915: Էջ ԻԳ+477: Փր. 6.—
- ՀԼ. Գաշեմքեարեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայք: 1915: Էջ Ը+384: Փր. 4.—
- ՀԹ. Դառիժ-Բեկ Մ. Ս., Արաքիւրի գաւառաբարբառը: 1919: Էջ ԺԱ+292: Փր. 5.—
2. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Արշակունի դրամներ. Ա: 1919: Էջ Է+192: Փր. 3.—
- 2Ա. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Պոնտական ուսումնասիրութիւնք: Մասն Ա.: Հետազոտական ուղեւորութիւն ի Պոնտոս. Ե. Գ. Կ. Անդերսընի: Մասն Բ.: Ուղեւորութիւն հնախօսական հետազոտութեան ի Պոնտոս եւ ի Փոքր-Հայս. Փր. եւ ԵԼԳ. Կիւմն Եղբարք: 1919: Էջ Է+420: Փր. 6.—
- 2Բ. Փեքիւնիեան Հ. Վ., Յուցակ Եւրոպական-Հայկական հրատարակութեանց 1896-1910: 1919: Էջ Է+273: Փր. 6.—
- 2Գ. Գաշեմքեարեան Հ. Գր. Ժ. Վ., Նորագոյն աղբերք Եզնկայ Կողբացոյ: 1919: Փր. 3.—
- 2Դ. Խաչաթեան Բ., Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին: 1919: Էջ Է+147: Փր. 3.—
- 2Ե. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաստոսի պատմութեան վերաբերեալ: 1919: Էջ 126: Փր. 3.—
- 2Զ. Ակիւնեան Հ. Ն. Վ.: Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: 1920: Էջ ԺԱ+200: Փր. 4.—

